

Judit Meseguer Martí

INVENTARI DE LES ERMITES DEL BAIX MAESTRAT

TREBALL DE FI DE GRAU

Dirigit per la Dra. Sofia Mata de la Cruz

Grau d'Història de l'Art (2008)

UNIVERSITAT ROVIRA i VIRGILI

Tarragona

2021

RESUM

El treball és una recopilació d'informació per tal de fer un inventari actualitzat sobre les ermites de la comarca del Baix Maestrat on es tractaran aspectes com la localització, l'entorn, l'accessibilitat, l'estat de conservació, el tipus de patrimoni, l'advocació, la seqüència cultural-cronològica, la descripció de l'edifici i algun aspecte a destacar.

Paraules clau: *ermita, Baix Maestrat, patrimoni, conservació.* .

RESUMEN

El trabajo es una recopilación de información para hacer un inventario actualizado sobre las ermitas de la comarca del Bajo Maestrazgo donde se tratarán aspectos como la localización, el entorno, la accesibilidad, el estado de conservación, el tipo de patrimonio, las advocaciones, la secuencia cultural-cronológica, la descripción del edificio y algún aspecto a destacar.

Palabras clave: *ermita, Bajo Maestrazgo, patrimonio, conservación.*

ABSTRACT

This study is a compilation of information to elaborate an actualized census of the chapels and shrines in the Baix Maestrat region. In the census, the following aspects will be addressed: information about the ubication, the surroundings, the accessibility, the preservation state, the heritage type, the dedications, the cultural and chronological sequence, the building description and other highlights.

Key words: *chapel, shrine, Baix Maestrat, heritage, preservation*

ÍNDIX

1. PRÒLEG.....	pàg. 02
2. INTRODUCCIÓ.....	pàg. 02
2.1.OBJECTIUS.....	pàg. 02
2.2.JUSTIFICACIÓ.....	pàg. 03
2.3.AGRAIMENTS.....	pàg. 04
2. MARC TEÒRIC.....	pàg. 04
3.1.DEFINICIÓ D'ERMITA.....	pàg. 05
3.2.MARC FÍSIC DE LA COMARCA DEL BAIX MAESTRAT.....	pàg. 06
3.3.MARC HISTÒRIC-CULTURAL DE LES ERMITES AL BAIX MAESTRAT.....	pàg. 06
3. INVENTARI-CATALOGACIÓ DE LES ERMITES.....	pàg. 07
1) ALCALÀ DE XIVERT.....	pàg. 07
2) BENICARLÓ.....	pàg. 18
3) CÀLIG.....	pàg. 26
4) CANET LO ROIG.....	pàg. 32
5) CASTELL DE CABRES.....	pàg. 35
6) CERVERA DEL MAESTRE.....	pàg. 36
7) LA JANA.....	pàg. 40
8) PENÍSCOLA.....	pàg. 50
9) LA POBLA DE BENIFASSÀ.....	pàg. 59
10) ROSSELL.....	pàg. 62
11) LA SALZADELLA.....	pàg. 65
12) SANT JORDI.....	pàg. 73
13) SANT MATEU.....	pàg. 73
14) SANT RAFEL DEL RIU.....	pàg. 84
15) SANTA MAGDALENA DE PULPIS.....	pàg. 84
16) TRAIQUERA.....	pàg. 88
17) VINARÒS.....	pàg. 99
18) XERT.....	pàg. 108
4. CONCLUSIONS.....	pàg. 113
5. BIBLIOGRAFIA.....	pàg. 125
6. WEBGRAFIA.....	pàg. 129
ANNEXOS.....	pàg. 140

1. PRÒLEG

Observant el paisatge rural d'Espanya en general, i també de tota Europa, apareixen de tant en tant davant la nostra vista edificis religiosos, bé siguin monestirs, esglésies, ermites o capelles, que sobresurten per damunt dels nuclis de població. Molts són construccions que amb el pas del temps han caigut en l'oblit. De vegades, el seu desconeixement ha arribat a ser tal, que fins i tot es conserven ruïnes dels edificis i els seus veïns ignoren la funció per al que van ser construïts.¹

En el nostre entorn més immediat, una part significativa d'aquests edificis està formada per petites ermites poc conegudes, però que demostren la incomparable riquesa del nostre patrimoni cultural que és difícil d'abastar per la seva varietat i abundància.

2. INTRODUCCIÓ

La finalitat d'aquest treball és la de fer un inventari que al mateix temps serveixi de recull sistemàtic d'un aspecte poc conegut i de gran repercussió popular, sota el prisma de la tradició, el mite i els ritus religiosos, com són les ermites, concretament les de la comarca Baix Maestrat.

2.1.OBJECTIUS

En aquest treball de Fi de Grau m'he plantejat fer una recopilació sobre les ermites del Baix Maestrat, on pretenc fer una recerca de la informació que hi ha sobre les mateixes en un sol treball amb la informació actualitzada i contrastada fins al 2021, i per tant, posar en valor aquest anàlisi.

Cert és, que és necessari un estudi molt més exhaustiu que el que es pot oferir aquí, però és un primer punt de referència per aquells qui vulguin aprofundir més o qui vulguin fer una petita consulta del patrimoni de la nostra terra. M'agradaria poder cercar noves accions divulgatives sobre el tema, ja que això només és un punt de partida que m'agradaria continuar en un futur pròxim.

El treball vol reivindicar la necessitat d'apropar-se a aquest patrimoni cultural tan ric i que a la vegada és força desconegut, tot i la gran vàlua que mostra, per això en un primer moment he pensat a fer una descripció de la seva història i arquitectura, dels objectes que hi ha més o menys valuosos, dels ritus o llegendes vinculats, etc.

A més, voldria fer que un patrimoni tan local com és aquest, sigues apreciat com es mereix dins i fora de l'àmbit de la comarca del Baix Maestrat.

---

¹ PLANILLO PORTOLÉS, Jose Àngel. *La ermita de San Julián de Altura*, Libro de Fiestas Patronales Altura, 2015. https://www.academia.edu/15913812/La_ermita_de_San_Juli%C3%A1n_de_Altura [en línia, darrera consulta 02/01/2021]

Estic segura que amb una bona planificació cultural per part de les institucions polítiques, les administracions locals i altres, aquests monuments emblemàtics es veurien i es protegirien d'una altra manera, ja que les ermites a part del seu valor arquitectònic (que en alguns casos és òptim) també tenen un gran valor antropològic com a llocs que a través dels segles han anat acumulant una gran quantitat d'històries i llegendes que el poble ha fet seves.

2.2.JUSTIFICACIÓ

La justificació de la tria d'aquest tema per al treball de Fi de Grau, les ermites del Baix Maestrat, ha estat la gran desinformació i la poca vàlua que se li dóna a aquest patrimoni actualment.

De totes maneres, el motiu principal de la decisió ha estat la meua gran estima a la meua terra el Baix Maestrat i concretament al meu poble Rossell. Encara que un altre motiu ha estat que, en buscar en diferents fonts bibliogràfiques o en consultar diverses pàgines webs com les dels Ajuntaments pertinents de cada poble, m'he adonat que en molts de casos no hi ha suficient informació.

El treball pretén ser un recull, una catalogació i inventari de les ermites de l'esmentada comarca, amb la intenció d'explicar com es troben a hores d'ara i aportant material documental, bibliogràfic, fotogràfic i cartogràfic, així com notícies dels seus orígens, evolució i estat actual. Si aquests béns no es conserven com és degut, no aconsegueixen la seva finalitat ni es poden aprofitar per al que es van crear, per això s'ha de crear una consciència col·lectiva de la importància de la conservació del patrimoni cultural que hem heretat.

És necessari un treball de camp i d'investigació molt profund de la història de cada ermita per tal de recordar i recuperar aquests béns que amb el pas del temps han estat abandonats o ignorats, i així poder recuperar-los a poc a poc i mantenir-los en la mesura del possible.

Davant aquesta situació, crec que recopilar la quantitat més gran possible d'informació sobre el tema és una feina imprescindible que manca per fer i que ajudaria, considerablement, a incrementar el turisme amb nous visitants, i per tant l'economia, d'aquesta terra.

2.3.AGRAÏMENTS

Voldria agrair, en primer lloc, a la meua família, amics i amigues pel seu suport en tot el procés de realització d'aquest treball. He de fer menció especial als meus pares, els quals han tingut un paper fonamental i especial en aquesta investigació per haver-me transmès l'amor a la meua terra i als seus respectius pobles, Rossell i Canet lo Roig, però també per haver-me ensenyat a valorar els costums, les tradicions i els béns artístics que ens rodegen.

Altrament, voldria agrair a tots els ajuntaments i a totes aquelles persones corporatives que han perdut un moment del seu temps i m'han atès, obert o explicat part de la història que ha estat recollida en aquest treball, volent destacar així l'ajuda rebuda per part d'aquestes persones.

Finalment, com no, agrair a la meva professora i tutora del treball, Sofia Mata, ja que en aquest darrer any com a docent i en un any tan complicat per la situació sanitària que estem vivint, m'ha ajudat i ha mostrat tot l'interès possible en què el treball es realitzés amb tota la cura que requereix. I també voldria donar les gràcies a tot el professorat que m'ha transmès aquests coneixements durant la carrera.

3. MARC TEÒRIC

3.1. DEFINICIÓ D'ERMITA

Quan es busca el significat de la paraula *ermita* es troben diverses definicions. Per exemple, al Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans: “Capella situada ordinàriament en despoblat”.² Al Diccionario de la Real Academia Española, la seva definició és: “Capella o santuari, generalment petit, situat pel comú en un lloc despoblat i que no solen tenir culte permanent”.³ A l'Enciclopèdia Universal trobem la paraula definida com: “Capella o santuari situat en un lloc desèrtic on habita l'ermità que cuida de l'edifici en solitud”.⁴ Al Diccionario General de Arquitectura e Ingeniería el mot està definit com: “Edifici petit a mode de capella amb l'altar, i situat, per regular, en despoblat, en algunes sol haver-hi una habitació per al que ho cuida i neteja”.⁵

Bàsicament, les ermites neixen vers el segle III dC, quan els eremites⁶ i anacoretas⁷ van abandonar les ciutats per viure a la soledat dels deserts de Síria i Egipte, buscant la pau interior i la unió amb Déu, amb la funció de protegir i cuidar l'edifici per a aconseguir aquella vida espiritual amb l'entrega cristiana. L'església durant els segles posteriors va transformar les petites comunitats eremítiques en ordes religiosos que sustentaven una vida ascètica amb vots de pobresa. Al llarg dels segles XI i XII, la tendència es va generalitzar arreu d'Europa com a reacció a la vida opulenta de les grans ciutats i com a alternativa als monjos que vivien als grans monestirs o abadies, per tal de fer un canvi i deixar la vida ostentosa. Durant els segles posteriors, del XIV al XVIII, es van bastir edificis, sobretot als països catòlics, amb una arquitectura sòbria i austera, però de bona construcció i eficaç per al compliment dels seus objectius, generalment amb integració i

² Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans <https://dlc.iec.cat/ermita> [en línia, darrera consulta 08/02/2021]

³ Diccionari Real Acadèmia Espanyola <https://dle.rae.es/ermita> [en línia, darrera consulta 08/02/2021]

⁴ VV.AA. *Enciclopedia Universal de Juventud*, vol. I, Barcelona, 1974, p. 737.

⁵ CLAIRAC Y SAÉNZ, Pelayo. *Diccionario general de arquitectura e ingeniería II*, Madrid, 1879, p. 793. https://bvpb.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?interno=S&path=14540&presentacion=pagina&registrardownload=0&posicion=793 [en línia, darrera consulta 08/02/2021]

⁶ Ermità religiós dels primers temps del cristianisme que es retirava en llocs apartats per dedicar-se a la contemplació. Definició extreta de: VV.AA. *Enciclopedia Universal de Juventud*, vol. I, Barcelona, 1974, p. 121.

⁷ Religiós o religiosa que fa penitència en un lloc desert. Definició extreta de: VV.AA. *Enciclopedia Universal de Juventud*, vol. I, Barcelona, 1974, p. 735.

respecte per la natura. Després, aquella tendència va anar decaient, tot i que en alguns llocs encara existia l'ermita amb un ermità, però ja de forma minoritària.

En el nostre àmbit, cada poble té la seva pròpia devoció, que fa que se senti més volgut i protegit pel sant titular i la intercessió del mateix davant Déu, però a part del patró titular, també hi ha els sants especialitzats als qui se'ls encomanava unes accions concretes (beneir els camps, protegir els ulls, curar diversos mals, etc.). S'hi troba una petició comuna que comprenia a molts dels sants: la pluja, com no pot ser d'una altra manera, ja que en una terra com la nostra, on les sequeres són habituals, la falta del subministrament d'aigua solia propiciar dificultats de subsistència i d'higiene.

En l'actualitat molta gent gairebé no sap el que és una ermita i en què es diferencia d'altres edificis religiosos. Com ja s'ha dit, a trets generals, les principals diferències són que les ermites s'ubiquen en llocs apartats de les poblacions i que no tenen culte permanent.

Com que el concepte d'ermita ha estat al llarg dels anys un mot molt difús, i davant la confusió terminològica de diferents autors i entitats, he considerat convenient respectar la denominació segons la toponímia tradicional i popular per la qual els habitants coneixen dins de cada poble les respectives ermites.

3.2.MARC FÍSIC DE LA COMARCA DEL BAIX MAESTRAT

Concretament, es parlarà de les ermites del Baix Maestrat, i per tant, abans cal contextualitzar i localitzar la comarca en un marc físic i històric.

En primer lloc, la comarca del Baix Maestrat es troba al nord del País Valencià amb el cap de comarca a la localitat de Vinaròs. Limita al nord amb la comarca del Montsià de Catalunya i la comarca del Matarranya d'Aragó, a l'est amb la Mar Mediterrània, al sud amb la comarca de la Plana Alta i a l'oest amb les comarques de l'Alt Maestrat i els Ports.

La comarca al llarg de la història ha sofert diversos canvis a causa dels diferents successos com la reconquesta, la divisió borbònica, l'actuació de l'orde de Montesa, etc. Antigament en el seu marc físic incloïa una altra demarcació territorial que comprenia més localitats, que actualment pertanyen a altres comarques.⁸

Els municipis que conformen actualment la comarca del Baix Maestrat, ordenats per ordre alfabètic, són: Alcalà de Xivert, Benicarló, Càlig, Canet lo Roig, Castell de Cabres, Cervera del Maestrat, la Jana, Peníscola, la Pobla de Benifassà, Rossell, la Salzedella, Sant Jordi, Sant Mateu, Sant Rafel del Maestrat, Santa Magdalena de Polpís, Traiguera, Vinaròs, i finalment, Xert.

---

⁸ MEMBRADO TENA, Joan Carles. "La división territorial valenciana: antecedentes, problemas y política de la Generalitat", *Investigaciones Geográficas*, n° 59, Gener- Juny del 2013. https://www.fundacionexeo.org/documents/Investigaciones_Geograficas_59_01.pdf [en línia, darrera consulta 17/02/2021]

Les terres del Baix Maestrat, des del punt de vista geològic, poden distingir-se en dues unitats. La primera seria l'àrea muntanyosa, que comprèn des de la Serra d'Irta fins la Tinença de Benifassà. La segona seria la zona plana, formada bàsicament per les regions costaneres i centrals.

En aquest paisatge heterogeni les precipitacions passen dels 600 mm anuals, però a l'estiu la influència del màxim de les Açores abasta la Mediterrània i és responsable de la manca de pluges. El temps a l'hivern és dominat per les situacions generals anticiclòniques sobretot al gener. Les terres elevades són fredes, però a les baixes i litoral solen superar els 6°C. La neu és gairebé desconeguda a la zona del litoral, i les gelades no sovintegen. Els recursos hídrics es basen en petits rius autòctons, que gràcies als embassaments i assuts són aprofitats al màxim, i rambles, quasi sempre seques.

Aquestes condicions climàtiques i de paisatge determinen que la vegetació originària de l'interior muntanyenc estigui composta de bosc de roure valencià, de fulles semi-caduques.

3.3.MARC HISTÒRIC-CULTURAL DE LES ERMITES AL BAIX MAESTRAT

La construcció d'ermites està documentada a partir del segle XIV. Aquest fet està relacionat amb la reconquesta cristiana del segle XIII, i la lògica disminució de la presència musulmana en les nostres terres, que restaran en minoria fins a l'expulsió definitiva en 1609.

Les accions del rei Pere I d'Aragó i Pamplona (1069-1104) i les del rei Alfons I el Bataller (1073-1134) començaran a formar un domini cristià unit, però això no serà definitiu fins que arribi el rei Jaume I (1208-1276) i conquereixi tot el territori, cosa que provocarà un repartiment i distribució de les terres documentat a les cartes pobles.⁹

A partir dels segles XIV-XV és quan la vida solitària i el pensament eremític envairà les terres, començant l'edificació de les primeres ermites en cims de muntanyes, molt senzilles i de ràpida fabricació, amb els ermitans com a promotors per a poder manifestar la seva relació directa i estreta amb Déu.

Al llarg dels segles XVI-XVIII, com a conseqüència d'un nou sentiment religiós, amb nous cultes i diferents advocacions, es construirà un gran nombre d'ermites, generalment amb materials pobres i d'aspecte auster. Les antigues ermites es reedificaran o s'ampliaran.

Al llarg del segle XIX, amb la fi de l'Antic Règim, l'Església va anar perdent poder, cosa que es manifestarà alhora en una pèrdua progressiva del sentiment religiós popular. A

---

⁹ Document en el qual el senyor d'un territori estableix les condicions per a l'assentament de nous pobladors. Definició extreta de la pàgina web d'*Enciclopèdia.cat*: <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0132952.xml> [en línia, darrera consulta 17/02/2021]

més, la desamortització del ministre Mendizábal¹⁰ i la consegüent exclaustració,¹¹ unides a la reorganització territorial i burocràtica de les diòcesis, influïda de la divisió provincial, van ser les causants de què en aquest període no hi hagi constància de cap construcció d'ermites.

A tots aquests problemes negatius, arribat el segle XX podem sumar la Guerra Civil de 1936-1939, que va afectar als edificis, ja que molts van sofrir danys i pèrdues en el seu patrimoni arquitectònic i també en l'artístic i de tradició popular perquè es van perdre tota mena d'objectes artístics com altars, quadres, imatges... A més, el debilitament econòmic i l'èxode rural de la postguerra van dificultar la recuperació dels edificis. S'haurà d'esperar fins a la dècada dels 50-80 per a la seva recuperació, deguda sobretot a la iniciativa de la gent del poble que serà protagonista de la rehabilitació dels edificis i de la recuperació de les festes i romiatges corresponents.

En aquest inventari hi ha algunes ermites que per diverses circumstàncies i raons no han estat incloses. Per exemple, les que es troben en ruïnes (Sant Pere de Traiguera o Santa Ubaldesca de Sant Mateu), les que estan pràcticament desaparegudes (Sant Vicent Ferrer de Xert) o aquelles a les quals ja no se segueix cap tipus de ritual (Mare de Déu de la Costa de Cervera del Maestre). També s'ha qüestionat la validesa de les denominacions, ja que hi ha certes edificacions que han estat considerades en cert temps ermita, i altres que han estat considerades capelles o bé esglésies...

4. INVENTARI-CATALOGACIÓ DE LES ERMITES

1) ALCALÀ DE XIVERT

Alcalà de Xivert és un municipi que pertany al País Valencià i s'ubica dins de la província de Castelló a la comarca del Baix Maestrat. Limita en les localitats de la Salzadella, Santa Magdalena de Polpís, Peníscola, les Coves de Vinromà, els municipis de la comarca de la Plana Alta com Vilanova d'Alcolea, Benlloc i Torreblanca.

Al seu terme trobem els següents nuclis de població que depenen del mateix ajuntament: Alcossebre, Capicorb i Les Fonts. El seu paisatge combina les zones planes amb platges i turisme amb les zones muntanyoses com la de la Serra de les Talaies i la Serra d'Irta que mostren unes vistes magnífiques.¹²

¹⁰ Desamortització: llarg procés historio-econòmic iniciat a l'estat espanyol l'any 1798 per Manuel Godoy i acabat sobre el s. XX. Era posar al mercat mitjançant subhasta pública les terres i béns que estaven en mans mortes, és a dir, que abans eren de l'església catòlica o d'altres ordres religiosos, per tal de augmentar la riquesa nacional i crear una burgesia i classe mitjana de llauradors propietaris. En concret va ser la Mendizábal (1836) que va tenir unes conseqüències molt importants perquè els seus resultats van ser molt pobres i els llauradors no van poder comprar les terres i ho van fer els nobles i burgesos adinerats i no es va crear una burgesia o classe mitjana. Definició extreta de la pàgina web d'Enciclopèdia.cat: <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0228445.xml> [en línia, darrera consulta 17/02/2021]

¹¹ Exclaustració: supressió dels ordres religiosos en un país, ordenada pel poder polític. Definició extreta de la pàgina web d'Enciclopèdia.cat: <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0182356.xml> [en línia, darrera consulta 17/02/2021]

¹² FRANCO, Josep. *Les ciutats valencianes: guia visual de les nostres terres*, Bancaixa, 1998, p.25.

ERMITA DE SANT ANTONI DE PÀDUA

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Sant Antoni es troba a l'entrada del nucli poblacional de Capicorb, a més de 10 km d'Alcalà de Xivert.¹³

ENTORN

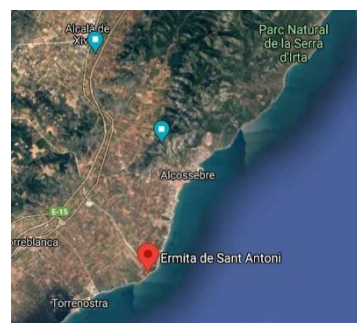
El recinte està obert i rodejat de vegetació i el seu entorn té unes vistes magnífiques, ja que l'ermita està situada davant de la mar. A més, als voltants trobem l'estany del riu Sant Miquel.

CARTOGRAFIA¹⁴

Latitud: 40.20774015

Longitud: 0.25919151

Cota d'elevació: 0 m

Fotografia extreta del Google maps.

ACCESSIBILITAT

El camí amb un bon estat de conservació, porta a l'ermita vorejant les platges de la costa i és accessible tant per a vehicles com per a vianants. A més, hi ha una bona senyalització.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Tant l'interior com l'exterior estan en bon estat de conservació, sense cap mena de risc, ja que l'any 2011 es van fer obres per a restaurar i millorar l'edifici.¹⁵

¹³ CANTOS I ALDAZ, Francisco Javier; AGUILELLA I ARZO, Gustau. *Inventari d'Ermites, Ermitatges i Santuaris de l'Alt i Baix Maestrat (Castelló)*, Diputació de Castelló, 1996, p.66.

¹⁴ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

¹⁵ "Alcalà inicia la restauració de la ermita de Sant Antoni", *Levante, el mercantil valenciano*, 2011. <https://www.levante-emv.com/castello/2011/02/25/alcala-inicia-restauracion-ermita-sant-13079723.html> [en línia, darrera consulta 13/02/2021]

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat Bé de Rellevància Local (BRL) amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/ 13/02/2007).¹⁶

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'ermita està dedicada a Sant Antoni de Pàdua, que va ser un frare franciscà i predicador al llarg del s. XIII i va morir a Pàdua. És considerat el patró dels paletes i se l'invoca per trobar les coses perdudes. Sol ser representat amb el nen Jesús en braços i amb l'hàbit franciscà de vestidura marró amb un cordell que cenyeix la cintura.¹⁷

FESTIVITAT

Normalment, l'ermita acull altres celebracions al llarg de l'estiu, però la principal festa en honor a sant Antoni de Pàdua és el diumenge següent al dia 25 de juliol, és a dir, l'últim cap de setmana de juliol.

La festivitat procedeix amb la processó al voltant de l'ermita organitzada per l'Associació de Veïns de Capicorb i després una missa en honor al sant. Per acabar el dia de celebració, es fan diverses activitats festives.¹⁸

LLEGENDES

Conta la tradició popular que l'any 1690 un veí d'Alcalà de Xivert, anomenat Bartholomé Conesa Pastor, va trobar una imatge de sant Antoni de Pàdua que havia portat la mar fins a les ribes de la platja i per això, es va construir l'edifici en aquest lloc concret.¹⁹

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

L'any 1773, el prevere i dirigent religiós Gabriel Ebrí va cedir els terrenys de la seva propietat per construir l'ermita en honor al sant.²⁰ L'any 2011 es van fer obres de millora i restauració de l'edifici.

¹⁶ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

¹⁷ RÉAU, Louis. *Iconografía del arte cristiano*, III, Ediciones del Serbal, 2008, p. 123-131.

¹⁸ Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert https://www.alcossebre.org/wp-content/uploads/2018/02/Alcossebre_guia_2019.pdf [en línia, darrera consulta 04/02/2021]

¹⁹ PASCUAL MOLINER, Vicente. *Tresors amagats: Les Ermites de Castelló*, Diputació de Castelló, 1997, p. 223-224.

²⁰ *Ibidem*, p. 223-224

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

L'ermita consta d'una sola nau de planta rectangular.²¹

EXTERIOR

L'exterior està emblanquinat i destaca el sostre de doble vessant de color rogenc.

La façana és sòbria i no té decoració ni ornamentació, només un petit òcul que il·lumina l'interior, i es corona amb una espadanya senzilla amb campana.²²

Per accedir a l'interior hi ha una porta de fusta allindada i un porxo amb teulada per allargar l'edifici i per a aixoplugar, en cas de ser molta gent i que fes mal oratge.²³

INTERIOR

L'interior està cobert amb una volta de canó recolzada en arcs de mig punt, menys l'absis que està nervat amb dues petxines. A un costat trobem una obertura que es connecta amb una petita sagristia.

La decoració de les parets és molt sòbria i hi ha un sòcol ceràmic que decora les parets, juntament amb els motius de rocalla que s'estenen per les mènsules, florons i finestres cegues. A una de les parets trobem una làpida commemorativa que explica la història de l'ermita. A més, la decoració del paviment és escacada.²⁴

Al presbiteri de planta octogonal es troba l'altar major amb la imatge del sant que data del segle XVIII. L'any 2011 es van dur a terme les millores a l'ermita arreglant les humitats i el paviment,²⁵ també es va col·locar un nou retaule ceràmic obra de Josep Lluís Estanislao.²⁶

²¹ ARNAU I VALLINA, Joaquim; SANZ I SANCHO, Joan Vicent; ITURAT, Joaquim. *El patrimoni arquitectònic gaspatxer*, Associació d'Amics de Mainhardt, 2001, p. 44-45.

²² Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert https://www.alcossebre.org/wp-content/uploads/2018/02/Alcossebre_guia_2019.pdf [en línia, darrera consulta 13/02/2021]

²³ CANTOS - AGUILLELLA I ARZO, *Inventari*, p. 66.

²⁴ ARNAU - SANZ - ITURAT, *Patrimoni gaspatxer*, p. 44-45.

²⁵ "Alcalà inicia la restauració de la ermita de Sant Antoni", *Levante, el mercantil valenciano*, 2011. <https://www.levante-emv.com/castello/2011/02/25/alcala-inicia-restauracion-ermita-sant-13079723.html> [en línia, darrera consulta 13/02/2021]

²⁶ MARZAL, J.M. "Alcossebre da a conocer el retablo de Sant Antoni", *El Periódico Mediterráneo*, 2011. https://www.elperiodicomediterraneo.com/noticias/comarcas/alcossebre-da-conocer-retablo-sant-antoni_705581.html?previewType=seccion [en línia, darrera consulta 13/02/2021]

ERMITA DEL CALVARI

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita del Calvari es troba als afores del nucli poblacional, a 2 km d'Alcalà de Xivert.²⁷

ENTORN

L'emplaçament es troba al costat de la carretera i està rodejat per un petit marge que alberga a diversos xiprers i diferents tipus de vegetació que s'han adequat per afavorir la importància de l'arquitectura.

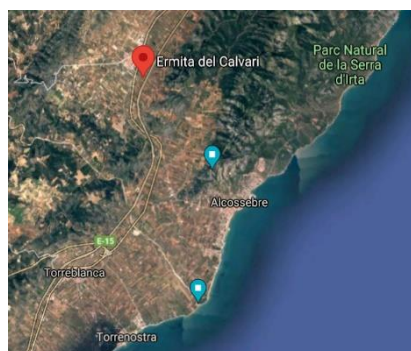
Als voltants, s'han disposat uns berenadors i unes barbacoes per poder gaudir de l'espai.²⁸

CARTOGRAFIA²⁹

Latitud: 40.29780068

Longitud: 0.23094291

Cota d'elevació: 147 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

La carretera que porta al camí de l'ermita es troba en bona conservació i és accessible tant per a vehicles com per a vianants.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

L'edifici té un estat de conservació bo gràcies als diferents treballs de restauració que s'hi han dut a terme per tal de recuperar l'espai arquitectònic.³⁰

²⁷ ARNAU - SANZ – ITURAT, *Patrimoni gaspatxer*, p. 10-11.

²⁸ Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert https://www.alcossebre.org/wp-content/uploads/2018/02/Alcossebre_guia_2019.pdf [en línia, darrera consulta 13/02/2021]

²⁹ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

³⁰ “La Escuela Taller de Alcalà continúa con la restauración de la Ermita del Calvario”, *El periódico*, 2010. https://www.elperiodic.com/alcxivert/escuela-taller-alcala-continua-restauracion-ermita-calvario_83558 [en línia, darrera consulta 14/03/2020]

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat Bé de Rellevància Local (BRL) amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5994/ 13/02/2007).³¹

Actualment, manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'ermita del Calvari d'Alcalà de Xivert no ha tingut mai cap mena d'advocació, però al segle XVIII aquest emplaçament estava inclòs dins del Via Crucis,³² que reproduïx el recorregut que va haver de fer Jesús fins a la muntanya del Gòlgota, o també anomenada del Calvari, on va ser crucificat.³³ Durant el Via Crucis hi ha diverses parades o estacions per poder resar.

FESTIVITAT

Normalment aquesta ermita té importància durant la Quaresma i per Setmana Santa, per això té un caràcter religiós, ja que es fa una processó des del poble fins a l'emplaçament amb diferents parades acompanyant la imatge de Jesús en la creu. Un cop s'arriba a l'edifici se celebra una missa.

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

L'emplaçament arquitectònic del Calvari va començar a construir-se vers l'any 1727 i va prosseguir lentament la construcció fins a 1731, però a causa de diversos problemes a l'església parroquial es van haver de parar les obres i després d'una llarga temporada es va reprendre l'edificació i es va finalitzar l'any 1779.³⁴

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta rectangular de nau central amb dues ales a la capçalera.

³¹ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

³² Associació d'Amics de Mainhardt, *Temps de Record Alcalà de Xivert-Alcossebre-Capicorb*, Diputació de Castelló i Associació d'Amics de Mainhardt, 1995, p. 24.

³³ CARMONA MUELA, Juan. *Iconografia cristiana, Guia bàsica para estudiantes*, Akal España, 2016, p. 177.

³⁴ ARNAU - SANZ - ITURAT, *Patrimoni gaspatxer*, p. 10-11.

EXTERIOR

La part exterior és típica de l'estil barroc valencià.³⁵ Té una façana elegant que conté una portalada de pedra de dos cossos, on l'inferior emmarca la porta de làmines daurades sobre llindar i el cos superior acaba amb un frontó ondulat ornamentat amb gerros. A sobre s'obri una petita finestra rectangular i es culmina amb una cornisa barroca i mixtilínia on segurament hi anava una espadanya amb una campana, però no se sap si es va arribar a construir o es va destruir.³⁶

Sobresurt la cúpula octogonal i apuntada de teules vidriades blaves amb nervis blancs. També sobresurten els braços del creuer per la part superior en forma de teulades independents.³⁷

A un costat de l'ermitori hi ha una espècie de cobert suportat per columnes per tal de poder refugiar-te del mal oratge.³⁸

INTERIOR

L'interior és de planta central coberta per una volta de canó i al creuer s'assenta la cúpula octogonal sobre petxines i un tambor.

La llum penetra gràcies a les diverses finestres del creuer i la del peu. Està decorat amb pintures i estucs d'estil rococó que decoren les petxines amb motius de la Passió (com l'enterrament, la flagel·lació, l'oració a l'hort i el davallament) i a la cúpula estan representats alguns temes de l'Antic Testament.³⁹

ASPECTES A DESTACAR

A les ales de la capçalera de l'edifici es troba, a la part dreta, la casa de l'ermità i a la part esquerra, la sagristia.

³⁵ Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert <https://www.alcossebre.org/ermita-del-calvario/> [en línia, darrera consulta 13/02/2021]

³⁶ ARNAU - SANZ – ITURAT, *Patrimoni gaspatxer*, p. 10-11.

³⁷ Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert https://www.alcossebre.org/wp-content/uploads/2018/02/Alcossebre_guia_2019.pdf [en línia, darrera consulta 13/02/2021]

³⁸ Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert <https://www.alcossebre.org/ermita-del-calvario/> [en línia, darrera consulta 13/02/2021].

³⁹ ARNAU - SANZ – ITURAT, *Patrimoni gaspatxer*, p. 10-11.

ERMITA DE SANTA LLÚCIA I DE SANT BENET

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Santa Llúcia i de Sant Benet es troba al Turó de Sant Benet de la localitat d'Alcossebre a uns 6 km i a 10 km del nucli poblacional d'Alcalà de Xivert.⁴⁰

ENTORN

L'edifici es troba a una altura considerable, concretament a dalt d'un turó des d'on es poden observar les vistes panoràmiques que ens ofereix el paratge natural de la Serra d'Irta i de la Mar Mediterrània.⁴¹

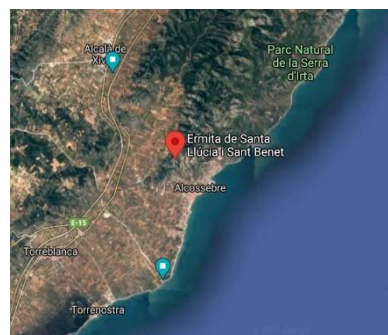
A més, tot l'entorn s'ha adequat per afavorir el paisatge i l'arquitectura.⁴²

CARTOGRAFIA⁴³

Latitud: 40.26095958

Longitud: 0.26643217

Cota d'elevació: 264 m

Fotografia extreta del Google maps.

ACCESSIBILITAT

La carretera que porta al camí de l'ermita té un estat de bona conservació i és accessible tant per a vehicles com per a vianants.⁴⁴ També es poden trobar diversos senders per als amants de les caminades que vulguin pujar el turó. A més, hi ha una bona senyalització per tal d'arribar correctament a l'emplaçament on es troba l'ermita.⁴⁵

⁴⁰ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 222-223.

⁴¹ “La ermita de Santa Llúcia de Alcossebre cuenta con un mirador panorámico”, *Cope Castellón*, 2018. https://www.cope.es/emisoras/comunidad-valenciana/castellon-provincia/castellon/noticias/ermita-santa-lucia-alcossebre-cuenta-con-mirador-panoramico-20180626_231771 [en línia, darrera consulta 08/03/2021]

⁴² Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert https://www.alcossebre.org/wp-content/uploads/2018/02/Alcossebre_guia_2019.pdf [en línia, darrera consulta 13/02/2021]

⁴³ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁴ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 222-223.

⁴⁵ SALES, Álvaro. “Grandes vistas en Santa Llúcia” *Levante, el Mercantil Valenciano*, 2017. <https://www.levante-emv.com/ocio/planes/2017/04/26/grandes-vistas-santa-llucia-12097479.html> [en línia, darrera consulta 06/03/2021]

ESTAT DE CONSERVACIÓ

L'edifici té un estat de conservació bo gràcies a les diferents restauracions que s'hi han fet en diferents períodes de temps. Darrerament, els voltants de l'emplaçament s'han vist inclosos en diferents campanyes arqueològiques degut a les investigacions i restes de troballes.⁴⁶

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat Bé d'Interès Cultural (BIC) amb la categoria de monument històric segons la Disposició Addicional Primera de la Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, modificada per la Llei 7/2004, de 19 d'octubre, i per la Llei 5/2007, de 9 de febrer, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV. Núm. 3267/ 18/06/1998).⁴⁷

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada a santa Llúcia i també a sant Benet.

Santa Llúcia, també coneguda com santa Llúcia de Siracusa, va ser una màrtir cristiana considerada santa perquè en l'època de l'emperador Dioclecià es va negar a venerar-lo com a déu i a conseqüència va sofrir diferents tortures com per exemple l'extracció dels ulls o la seva decapitació. Sol ser representada amb els dos ulls a la mà o l'espasa de la decapitació. El seu nom té relació en la llum i és protectora de la vista així com patrona dels cecs.⁴⁸

Sant Benet, també conegut com sant Benet de Núrsia, va fundar l'orde benedictina amb l'estructura i les regles basades amb l'autosuficiència, el treball manual i intel·lectual dels monjos que vivien als monestirs. També se'l considera un sant perquè va fugir de les temptacions del diable i dels envejosos que volien enverinar-lo, per això es invocat per protegir-se dels mals. Sol ser representat amb l'hàbit negre amb el llibre de les regles o amb els seus atributs com el bàcul, el colom, el corb i el pa.⁴⁹

FESTIVITAT

Es celebren dues festivitats, el diumenge de la primera quinzena de juny en honor a sant Benet i el diumenge següent al dia 13 de desembre en honor a santa Llúcia.

⁴⁶ "La nueva campaña de excavaciones en la ermita de Santa Lucía confirma la importancia del enclave en época musulmana", *El Periódic*, 2017. https://www.elperiodic.com/alcxivert/nueva-campana-excavaciones-ermita-santa-lucia-confirma-importancia-enclave-epoca-musulmana_513782 [en línia, darrera consulta 06/03/2020]

⁴⁷ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁸ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 78-79.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 88.

Actualment, en ambdós casos es fa romeria i processó fins a l'ermita i voltants on es porta la talla del sant a muscles i es va acompanyat de dolçainers i tamborers,⁵⁰ un cop allí és procedeix amb la missa en honor al sant corresponent.⁵¹

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

L'emplaçament d'aquest ermitori denota la seva importància al llarg de la història per haver estat habitat des de l'edat del bronze antic (segles I-II aC), de l'edat del ferro antic (entre els segles VI i VII aC),⁵² i de l'època islàmica.⁵³ Tot això se sap gràcies a les diferents excavacions que s'han dut a terme durant aquests darrers anys per part de l'Ajuntament d'Alcalà/Alcossebre i del Servei d'Arqueologia de la Diputació Provincial, en què s'han trobat restes arqueològiques en capes superposades una damunt de l'altra, i la interpretació de les diferents troballes.⁵⁴

La construcció de l'ermita per la part posterior ocupa part d'una primitiva fortalesa de la qual es conserva actualment la torre i part del llenç de muralla que segurament va formar part de la xarxa de torres costaneres de vigilància i estratègiques que funcionaven durant els segles XV-XVI.⁵⁵

L'ermita, les dependències, els pous i la casa de l'ermità daten de finals del segle XVII. La coberta i la volta es van restaurar entre els anys 1995-1996 a causa dels danys provocats per un llamp.

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta amb una sola nau.

EXTERIOR

La part exterior, completament blanca amb sostre a doble vessant.⁵⁶

Presenta una façana amb diversos escalons per accedir on hi ha un cos de pedra dividit en dos parts, la inferior amb una porta amb llinar i dues columnes d'ordre dòric que sustenten un fris bombat. La part superior conté un entaulament amb una fornícula buida

⁵⁰ "Santa Llúcia 2009 Alcossebre", *Mainhardt* n° 65, desembre del 2009, p. 68.

⁵¹ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 67.

⁵² "Finaliza la campanya de excavaciones en el yacimiento de Santa Llúcia con excelentes resultados", *El7Set*, 2017. <http://el7set.es/art/25010/finaliza-la-campana-de-excavaciones-en-el-yacimiento-de-santa-llucia-con-excelentes-resultados> [en línia, darrera consulta 08/03/2021]

⁵³ OLIVER, Artur, "Campanya d'excavació en santa Llúcia- 2017", *Mainhardt* n° 87, abril de 2017, p. 40.

⁵⁴ "La campanya arqueològica en Santa Lucía descubre una vasija de la Edad de Hierro", *Levante, el mercantil valenciano*, 2016. <https://www.levante-emv.com/castello/2016/07/02/campana-arqueologica-santa-lucia-descubre-12380394.html> [en línia, darrera consulta 08/03/2021]

⁵⁵ "Gent, costums, tradicions, història i paisatges de terres castellanenques: Torre castellet de l'ermita de sant Benet i santa Llúcia (Alcossebre)", *Mainhardt* n° 71, desembre del 2011, p. 49.

⁵⁶ CANTOS - AGUILELLA, *Inventari*, p. 67.

i un òcul amb l'escut d'Alcalà de Xivert.⁵⁷ Es remata la façana amb una espadanya que té una petita campana.

INTERIOR

L'interior d'estil barroc valencià té una única nau de dos trams coberta amb volta de canó amb una simplicitat estructural es contraposa amb la decoració, ja que està completament decorada i coberta amb una ornamentació amb esgrafiats, volutes i roleus de temàtica vegetal amb fruits, fulles, branques, etc., de color blanc sobre fons gris.⁵⁸ Es troba la sagristia a la part esquerra per on es pot accedir al petit púlpit alçat per predicar l'Evangeli.

A la capçalera la volta és de quadrant d'esfera sobre petxines. Aquest espai conté esgrafiats de diferents colors potents on destaquen els daurats i vermellorsos que es contraposen amb els altres colors més austers.⁵⁹ Als nervis, entrepilastres, impostes dels arcs... es representen querubins, àngels amb instruments musicals o portant flors que es retorcen entre el fullam i els núvols del cel.⁶⁰

A l'altar hi ha dos quadres i dos talles de sant Benet i santa Llúcia, i al mig una fornícula amb una talla de fusta de Jesus en actitud de beneir.

ASPECTES A DESTACAR

Al voltants, però separat de l'ermita, s'hi conserven la casa de l'ermità,⁶¹ diversos pous i unes dependències que antigament eren un hostel amb habitacions per als pelegrins i unes cavalalleries que actualment són el Centre d'Interpretació Etnològica de Santa Llúcia.⁶² El Centre és un lloc on s'informa del valor etnològic de l'enclavament i del valor arqueològic perquè és on estan exposades les reproduccions de les troballes recuperades durant les excavacions.

---

⁵⁷ *Ibidem*, p. 49.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 67.

⁵⁹ ARNAU - SANZ - ITURAT, *Patrimoni gaspatxer*, p. 38-41.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 38-41.

⁶¹ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 222-223.

⁶² Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert <http://www.alcaladexivert.es/content/el-nuevo-centro-de-interpretacion-de-santa-lucia-abre-sus-puertas-el-viernes-6-de-diciembre> [en línia, darrera consulta 07/03/2021]

2) BENICARLÓ

Benicarló és un municipi del nord del País Valencià, ubicat a la província de Castelló i que pertany a la comarca del Baix Maestrat. Limita amb la Mar Mediterrània, però també amb les localitats de Vinaròs, Càlig i Peníscola.

El seu paisatge es situa en una zona plana que és important sobretot per la zona costera amb platges i cales. Tot i que, també destaquen algunes muntanyes d'escassa altura als voltants del nucli poblacional.⁶³

ERMITA DE SANT GREGORI

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de sant Gregori es troba a les afores de la població de Benicarló, a uns 2 km.⁶⁴

ENTORN

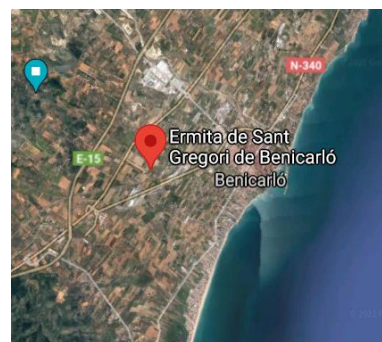
L'entorn de l'edifici està obert al camp amb diversos arbres que envolten la construcció. A més, aquesta circumstància es relaciona amb la protecció als cultius que s'atribueix al titular, sant Gregori.

CARTOGRAFIA⁶⁵

Latitud: 40.41574128

Longitud: 0.39445059

Cota d'elevació: 18 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

La carretera que porta a l'ermita té un estat de bona conservació i és accessible tant per a vehicles com per a vianants.⁶⁶

⁶³ FRANCO, *Ciutats valencianes*, p.22.

⁶⁴ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Benicarló <https://www.ajuntamentdebenicarlo.org/mon/pmon-santgregori.php3> [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

⁶⁵ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁶⁶ “Los recursos turísticos de Benicarló estrenan señalización”, *El Periódic*, 2010. https://www.elperiodic.com/benicarlo/recursos-turisticos-benicarlo-estrenan-senalizacion_93701 [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

Hi ha una molt bona senyalització per tal d'arribar correctament a l'emplaçament.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

L'edifici en el transcurs de la seua història ha sofert reformes i ampliacions, però actualment té un estat de conservació bo.⁶⁷

Al llarg dels anys s'ha millorat i adequat l'edifici, com per exemple l'any 2015 que gràcies al Taller d'Ocupació "Benicarló Conserva" es van arreglar les humitats de l'interior de l'edifici i es va condicionar la zona de berenadors i lavabos dels voltants.⁶⁸ A més, l'any 2018, la Brigada d'Obres i Serveis de Benicarló va realitzar diversos treballs de neteja i millora de l'emplaçament, en què es van desbrossar els camins dels voltants de l'ermita, es va pintar l'exterior, es va instal·lar senyalització nova i es van adequar més els espais comuns per a l'afluència de gent.⁶⁹

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat Bé de Rellevància Local (BRL) amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5994/ 13/02/2007).⁷⁰

Actualment, es manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita és per a sant Gregori, un dels pares de l'Església, que primer va ser monjo i després papa. Va impulsar diverses reformes polítiques i administratives al Vaticà i va repartir les seves riqueses entre els més pobres. Se'l considera el protector dels camps i sol estar representat amb l'abillament papal i un llibre obert.⁷¹

FESTIVITAT

La festivitat de sant Gregori té lloc el dia 9 de maig. Es reparteixen diverses paperines amb romer i confits per a fer la romeria des de l'església parroquial de Sant Bartomeu de Benicarló fins a l'edifici.⁷² Es fa una processó on va la imatge del sant i darrera,

⁶⁷ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 216-218.

⁶⁸ MAURA, J. "El taller de empleo de Benicarló arregla la ermita de Sant Gregori para fiestas", *Levante, el mercantil valenciano*, 2015. <https://www.levante-emv.com/castello/2015/05/08/taller-empleo-benicarlo-arregla-ermita-12582836.html> [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

⁶⁹ "Benicarló es prepara per a la festivitat de sant Gregori", *elDiari Online*, 2018. <https://www.eldiari.online/benicarlo-es-prepara-per-a-la-festivitat-de-sant-gregori/> [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

⁷⁰ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁷¹ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 87.

⁷² FERRER, Vicent. "Benicarló acudí en masa a la ermita de sant Gregori", *Vinarós News*, 2019. <https://www.vinarosnews.net/benicarlo-acudio-en-masa-a-la-ermita-de-sant-gregori/> [en línia, darrera consulta 20/03/2020]

l'acompanyen les principals autoritats, reines i dames de les festes, diversos carruatges amb cavalls, l'Associació Musical "Ciutat de Benicarló"⁷³ i els diferents assistents.

Quan s'arriba a l'ermitori es celebra una missa i després l'associació Amics de Sant Gregori preparen les paelles que posteriorment es repartiran als assistents per poder gaudir d'un dia de germanor.⁷⁴ S'acaba de passar el dia a l'emplaçament on hi ha una petita fira i de vegades actua alguna xaranga o la Colla de Gegants i Cabuts.⁷⁵

Vers l'any 1982 es va crear una associació de voluntaris anomenada Amics de Sant Gregori que volien que l'Ajuntament de Benicarló els atorgués poder per a restaurar i mantenir l'ermita tal i com es mereixia.⁷⁶ Actualment, aquesta associació té la funció de potenciar la festivitat i la devoció al sant i són els encarregats de dur a terme la festivitat amb el romiatge, la processó i les posteriors paelles.

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

En diferents estudis s'ha demostrat que és possible que abans de la construcció actual hi hagués una petita edificació més antiga. Durant el segle XVII una butlla del papa Inocenci XI va recomanar dejuni, oració i processons per tal d'ajudar-los a superar les plagues que afectaven a la població. La tria de sant Gregori s'explica perquè Benicarló és un lloc que al llarg del temps s'ha dedicat a tota mena de cultius agrícoles i aquest sant, com s'ha dit, és protector dels cultius.⁷⁷

Va ser l'any 1677 que es va reformar o ampliar la construcció de l'ermita, en agraïment al sant titular per haver-los ajudat a sufragar la plaga de cucs i altres animals nocius que havien atacat als conreus i les vinyes de la població,⁷⁸ però també es va construir l'edifici per tal de que en un futur aquesta protecció del sant els ajudés a prevenir i conjurar totes les plagues.

Al llarg del segle XXI s'han dut a terme obres de millora i rehabilitació de l'edifici.

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita d'una sola nau.

⁷³ "Els músics de Sant Gregori", *Banda de Música*, 2012. <https://www.bandadebenicarlo.com/index.php/noticias/els-musics-de-sant-gregori> [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

⁷⁴ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 216-218.

⁷⁵ OMS, Noemí. "Benicarló cumple con su patrón Sant Gregori", *Levante, el mercantil valenciano*, 2014. <https://www.levante-emv.com/castello/2014/05/10/benicarlo-cumple-patron-sant-gregori-12758068.html> [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

⁷⁶ MESEGUER, Vicente. "Algunos aspectos de la religiosidad popular en Benicarló", *C.E.M., butlletí n° 67*, Benicarló, 2002, p. 63-76.

⁷⁷ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 74.

⁷⁸ MESEGUER, "Religiosidad popular en Benicarló", p. 63-76.

EXTERIOR

L'edifici està emblanquinat per la part exterior i es caracteritza per la seva senzillesa.

A la façana veiem un ampli pòrtic que sobresurt, completament emblanquinat amb les cantonades rematades en pedra. Té tres arcades frontals i una a cada part dels laterals per poder albergar als assistents. A l'interior del pòrtic es troba la porta d'accés de fusta amb un arc de mig punt de dovelles irregulars, i al costat la porta del bar-restaurant.

Sobre aquest pòrtic s'eleva la continuació de la façana amb un rellotge de sol al mig i es remata per una espadanya amb campana que cimbra amb una creu de ferro.⁷⁹

INTERIOR

La part interior consta d'una nau única amb volta de canó dividida amb dos trams on la decoració és molt vistosa, ja que està completament coberta de pintures de colors vistosos amb motius vegetals o dels atributs de sant Gregori que decoren les parets i el sostre. A les parets laterals de la nau, a més dels esgrafiats, destaquen dos quadres datats del 2005 atribuïts a l'autor José Antonio Caldés,⁸⁰ on hi ha dues escenes de la romeria amb personatges destacats com Manuel Rico, Sión Ferrer, Rosita Pitarch, entre altres integrants de l'associació.⁸¹ Sota dels quadres, damunt de l'entaulament, hi ha pintada una porta oberta, que segurament fa referència a que les portes del cel sempre estaran obertes per als devots.

El presbiteri, de menor mesura i dividit de la zona de la nau per un arc apuntat, està cobert amb una volta de creueria que remata amb una clau de volta en motius vegetals.⁸² S'alberga a l'altar un retaule de grans dimensions d'estil neoclàssic amb decoració de columnes daurada i coronat amb una pintura dels sants Abdó i Senén. Dins de la fornícula del retaule es troba la talla de fusta policromada de sant Gregori, de gran mesura que està buida per la part dorsal, on es representa al sant amb una mitra, un bàcul pastoral i un llibre, atributs característics. Segons el Dr. Ramón Rodríguez Culebras⁸³ data de l'època tardo-gòtica (primer terç del segle XVI).⁸⁴ Aquesta talla es va salvar del saqueig de l'any 1936, però actualment necessitaria una restauració de la policromia. A les parets dels

⁷⁹ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 216-218.

⁸⁰ José Antonio Caldés (Benicarló 1963-2019), va ser un gran pintor destacat a Benicarló. Informació extreta de l'Ajuntament de Benicarló https://www.benicarlo.org/pdo/ppdo-shostd.php?i_pdo=24388&idioma=c [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

⁸¹ “25 años de devoción”, El Periódico Mediterráneo, 2005. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2005/05/10/25-anos-devocion-42945166.amp.html> [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

⁸² CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 74.

⁸³ Ramón Rodríguez (1930-2001) va ser un historiador de l'art que es va dedicar a estudiar, difondre i protegir en profunditat el patrimoni artístic de la zona del Maestrat i va escriure diversos llibres i articles sobre els seus estudis. Informació extreta de *Real Academia de la Historia*: <http://dbe.rah.es/biografias/107258/ramon-rodriguez-culebras> [en línia, darrera consulta 23/04/2021]

⁸⁴ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 216-218.

costats del retaule de l'altar trobem dos talles de fusta, al costat esquerre es troba a sant Josep amb una gaiata de flors i al costat dret es troba a Jesús amb el corder en braços.

El paviment és una combinació de mosaics de color marró neutre amb mosaics de motius vegetals, evocant als camps de cultiu.

A la part superior, hi ha un cor alt amb barana de fusta.

ASPECTES A DESTACAR

Les dependències annexes a l'ermita, en el seu temps van ser l'habitatge de l'ermità amb diverses habitacions i salons,⁸⁵ que actualment funcionen com a bar-restaurant.⁸⁶ Als voltants, s'han disposat unes barbacoes i paellers per poder gaudir el dia de la celebració.⁸⁷

Just davant de l'edifici, hi ha una creu amb una inscripció que data del 1770 i està dedicada a Joseph Neler Hermita, segurament l'ermità i cuidador de l'edifici al que se li va voler rendir homenatge.

ERMITA DE LA VIRGEN DEL ROCÍO

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita del Rocío es troba a uns 7 km del nucli poblacional.⁸⁸

ENTORN

L'edifici està a una altura considerable, ja que està dalt d'un petit turó amb unes grans vistes del terme de Benicarló i de la Mar Mediterrània. L'entorn s'ha adaptat amb barbacoes i un espai molt ampli per albergar la multitud de gent que celebra la festivitat.

⁸⁵ CANTOS – AGUILLELLA, *Inventari*, p. 74.

⁸⁶ SÁNCHEZ, M. José. “Benicarló reobrirà en enero la ermita de Sant Gregori”, *El Periódico Mediterráneo*, 2017. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2017/12/19/benicarlo-reabrira-enero-ermita-sant-41422992.html> [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

⁸⁷ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 216-218.

⁸⁸ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Benicarló <https://benicarlo.travel/va/per-veure/a-lentorn/ermite/> [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

CARTOGRAFIA⁸⁹

Latitud: 40.43233242

Longitud: 0.36017475

Cota d'elevació: 123 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

La carretera que porta a l'ermita té un estat de bona conservació i el camí és accessible per a vianants i per a vehicles. A més, hi ha una molt bona senyalització per tal d'arribar correctament a l'edifici.⁹⁰

ESTAT DE CONSERVACIÓ

L'edifici es va fer recentment i té un estat de bona conservació, tot i que al principi els vàndals van danyar la construcció.⁹¹ Actualment, està en procés de millora.

TIPUS DE PATRIMONI

Aquesta ermita no es troba dins de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià⁹² i per tant, no té cap tipus de protecció.

Actualment, manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada a la Verge del Rocío, una advocació mariana andalusa que també es coneix com "*Blanca Paloma*" o "*La Reina de les Marismes*", perquè es va trobar la imatge de la Verge a un lloc anomenat La Rocina, a uns aiguamolls d'Almonte, a la província de Huelva.

⁸⁹ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁹⁰ "Los recursos turísticos de Benicarló estrenan señalización", *El Periódico*, 2010. https://www.elperiodic.com/benicarlo/recursos-turisticos-benicarlo-estrenan-senalizacion_93701 [en línia, darrera consulta 20/03/2021]

⁹¹ "Los vándalos dañan la ermita de la Virgen del Rocío", *El Periódico Mediterráneo*, 2011. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2011/11/16/vandalos-danan-ermita-virgen-rocio-42200227.html> [en línia, darrera consulta 21/03/2021]

⁹² Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

FESTIVITAT

La festivitat té lloc durant 3 dies, des del divendres fins al diumenge de Pentecostés. Es celebra una romeria multitudinària que comença a l'església parroquial de Sant Bartomeu de Benicarló on es treu a la imatge en una peanya. Primerament es bateja als nous rocieros a una bassa i després de 7 km s'arriba a l'emplaçament. Per a presentar-li els respectes els assistents ballen balls tradicionals andalusos.⁹³

Els dies conseqüents es fan diverses activitats lúdiques com: balls mentre canten diversos grups andalusos, exhibició de doma de cavalls, actuacions de grups, etc.⁹⁴ Es celebra la missa i es baixa a la Verge a l'església.⁹⁵

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

La Casa de Andalucía de Benicarló es va fundar l'any 1988 per la comunitat andalusa que habitava al nucli poblacional. Tenia diversos objectius, entre els quals destacava la construcció d'una ermita per poder venerar a la Verge del Rocío.⁹⁶

L'any 1991, amb les donacions i aportacions de particulars i el treball dels devots, es va començar la construcció de l'edifici. Els terrenys van ser una donació que després van haver d'augmentar comprant els terrenys contigus per tal de seguir amb el projecte que no va rebre ajuda pública.⁹⁷

Degut a aquest motiu, la construcció de l'edifici ha durat molt de temps i no ha seguit fins el 2019 que no s'ha beneït la campana, donació de la Família Almansa Losada.⁹⁸ Actualment, s'estan duent a terme diverses tasques de millora.

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta grega amb una sola nau.

⁹³ "La comunidad andaluza de Benicarló celebra su Rocío", *7 Días Actualitat de Benicarló*, 2008, p. 39.

⁹⁴ "Benicarló celebra la festividad de la Virgen del Rocío", *El Periódico Mediterráneo*, 2012. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2012/07/08/benicarlo-celebra-festividad-virgen-rocio-42114990.html> [en línia, darrera consulta 21/03/2021]

⁹⁵ "Santa Misa de Romeros, Ermita del Rocío de Benicarló", *Diari del Maestrat*, 2018. <https://diaridelmaestrat.com/51206-2/> [en línia, darrera consulta 21/03/2021]

⁹⁶ Pàgina web oficial de la Generalitat Valenciana http://participacio.gva.es/es/web/participacio/casa-regional-andalucia/-/asset_publisher/Mz4C1uI1bnWN/content/casa-de-andalucia-en-benicarlo [en línia, darrera consulta 21/03/2021]

⁹⁷ "CASA DE ANDALUCÍA", *News Vinarós*, 2007. http://news.vinaros.net/v10/ehhtml/p_benicarlo_160407.htm [en línia, darrera consulta 21/03/2021]

⁹⁸ JUANVI G, "Bendición de la campana de la Ermita del Rocío de Benicarló", *Diari del Maestrat*, 2019. <https://diaridelmaestrat.com/bendicion-de-la-campana-de-la-ermita-del-rocio-de-benicarlo/> [en línia, darrera consulta 21/03/2021]

EXTERIOR

Bàsicament, aquesta ermita vol semblar-se a l'ermita de la Virgen del Rocío d'Almonte, per això segueix l'estil arquitectònic i decoratiu i està completament pintat de blanc amb detalls daurats a la façana.

La façana és molt elegant amb una porta d'accés acabada en una petxina. A la part superior trobem tres finestres i està coronada per una espadanya amb campana i cimada d'una creu de ferro. Culminen la façana uns petits pinacles que decoren la cornisa.

INTERIOR

L'edifici interior consta d'una nau única completament emblanquinada coberta amb sostre a doble vessant de fusta.

La decoració és molt sòbria amb un sòcol de mosaics gris. Hi ha un toc de color donat per les finestres de vitralls de colors que il·luminen l'interior amb motius marians com la blanca paloma, la Nativitat, etc.

La zona de l'altar està completament buida i per accedir-hi es troben diversos escalons. A més, hi ha una reixa per recrear el famós "Salto de Reja" i treure la imatge de la Verge, que es guarda a l'església perquè s'estan fent reformes.

Actualment, s'està treballant en fer un cor alt i escales per accedir-hi.

3) CÀLIG

Càlig és un municipi situat a la província de Castelló, País Valencià, que forma part de la comarca del Baix Maestrat. Limita amb Sant Jordi, Vinaròs, Benicarló, Peníscola i Cervera del Maestre.

El seu paisatge es caracteritza sobretot pels pendents, ja que està compost de petites elevacions del terreny amb la vegetació pròpia de la zona mediterrània.⁹⁹

ERMITA DE LA MARE DE DÉU DELS SOCORS

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de la Mare de Déu dels Socors es troba a 1 km de la població de Càlig.¹⁰⁰

ENTORN

L'emplaçament està envoltat d'un paratge d'arbres autòctons de la zona i d'arbres centenaris que fan atractiu l'entorn on es troba l'edifici, per això l'any 2015 va ser escollit per a l'actuació del cicle de música barroca de la Diputació de Castelló.¹⁰¹

CARTOGRAFIA¹⁰²

Latitud: 40.46491651

Longitud: 0.34455142

Cota d'elevació: 130 m

Fotografia extreta de Google maps.

⁹⁹ FRANCO, *Ciutats valencianes*, p.89.

¹⁰⁰ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Càlig <http://www.calig.es/patrimonio-y-turismo/localitzacio> [en línia, darrera consulta 02/04/2021]

¹⁰¹ “El ciclo de música barroca de la Diputación llega a la ermita Mare de Déu dels Socors de Càlig”, *Noticias Comunidad Valenciana*, 2015. <https://www.noticiascv.com/el-ciclo-de-musica-barroca-de-la-diputacion-llega-a-la-ermita-mare-de-deu-dels-socors-de-calig/> [en línia, darrera consulta 25/03/2021]

¹⁰² Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

ACCESSIBILITAT

El camí que porta a l'ermita sobretot és freqüentat per caminants que, en èpoques estivals, aprofiten per a passejar sota les ombres dels arbres que es troben pel camí. Però, també és accessible per a vehicles.

A més, es disposa d'una bona senyalització per tal d'arribar correctament a l'emplaçament on es troba l'ermita.¹⁰³

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Tant l'interior com l'exterior es troben en bona conservació, ja que hi ha hagut diverses reformes per tal de preservar la continuïtat de l'edifici. I també, hi ha diferents plans d'actuació futurs per a prevenir i conservar la integritat de l'ermita.¹⁰⁴

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat Valenciana, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/ 13/02/2007).¹⁰⁵

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada a la Mare de Déu dels Socors, que és una advocació de la Verge Maria. Els devots li demanen ajuda per a cobrir les necessitats del cos i de l'esperit. Sol ser representada amb vestits blancs simbolitzant la seva puresa, i amb el nen Jesús en braços.¹⁰⁶

FESTIVITAT

La festivitat a Càlig té lloc el dia 6 de setembre i es passa el dia a l'emplaçament que congrega una gran quantitat de gent.

Durant el matí es fa una cercavila a càrrec de la Banda Municipal per a recollir a les Reines de Festes i la seva Cort d'Honor que després amb la multitud de devots, faran la

¹⁰³ "Càlig mejora zonas del municipio gracias al Taller de Ocupación de la Taula del Sènia", *Castellón Información*, 2018. <https://www.castelloninformacion.com/calig-mejora-zonas-del-municipio-gracias-al-taller-de-ocupacion-de-la-aula-de-la-senia/> [en línia, darrera consulta 25/03/2021]

¹⁰⁴ "Reparen la cúpula de l'ermita dels Socors de Càlig", *El Periòdic*, 2021. https://www.elperiodic.com/val/pcastellon/repren-cupula-lermita-socors-calig_734543 [en línia, darrera consulta 25/03/2021]

¹⁰⁵ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

¹⁰⁶ RÉAU, *Iconografía del arte cristiano*, II, p. 119-121.

romeria des de l'església parroquial amb la imatge de la Mare de Déu fins a l'ermitori on posteriorment se celebra la missa.

A les voltes de migdia es gaudeix d'un dinar popular i al voltant de l'ermita s'instal·len diferents paradetes de fira per tal d'ambientar la jornada festiva que acaba culminada amb la Novena¹⁰⁷ i amb diversos actes populars com l'actuació de la dansa local a càrrec de la Colla de Dansaires de Càlig.¹⁰⁸

A l'ermita també se celebren diferents misses a l'estiu, alguna boda i la missa en honor a la festivitat de Sant Vicent Ferrer.¹⁰⁹

LLEGENDES

Hi ha una llegenda sobre l'advocació de la Mare de Déu dels Socors a la localitat de Càlig, que és la que motiva la creació del motiu del grup escultòric.

Una família que vivia a una masia, als afores de la població, passava molta fam. El nen es passava tot el dia plorant perquè tenia molta fam, fins que la seva mare, farta dels plors, va dir-li: “*Tan de debò se t'emporto lo diable!*” i el diable va aparèixer per a emportar-se el nen. La mare moguda per la por va demanar ajuda a la Verge que es va presentar allí amb un garrot per fer-lo fugir.¹¹⁰

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Les primeres dades que consten sobre l'emplaçament són del segle XVI, gràcies a diversos documents com la donació d'almoines testamentàries per a l'ermita i als diferents estudis que s'han dut a terme, se sap que d'aquesta ermita primitiva només es conserven uns vestigis a l'hostatgeria del que va poder ser: una portada d'arc de mig punt per accedir a una petita dependència amb quatre nervis que sustenten un petit rosetó al mig del sostre.¹¹¹

Del segle XVI fins al XVIII, l'edifici no sofreix canvis que estiguin documentats, només hi ha constància de la celebració de la festivitat.¹¹² A principis del segle XVIII, sembla que el nucli poblacional augmenta i també augmenta la religiositat que fa que hi hagi interès a emprendre una nova obra arquitectònica. Gràcies a les referències textuais, se

¹⁰⁷ Novena és un exercici de devoció que es practica durant nou dies per obtenir alguna gràcia o amb una intenció per tal de demanar ajuda a la Mare de Déu i per això, ha de ser practicada amb la fe i amb la intenció d'un canvi. Informació extreta d'*Enciclopèdia.cat* <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0126789.xml> [en línia, darrera consulta 25/03/2021]

¹⁰⁸ “Càlig celebrarà el 6 de setembre el dia de la patrona, la Mare de Déu del Socors”; *Canal 56*, 2019. <https://canal56.com/2019/08/calig-celebrara-el-6-de-setembre-el-dia-de-la-patrona-la-mare-de-deu-del-socors/> [en línia, 25/03/2021]

¹⁰⁹ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Càlig <http://www.calig.es/ca/content/calig-celebra-el-dia-de-la-seua-patrona-la-mare-de-deu-del-socors> [en línia, darrera consulta 25/03/2021]

¹¹⁰ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 169-171.

¹¹¹ SÁEZ RIQUELME, Beatriz. *Las iglesias salón valencianas del siglo XVIII: levantamientos gráficos, análisis geométrico y constructivo, patología común*, Universitat Jaume I, 2013, p. 79-87.

¹¹² QUEROL I ANGLÉS, Aureli. “L'ermita de la Mare de Déu del Socors – segles XVI, XVII i XVIII-”, *C.E.M, butlletí n° 20*, Benicarló, 1987, p. 53-65.

sap que l'almoïna del pa al forn, la recollida de diners o la prestació dels serveis dels habitants de Càlig (transport de materials, treballs en la façana...) van aportar la dotació econòmica necessària per a la construcció de la nova obra que seria íntegra dels devots de la població, però aquest fet va provocar una construcció més lenta.¹¹³

També hi ha constància que existia un ermità que vivia al costat de l'edifici per tal de tenir cura de tot el recinte amb la neteja de l'exterior i l'interior. Finalment, es va inaugurar el nou edifici l'any 1763 i es va acabar la façana de l'ermita l'any 1785, tal com demostra una inscripció.

Al llarg dels segles fins avui dia, aquesta ermita ha tingut diverses reformes per tal de millorar l'edifici i perquè quedi constància del llegat històric i sentimental que durant molts de segles ha omplert el cor i l'orgull del poble de Càlig.

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta rectangular de tipus saló.¹¹⁴

EXTERIOR

La façana de l'edifici és d'estil neoclàssic i està pintada d'un color salmó que es contraposa amb la resta de l'edifici on es veuen els maons.¹¹⁵ La teulada és a dos vessants coberta amb teula àrab que es contraposa amb la cúpula coberta de teula blava que és un color característic dels santuaris marians, i rematada amb una creu de ferro a la part superior.¹¹⁶

Per accedir a l'edifici hi ha diversos escalons que donen accés a la façana principal que consta d'un retaule de pedra de dos cossos. El cos inferior consta de dues pilastres toscanes que emmarquen la porta decorada amb motius vegetals, marians i amb una inscripció en llatí: "*Tu Onorificencia Populi Nostri*". Aquesta porta té un llindar on es troba l'escut de la localitat i la data en què es va acabar la façana, l'any 1785. L'entaulament amb una inscripció en llatí en honor a la Verge: "*SA Maria socorre les misèries*" sosté el cos superior que conté una fornícula en forma de petxina entre dues columnes on es troba la imatge de la Verge dels Socors i l'any 1906, any en què es devia col·locar el grup escultòric a la fornícula.¹¹⁷ I es remata el retaule de pedra amb un òcul ovalat amb vitralls de colors.

¹¹³ CANTOS – AGUILLELLA, *Inventari*, p. 76.

¹¹⁴ SÁEZ RIQUELME, *Las iglesias salón valencianas del siglo XVIII*, p. 79-87.

¹¹⁵ FERRERES I NOS, Joan. *Càlig Modern II. Urbanisme i cultura.*, Onada Edicions, 2015, p. 132-133.

¹¹⁶ QUEROL I ANGLÉS, "L'ermita de la Mare de Déu del Socors", p. 53-65.

¹¹⁷ SÁEZ RIQUELME, *Las iglesias salón valencianas del siglo XVIII*, p. 79-87.

Coronen la façana tres espadanyes on les dues laterals estan buides i la central és mixtilínia amb una campana i decoració de gerros de pedra als costats.¹¹⁸

INTERIOR

L'espai arquitectònic de l'interior està dividit en tres naus de gran esveltesa i elegància, que estan definides per sis columnes individuals i quatre d'aparedades d'estil corinti amb capitell de volutes angulars unides per garlandes i decorades amb daurat que sustenten unes altres pilastres més senzilles en què es recolzen arcs de mig punt.

Està completament decorat l'interior per diferents frescos de colors vius que es van realitzar en diferents anys vers 1822 pel pintor morellà Joaquim Oliet,¹¹⁹ que fan d'aquest edifici una joia testimonial de l'art barroc al Baix Maestrat.¹²⁰

El sostre de la nau central està cobert amb volta de canó i es decora amb diferents frescos a manera de medalló amb les representacions de la nativitat de la Verge, la presentació al temple, els desposoris de Maria amb Sant Josep i l'Anunciació. A les naus laterals hi ha un medalló a cada costat amb la representació de Sant Llorenç (patró de la localitat) i de Sant Marc.

El creuer està cobert per una cúpula molt elegant sobre petxines i travessada per diverses llunetes que deixen entrar la llum a l'interior. A les petxines de la cúpula es troben representades les quatre lletanies de la Verge: la torre de David, el mirall de la justícia, la porta del cel i la torre de marfil, i a l'interior de la cúpula es representen a diverses figures bíbliques amb atributs.¹²¹

Les naus laterals estan cobertes amb volta d'aresta rematades en una clau de volta amb motius vegetals i marians.¹²² A les naus laterals trobem diferents altars o objectes. A un costat trobem els altars dedicats al Sagrat Cor de Jesús i a Sant Llorenç amb uns retaules que combinen marbre i fusta molt colorit amb les imatges i atributs de cada sant, també trobem un quadre de ganxet amb la imatge de Jesús a la creu. A l'altre costat, trobem l'altar dedicat a Sant Joan Baptista amb una imatge amb els atributs i uns espais que estan buits a causa de la destrucció i robatoris que van sofrir durant la Guerra Civil, però que actualment estan ocupats per un piano en mal estat de conservació i un confessionari de fusta.¹²³

¹¹⁸ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 169-171.

¹¹⁹ Joaquim Oliet (1775-1849) va ser un pintor morellà format en l'acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València i va treballar a la zona de Morella i del Maestrat amb un taller que l'assistia en els seus encàrrecs. Informació extreta de: ALBA PAGAN, Ester. *La pintura y los pintores valencianos durante la guerra de la independencia y el reinado de Fernando VII (1808-1833)*, Universitat de València- Tesis Doctorals en Xarxa, 2004, p. 254. <https://www.tdx.cat/handle/10803/9966#page=1> [en línia, darrera consulta 02/04/2021]

¹²⁰ CANTOS - AGUILELLA I ARZO, *Inventari*, p. 76.

¹²¹ QUEROL I ANGLÉS, Aureli, "L'art pictòric de l'ermita de Nostra Senyora dels Socors de la Vila de Càlig", *C.E.M., butlletí n° 7*, Benicarló, 1984, p. 79-87.

¹²² CANTOS - AGUILELLA, *Inventari*, p. 76.

¹²³ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 169-171.

S'illumina l'interior amb diverses finestres de vitralls de colors disposats per les naus laterals, amb motius vegetals i marians. A més, també hi ha dos finestres amb les representacions de Sant Vicent Ferrer i de Sant Joaquim.

El paviment de l'ermita és de colors vius i es va finalitzar l'any 1906; el va enrajolar Vicente Batiste Batiste, conegut com a "Batiste l'obrer". Es conserva una inscripció al·lusiva al presbiteri amb el seu nom i l'any.

El presbiteri està cobert amb volta de quart d'esfera on hi ha representat un gran fresc amb l'assumpció de la Verge als cels i la coronació com a reina dels cels i de la terra dins d'un medalló. L'altar està rodejat d'una tanca que es va construir vers el 1877.

A l'altar trobem un gran retaule que combina els colors daurats i blancs on es troba el conjunt escultòric rodejat de quatre columnes corínties i rematat amb l'escut de Càlig i una creu. L'obra escultòrica s'atribueix al barcelonès Domingo Seguí vers l'any 1939,¹²⁴ que segueix fidelment la llegenda, on trobem la imatge de la Mare de Déu asseguda amb actitud autoritària sostenint al nen Jesús que està dret damunt del seu genoll esquerre. Amb la mà dreta sosté un garrot per mantenir lluny al diable, mentre que als peus hi ha un nen de poca edat agafat fortament a la Verge implorant ajuda i darrere seu un diable, a l'altre peu està una dona de genolls en actitud suplicant.¹²⁵

ASPECTES A DESTACAR

Al costat de l'ermita trobem les dependències i la casa de l'ermità que està dividida en diverses habitacions.¹²⁶ En temps anteriors, aquestes habitacions es llogaven per a estiuemar o per a altres estades i la part inferior es va convertir en un restaurant.

Al voltant de l'ermita s'han disposat una àrea recreativa dotada de diverses torradores/barbacoes, banquetes i taules i una àmplia zona d'esbarjo que es coneix com el paratge del Socors.¹²⁷ L'edifici està envoltat de molts d'arbres i hi ha diversos patis que s'obren amb diferents motius, com el pati dels Pous.

¹²⁴ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Càlig <http://www.calig.es/ca/content/ermita-de-la-verge-del-socors-i-hostatgeria> [en línia, darrera consulta 25/03/2021]

¹²⁵ QUEROL I ANGLÉS, "L'art pictòric", p. 79-87.

¹²⁶ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Càlig <http://www.calig.es/ca/content/ermita-de-la-verge-del-socors-i-hostatgeria> [en línia, darrera consulta 25/03/2021]

¹²⁷ BENITO, Juan José. "Aprobado el Plan Especial de Concreción de Usos del Paraje y Entorno de la Ermita del Socors de Càlig", *Castellón Informa*, 2020. <https://www.castelloninformacion.com/usuarios-paraje-socors-ermita-calig/> [en línia, darrera consulta 25/03/2021]

4) CANET LO ROIG

Canet lo Roig és una població situada al nord de la província de Castelló, del País Valencià, a la comarca del Baix Maestrat. Limita amb els termes de Vallibona, Rossell, Sant Rafael del Riu, Traiguera, la Jana i Xert.

El seu paisatge és bàsicament pla amb cultius sobretot de productes agraris com l'oliva, l'ametlla, la garrofa o el raïm... Als límits del terme es poden trobar diverses moles i serres amb la vegetació típica de la zona.¹²⁸

ERMITA DE SANTA ISABEL

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Santa Isabel es troba a 1 km de la localitat de Canet lo Roig.

ENTORN

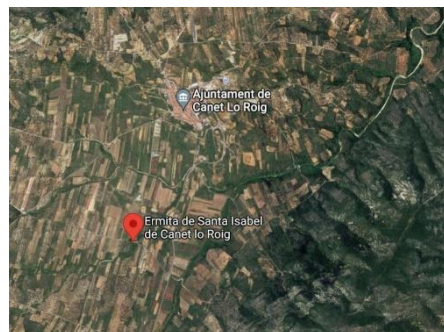
L'emplaçament està rodejat de diferents arbres gegants que cobreixen amb el seu ramatge la gran esplanada que s'ha adequat amb banquets, taules i una àmplia zona d'esbarjo adaptada per a poder realitzar la festivitats. A més, el riu i el canyar que l'envolta ajuden a completar l'entorn natural.

CARTOGRAFIA¹²⁹

Latitud: 40.53981706

Longitud: 0.23684442

Cota d'elevació: 277 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

Es pot accedir a l'ermita o per un camí o per carretera, en ambdós casos estan en bon estat tant per als vehicles com per als vianants. A més, hi ha una bona senyalització per tal d'arribar correctament a l'emplaçament.

¹²⁸ MESEGUER FOLCH, Vicente, SIMÓ CASTILLO, Juan B. *El patrimonio etnológico de Canet lo Roig*. Benicarló, 1997, p. 11.

¹²⁹ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment, tant l'interior com l'exterior de l'edifici, es troben en estat de bona conservació, però va haver-hi un moment de la història de l'ermita que va estar en molt males condicions. Aquest fet va comportar diverses accions per tal de millorar i preservar el conjunt.

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).¹³⁰

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada a santa Isabel d'Hongria. Després de la mort del seu marit va ingressar a l'Orde Tercera de Sant Francesc, fundada per als laics que volien imitar la vida del sant, dedicant-se a obres de caritat. Sol ser representada amb vestidures reials.¹³¹

FESTIVITAT

La festivitat de Santa Isabel a Canet lo Roig se celebra el cap de setmana després del Corpus, i actualment té un caràcter molt més lúdic que religiós.

Es comença el divendres de nit amb festa i sopar popular a càrrec de l'Ajuntament i la Unió de Joves del poble. El dissabte al matí, té lloc la romeria per un recorregut envoltat de la gran bellesa de la localitat, que són les oliveres mil·lenàries, fins a arribar a l'ermita on se celebrarà la missa i es beneiran els camps. Posteriorment, es passa un dia de germanor amb un dinar popular, castells inflables per als més petits, paradetes de fira i actuació d'un grup de música per finalitzar la celebració.¹³²

¹³⁰ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

¹³¹ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 91.

¹³² "Exitosas fiestas de Santa Isabel de Canet lo Roig", *El Periòdic*, 2018. https://www.elperiodic.com/pcastellon/exitosas-fiestas-santa-isabel-canet-roig_566187 [en línia, darrera consulta 07/04/2021]

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

L'ermita té un origen medieval que es coneix gràcies als diferents estudis que s'han fet de l'edifici i no pas per la documentació que és nul·la. Va arribar a un grau molt alt de degradació a causa de l'abandó del culte, encara que la romeria es va seguir fent.

Fins que vers l'any 1993 es va voler restaurar parcialment i gràcies a les aportacions de la gent del poble aquesta acció es va poder dur a terme.¹³³

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta rectangular.

EXTERIOR

La part exterior de l'edifici és de maçoneria i carreus amb coberta a dues aigües on les forces són contrarestades per uns contraforts adossats exteriorment als laterals de la nau.¹³⁴

La façana, molt simple i senzilla, de carreus i llosa, té anteposat un petit atri porxat que dóna accés a la portada de carreus formant un arc de mig punt. A les parets del costat trobem uns seients de pedra.¹³⁵

INTERIOR

L'interior de l'ermita és molt senzill, hi ha una sola nau de color blau amb volta de canó lleugerament apuntada. A les parets laterals hi ha dos finestres petites per on entra la llum per a il·luminar l'interior.¹³⁶

D'elements decoratius hi ha un altar de fabricat l'any 2000 amb una inscripció datada. A la paret del fons hi ha un nínxol que alberga la talla de fusta de la santa que està acompanyada de dos frescos, un de petit amb les lletres: Lc 1, 41-42 i que fa referència a l'evangeli de sant Lluç i als versicles: *“Tan bon punt Elisabet va sentir la salutació de Maria, l'infant va saltar dins les seves entranyes, i Elisabet quedà plena de l'Esperit Sant. Llavors cridà amb totes les forces: Ets beneïda entre totes les dones i és beneït el fruit de les teves entranyes!”*. A més, a sota trobem el segon fresc mural més gran i amb lletres que diu: *“Isabel cridà: ets beneïda entre totes les dones”*.¹³⁷

¹³³ FERRERES I NOS, Joan. *Canet modern (I), Territori i demografia*, Benicarló, 2013, p. 60-61.

¹³⁴ MESEGUER – SIMÓ, *El patrimoni etnològic*, p.139.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 139.

¹³⁶ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 78-79.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 78-79.

ASPECTES A DESTACAR

Al costat de l'ermita es troba la casa de l'ermita, una grandiosa s'nia, restes de parets que corresponen a antigues quadres per a cavalls i altres dependències que estaven adossades que no es troben en bon estat de conservació.¹³⁸

Al voltant de temple s'obre una plaça que s'ha habilitat per poder celebrar la festivitat i s'ha col·locat una font.¹³⁹

5) CASTELL DE CABRES

Castell de Cabres és un municipi del País Valencià que se situa a la comarca del Baix Maestrat de la província de Castelló, tot i que moltes fonts consideren que pertany a la comarca dels Ports. Limita amb diversos municipis de la Comunitat Valenciana com Herbers, Morella, Vallibona, la Pobla de Benifassà i un municipi d'Aragó com és Pena-Roja de Tastavins.

Està situat a una gran altura sobre el nivell del mar, i per tant destaca per les magnífiques vistes panoràmiques dels paratges naturals de la Tinença de Benifassà que envolten la localitat amb la seva fauna i flora característiques.¹⁴⁰

Antigament va existir una ermita dedicada a sant Cristòfol que datava entre 1565 i 1575 i de la qual tenim constància que estava en ús i s'hi feia romeria,¹⁴¹ però com l'emplaçament es troba a un lloc fronterer entre l'Aragó i la Comunitat Valenciana, en 1936 a l'inici de la Guerra Civil Espanyola, es va incendiar l'edifici i a partir d'aleshores es va arruïnar i es van perdre tant la festivitat com la tradició.¹⁴²

Per tant, actualment, no hi ha cap ermita ni tradició que es conservi o que es trobi recollida dins de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià dins del terme de Castell de Cabres.¹⁴³

¹³⁸ ESTEVE, Arturo. *Canet lo Roig. Un reto de futuro*, Ayuntamiento de Canet lo Roig, 2009, p. 19.

¹³⁹ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Canet lo Roig <http://www.canetloroig.es/ca/content/reeixides-festes-de-santa-isabel-de-canet-lo-roig> [en línia, darrera consulta 07/04/2021].

¹⁴⁰ Diputació de Castelló, *Castell de Cabres*, Castelló, 2015, p. 13.

¹⁴¹ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 80.

¹⁴² ZARAGOZA CATALAN, Arturo. "La ermita de san Cristobal de Castell de Cabres", *C.E.M. n° 26*, 1989, p. 19-26.

¹⁴³ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

6) CERVERA DEL MAESTRAT

Cervera del Maestrat, o Cervera del Mestre en castellà, és un municipi del nord del País Valencià situat a la província de Castelló i a la comarca del Baix Maestrat. Limita amb Traiguera, Sant Jordi, la Jana, Sant Mateu, la Salzadella, Santa Magdalena de Polpís, Peníscola i Càlig.

El seu paisatge és típic d'interior i molt muntanyós amb abundància de vegetació autòctona de la zona mediterrània com carrasques, pins, oliveres, etc.¹⁴⁴

ERMITA DE SANT SEBASTIÀ

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Sant Sebastià es troba dins del nucli urbà de Cervera, al centre de la població i concretament, al carrer Doctor Ballester.

ENTORN

Es troba a un carrer de la localitat de Cervera, entremig de diverses cases que rodegen l'edifici.

CARTOGRAFIA¹⁴⁵

Latitud: 40.45466946

Longitud: 0.27509787

Cota d'elevació: 307 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

El carrer on es troba l'ermita presenta un estat de bona conservació i és accessible per a vehicles i vianants. Així com hi ha una correcta senyalització.

¹⁴⁴ “Guía Turística de Cervera del Maestre”, Ajuntament Cervera del Maestre i Conselleria de Turisme de la Generalitat Valenciana, 2004, p. 3-4. <https://web.archive.org/web/20110906150600/http://www.cerveradelmaestre.org/guia%20turistica/guia%20turistica.pdf> [en línia, darrera consulta 16/04/2021]

¹⁴⁵ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Tant l'exterior com l'interior tenen un bon estat de conservació, ja que entre els anys 2004 i 2008 es va restaurar l'ermita perquè havia arribat a un greu en perill d'ensorrament.¹⁴⁶

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV, Núm. 5.449/13/02/2007).¹⁴⁷

Actualment es manté la tradició i el culte. A més, l'edifici pot albergar celebracions religioses i culturals.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada al patró de la localitat sant Sebastià. Era un soldat romà que, convertit a la fe cristiana, hauria estat martiritzat per ordre de l'emperador Dioclecià. Primerament va patir un suplici en què va ser crivellat amb sagetes i per això se'l representa lligat a un arbre, amb fletxes clavades al cos. No obstant això, va sobreviure al martiri i quan es va presentar davant de Dioclecià per retreure-li el mal comportament cap als cristians, el van flagel·lar i el van matar a pals al circ de Roma. Molts de cops se l'invoca contra la pesta.¹⁴⁸

FESTIVITAT

El dia de la festivitat del sant és el 20 de gener, tot i que es trasllada la celebració de la festa per motius laborals, al cap de setmana més proper.

Actualment, el festeig es fa durant dos dies, el dissabte i el diumenge. El dissabte al matí es fa una cercavila dels quintos acompanyats d'alguna xaranga, recollint diversos objectes, a la tarda se celebra una festa taurina a una plaça de cadafals i a la nit s'organitza una festa. El diumenge té lloc la baixada del sant a l'ermita amb la presència de les autoritats locals i les reines de festes, després es fa processó per diversos carrers del poble i es retorna el sant a l'església.¹⁴⁹

¹⁴⁶ "Suplemento gráfico sobre la inauguración de la ermita de sant Sebastià el pasado 20 de enero de 2008", *Butlletí d'Informació Municipal n° 10, Ajuntament de Cervera del Maestre, 2007-2008*, p. 12-15. <https://web.archive.org/web/20100715035259/http://www.cerveradelmaestre.org/boletin/BIM10.pdf> [en línia, darrera consulta 16/04/2021]

¹⁴⁷ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimoni-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

¹⁴⁸ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 82.

¹⁴⁹ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Cervera del Maestre <https://www.cerveradelmaestre.es/fiestas-locales/> [en línia, darrera consulta 16/04/2021]

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

L'edifici no va ser concebut originàriament com a temple cristià, sinó que l'Orde de Montesa, al segle XIV, va ordenar construir una llotja destinada al comerç de la llana produïda al Maestrat, ja que era una font de poder econòmic a l'Edat Mitjana en aquest territori.¹⁵⁰

Vers l'any 1805 es va remodelar -se sap gràcies a la data inscrita al llindar de la porta-, i es va ampliar comprant la casa del costat, convertint l'edifici en un nou temple religiós dedicat a sant Sebastià, patró del municipi.¹⁵¹ Segons diferents estudis, és possible que la part superior, durant el segle XIX, servís com a hospital de caritat per als indigents que anaven allí a demanar-li al sant que els salvés, per això, dalt de cada llit hi havia una finestra que donava a la nau i així els malalts poguessin fer pregàries al sant.

La Guerra Civil va afectar fortament a l'edifici que va passar a ser de caràcter militar, com una mena de magatzem per a guardar armament de guerra i fer mítings, i la zona religiosa va quedar fortament destruïda.¹⁵²

Amb el pas del temps, el terreny argilós característic de la zona va fer cedir les cases del carrer de darrere que van caure cap a l'ermita, que ja estava abandonada. Durant molts d'anys aquest edifici va estar en perill d'ensorrament, però entre 2004 i 2008 es va restaurar.¹⁵³

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta quadrada.

EXTERIOR

Abans de ser remodelada l'any 2008, l'ermita no destacava entre els edificis dels voltants, però gràcies a la intervenció, la façana mostra una gran elegància i sobrietat. Presenta un arc rebaixat construït amb carreus pel qual s'accedeix a l'edifici. Al damunt de la porta es troba l'escut primigeni de l'Orde de Montesa i una inscripció amb la data de la conversió de l'edifici a ermita. A les impostes de l'arc trobem dos escuts: el de la dreta,

¹⁵⁰ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Cervera del Maestre <https://www.cerveradelmaestre.es/antigua-lonja-mediaval/> [en línia, darrera consulta 16/04/2021]

¹⁵¹ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 84.

¹⁵² CERVERA SALVADOR, Daniel. *Cervera del Maestrat en temps de canvis. De la revolució en la Guerra Civil a la repressió franquista (1936-1952)*, Universitat Jaume I, 2015, p. 37.

¹⁵³ "Jornades europees de patrimoni 2018: Cervera del Maestre", *Patrimoni i territori: l'art de compartir*, Taula de la Mancomunitat del Sénia, 2018. https://issuu.com/juanjoamela/docs/ilovepdf_merged [en línia, darrera consulta 08/04/2021]

amb les quatre barres de la senyera, mentre que el de l'esquerra està completament destruït.¹⁵⁴

INTERIOR

L'arquitectura de l'interior es disposa en dues sales. La primera sala fa el paper d'atri i és l'entrada amb tres escalons que donen a la porta amb llindar quadrat per accedir al temple, està decorada amb plantes i diversos quadres que són donacions dels cerverins.¹⁵⁵

La segona és on es troba la zona religiosa, en sentit paral·lel, i es divideix en tres naus desiguals, amb arcs irregulars de mig punt i apuntats sobre pilars octogonals.¹⁵⁶ La decoració és sòbria, ja que està completament emblanquinat amb diverses pintures repartides per les parets de motius vegetals amb colors vius.

Hi ha disposats diversos banquets per tota la sala i hi ha un cor alt amb barana de fusta. Enfront trobem un altar de fusta que alberga la figura del sant que data del 1942 gràcies a una inscripció que hi ha darrere l'altar on hi ha inscripcions que expliquen que ho va fer Atanasio Monzo i Tomás Viola i que ho va donar la família Fuster Garcia. També trobem la inscripció de la restauració de l'any 2008 on explica que va ser finançat pels descendents de la família, els Fuster Vidal, i restaurat pels germans Ullastrell.

ASPECTES A DESTACAR

A l'entrada trobem una mena d'atri per accedir a l'interior on hi ha diverses obres d'art donades per la gent del poble, però sense gran valor artístic. I també trobem una pica baptismal que es va trobar en una restauració de l'església de Cervera.

Al costat hi ha unes escales que porten a una planta superior que correspon al que antigament era l'hospital de caritat. Actualment, es troba una petita exposició de fotografies de la història de l'edifici i de la seva evolució amb l'estat de l'ermita abans de la seva restauració. També, trobem diverses fotografies de com era el poble antigament i algunes de les eines que es feien servir, com una arada, una falç, etc., amb una comparació de com ha evolucionat el poble fins avui dia.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Cervera del Maestre <https://www.cerveradelmaestre.es/antigua-lonja-mediaval/> [en línia, darrera consulta 16/04/2021]

¹⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁶ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 84.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 84.

7) LA JANA

La Jana és una localitat situada al cor de la comarca del Baix Maestrat de la província de Castelló, del País Valencià. Limita amb Canet lo Roig, Xert, Sant Mateu, Cervera del Maestrat i Traiguera

El seu paisatge es caracteritza per ser d'interior, però de terreny suaument ondat on destaca el terreny de cultiu de l'olivera i altres productes típics mediterranis.¹⁵⁸

ERMITA DE SANTA ANNA

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Santa Anna s'ubica dins del poble, al final del carrer dels Frares.

ENTORN

L'edifici es troba ubicat a un carrer del poble, però ja cap als afores, per això el seu entorn està envoltat d'habitatges, d'arbres i d'alguns terrenys de cultiu. A més, hi ha unes bones vistes del poble i del paratge natural que el rodeja.

CARTOGRAFIA¹⁵⁹

Latitud: 40.51210697

Longitud: 0.25532742

Cota d'elevació: 298 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

El carrer on es troba l'ermita té un estat de bona conservació i és accessible per a vehicles i vianants. També hi ha una correcta senyalització.¹⁶⁰

¹⁵⁸ "Toponímia dels pobles valencians: La Jana, el Baix Maestrat", Ajuntament de la Jana, Acadèmia valenciana de la llengua, Institut Cartogràfic Valencià, 2014, p. 3. http://www.avl.gva.es/documents/31987/58697/LA_JANA_TPV [en línia, darrera consulta 19/04/2021]

¹⁵⁹ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

¹⁶⁰ "Acaba la primera fase de senyalització turística del patrimoni arquitectònic de la Jana", *Diari del Maestrat*, 2018. <https://diaridelmaestrat.com/acaba-primer-fase-senyalitzacio-turistica-patrimoni-arquitectonic-jana/> [en línia, darrera consulta 20/04/2021]

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Tant l'interior com l'exterior es troben en estat de bona conservació, ja que s'han fet diverses actuacions de restauració per al bon manteniment de l'ermita.

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).¹⁶¹

Actualment, s'està recuperant el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada a santa Anna, que era la mare de la Verge Maria. Segons el dogma de l'Església catòlica, Maria, filla de santa Anna i el seu espòs sant Joaquim, hauria estat engendrada sense pecat original. Els relats procedents dels evangelis apòcrifs asseguren que santa Anna va tindre dues filles més, a les quals també va posar Maria i van ser fruits d'altres dos casaments. Sol ser representada sola, com una matrona, amb un mantó verd perquè al seu ventre portava l'esperança del món i el verd s'associa a l'esperança. De vegades se la representa amb Maria nena, amb Maria i el nen Jesús o amb les tres Maries.¹⁶²

FESTIVITAT

La festivitat ocupa el dia 26 de juliol i se celebra una missa a l'edifici. Com santa Anna és la patrona de les mestresses de casa, recentment s'ha reiniciat la tradició i el culte gràcies a l'Associació d'Ames de Casa de la localitat de la Jana, que també s'encarreguen de la neteja i manteniment de l'ermita.¹⁶³

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

L'actual ermita era originàriament l'antiga capella del Convent de la Verge de la Solitud que datava del 1627, informació que sabem gràcies a la inscripció de la clau de volta de l'interior. Durant els segles posteriors i al llarg de la història, aquest edifici ha sofert diverses actuacions que no se'ns han documentat fins al segle XX.

¹⁶¹ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

¹⁶² RÉAU, *Iconografia del arte cristiano*, III, p. 75-80.

¹⁶³ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Jana <http://www.lajana.es/ca/content/ermita-de-santa-ana> [en línia, darrera consulta 19/04/2021]

Durant el segle XX és quan s'han dut a terme més reformes, ja que l'any 1988 gràcies a un conveni de l'Ajuntament i de l'INEM,¹⁶⁴ es van restaurar i es van arreglar el sostre i l'espadanya. I l'any 1994, quan es va canviar el paviment, es va trobar una fossa amb restes d'enterraments. Finalment, l'any 1998 es va restaurar per recuperar el seu estat original.¹⁶⁵

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta rectangular.

EXTERIOR

L'exterior és de construcció senzilla de maçoneria i carreus sense cap decoració i reforçat per contraforts exteriors.¹⁶⁶ Es cobreix amb sostre a doble vessant.

La façana conté una portada amb arc de mig punt amb àmplies dovelles, dalt hi ha una placa de pedra amb les diferents restauracions que s'havien dut a terme al segle XX i se cima el conjunt amb una espadanya amb campana.¹⁶⁷

El mur del darrere és més alt que la resta de l'edifici, fet que crida l'atenció, possiblement es va fer així per protegir-se de les inclemències atmosfèriques o bé, per contrarestar la poca alçada de la part posterior pel desnivell del vessant en què està construïda.

INTERIOR

L'interior presenta unes dimensions reduïdes amb una sola planta coberta amb una volta de creueria de tradició gòtica que als punts d'intersecció està rematada per unes claus de volta decorades amb una data i amb motius vegetals, que se sustenten sobre arcs apuntats recolzats sobre mènsules.¹⁶⁸

La decoració és sòbria, totes les parets blanques amb diferents imatges de fusta sense valor artístic penjades entre làmpades o porta-ciris. La il·luminació entra gràcies a una finestra allargada que trobem en una paret del costat.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Instituto Nacional de Empleo, va desaparèixer al 2003 i ara s'anomena SEPE (Servicio Público de Empleo Estatal).

¹⁶⁵ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 92-93.

¹⁶⁶ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Jana <http://www.lajana.es/ca/content/ermita-de-santa-ana> [en línia, darrera consulta 19/04/2021]

¹⁶⁷ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 92-93.

¹⁶⁸ "Patrimoni arquitectònic i natural de la Jana", Ajuntament de la Jana i Conselleria de Turisme, 2018. http://www.lajana.es/sites/L01120705/files/2018-02/LA%20JANA%20mapa%20DinA3_2%20.pdf [en línia, darrera consulta 19/04/2021]

¹⁶⁹ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 92-93.

El presbiteri no és diferència de la resta de la nau, però es veu l'altar i al darrere damunt d'un pedestal de marbre la imatge de fusta policromada de santa Anna ensenyant a llegir a la Verge Maria.

ERMITA DE LA MARE DE DÉU DELS ÀNGELS

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de la Mare de Déu dels Àngels es troba als afores del poble, just al costat i formant part del conjunt del cementeri.¹⁷⁰

ENTORN

L'ermita està ubicada al costat de la carretera i el seu entorn no destaca per tenir una gran bellesa, ja que està rodejat de camps de cultiu abandonats.

CARTOGRAFIA¹⁷¹

Latitud: 40.50806287

Longitud: 0.24856889

Cota d'elevació: 299 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

La carretera que porta a l'ermita està en un estat de conservació bo i és accessible per a vehicles i per a vianants, amb una molt bona senyalització.¹⁷²

¹⁷⁰ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Jana <http://www.lajana.es/ca/content/capella-de-la-mare-de-deu-dels-angels> [en línia, darrera consulta 20/04/2021]

¹⁷¹ Pàgina web de Google Maps per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

¹⁷² BENITO, Juanjo, "La Jana remodela las calles del centro histórico gracias al Plan 135 de la Diputación", *Castellón Información*, 2019. <https://www.castelloninformacion.com/la-jana-remodelacion-plan-diputacion/> [en línia, darrera consulta 20/04/2021]

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment, l'exterior i l'interior estan perfectament conservats a causa de les restauracions entre el 2012 i 2017 i gràcies al finançament de la Conselleria de Cultura i l'esforç dels donatius dels veïns de la Jana de la Confraria de la Verge dels Àngels.¹⁷³ A més, la Fundació Blasco d'Alagón va haver d'intervenir d'urgència per tal d'evitar l'ensorrament de l'edifici.¹⁷⁴

No obstant això, durant molts d'anys l'edifici va estar pròxim a l'ensorrament per culpa d'estar abandonat i també, va servir com a magatzem municipal per a guardar alguns instruments del cementiri.¹⁷⁵

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).¹⁷⁶

Actualment, no manté el culte ni la tradició.

ADVOCACIÓ

La seva advocació és per a la Mare de Déu dels Àngels, que és una advocació de la Verge Maria, ja que també se li atorga el títol de la reina dels cels i dels àngels perquè és l'afavorida per Déu. En la vida de la Mare de Déu, els àngels juguen un paper molt important. Sol estar representada amb un mantó verd i un vestit blanc, colors representatius de l'esperança i la puresa, i amb el nen Jesús en braços.¹⁷⁷

FESTIVITAT

Actualment, no se celebra cap festivitat en honor a la Mare de Déu dels Àngels, ja que després de la Guerra Civil es va perdre la tradició i a causa dels nombrosos anys que ha estat en restauració.¹⁷⁸

¹⁷³ “La ermita de la Jana”, *El Mundo*, 2017. <https://www.elmundo.es/comunidad-valenciana/castellon/2017/04/27/5901a2afca474162398b457c.html> [en línia, darrera consulta 20/04/2021]

¹⁷⁴ “La Fundación Blasco de Alagón restaura pinturas, ermitas e imágenes de Teruel y Castellón”, *20 minutos*, 2014. <https://www.20minutos.es/noticia/2171028/0/?autoref=true> [en línia, darrera consulta 20/04/2021]

¹⁷⁵ GARCIA LISON, M; ZARAGOZA CATALA, A. “La ermita-capilla de Ntra. Sra. De los Angeles de la Jana”, *C.E.M., butlletí n° 6*, Benicarló, 1984, p. 67-84.

¹⁷⁶ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

¹⁷⁷ RÉAU, *Iconografía del arte cristiano*, II, p. 100- 110.

¹⁷⁸ “Jornades europees de patrimoni 2018: Ermita de la Mare de Déu dels Àngels, La Jana”, *Patrimoni i territori: l'art de compartir*, Taula de la Mancomunitat del Sénia, 2018. https://issuu.com/juanjoamela/docs/ilovepdf_merged_2_a6a4d55fc6f74 [en línia, darrera consulta 20/04/2021]

Antigament, la Confraria de la Verge dels Àngels de la Jana ajudava a la celebració que tenia lloc el segon dissabte després del diumenge de Resurrecció i sí que se celebrava la festivitat a la localitat. A més, es coneix que en 1571 es van fer unes grans festes en honor a la Mare de Déu per haver lliurat al poble de la pesta i van celebrar missa major i processó.¹⁷⁹

LLEGENDES

La devoció de la Verge a la localitat de la Jana es remunta a una llegenda de temps antics que conta que dos peregrins catalans van arribar al poble amb una imatge de la Verge que els veïns volien que es quedés, però els viatgers van decidir continuar fins a la localitat veïna, Sant Mateu. En aquell moment la somera que portava la imatge va detenir-se de cop i en sec, no volia avançar a menys que es tornés al poble, fet que va suposar un indicatiu de la voluntat de la Mare de Déu de quedar-se a la vila de la Jana.¹⁸⁰

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Gràcies a diferents estudis se sap que la devoció existia des del segle XVI i que la imatge es guardava a l'església, fins que es va decidir construir un edifici en el lloc on, segons la tradició i les llegendes, es va parar la somera.

La construcció la van començar l'any 1763 els joves i la gent del poble amb molta il·lusió i amb les seves arades i altres instruments per a cavar el lloc on s'assentaria l'edifici, però sense una direcció que va acabar per abandonar la intenció. La llicència d'obres va obtenir-se l'any 1767 segons el projecte de mossèn Vicent Vergé Zaragoza¹⁸¹ sota direcció del mestre Ferran Molinos. Tot i ser considerada una obra de reduïdes dimensions es va tardar un llarg període de temps en finalitzar-se, ja que no hi havia mitjans econòmics per a la seva construcció, només les donacions dels devots, i per això es va finalitzar l'any 1791.¹⁸²

L'edifici va sofrir alguna obra vers l'any 1865 que és quan es va construir el cementiri darrere de l'ermita i va arribar en bon estat al segle XIX.

Tanmateix, els anys de la Guerra Civil Espanyola aquest edifici va sofrir les conseqüències i tant l'interior com l'exterior van quedar molt deteriorats amb desperfectes com esquerdes a la façana,¹⁸³ fet que va provocar l'abandonament del culte

¹⁷⁹ SIMÓ QUEROL, Encarna N. "Denominaciones de una devoción Ntra. Sra. De los Angeles -La Jana-" *C.E.M. boletí n° 18*, Benicarló, 1987, p. 29-32.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 29-32.

¹⁸¹ Mossèn Vicent Vergé Zaragoza era el mossèn del poble que se li atribueix ser l'impulsor i el director de l'edifici, però va haver de refusar a l'autoria de les obres perquè es va veure imbuït a rendir tribut de modesta humilitat. Informació extreta de: GARCIA - ZARAGOZA "La ermita-capilla de Ntra. Sra.", p. 67-84.

¹⁸² GARCIA - ZARAGOZA "La ermita-capilla de Ntra. Sra.", p. 67-84.

¹⁸³ *Estudio del comportamiento estructural de la ermita de nuestra señora de los ángeles en la Jana, Castellón*, Oficina de Arquitectura Francisco Jurado i Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1999, p. 2-6. <https://www.franciscojurado.es/VARIOS/Informe%20LA%20JANA.PDF> [en línia, darrera consulta 20/04/2021]

i el progressiu deteriorament de l'edifici. Va ser l'any 2012 quan es va començar el procés de restauració que va finalitzar el 2017.¹⁸⁴

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita amb planta de dos cossos, un que provoca creu grega i l'altre en forma vuitavada.

EXTERIOR

La façana presenta una delimitació gràcies a les pilastres d'ordre gegant que la cobreixen sencera i es rematen en pinacles.

Al centre, trobem la porta per accedir, l'any 2019 es va protegir amb xapa de llautó amb els motius més identitaris de l'ermita i del municipi com: el símbol de Maria, tres querubins, escuts antics de la vila, etc.,¹⁸⁵ i va ser a càrrec del catedràtic Juan José Saura i Tallers Grañana, amb el cost dels treballs finançat per la confraria de la patrona i l'Ajuntament de la localitat.¹⁸⁶ Rematant la porta trobem l'arc mixtilini i a sobre motius llaurats en pedra com l'anagrama de Maria amb les seves inicials creuades i l'escut de la població en un marc oval. Més a dalt, també hi ha una finestra ovalada per on entra la llum i es remata la cornisa amb una espadanya amb campana que té l'arquitrau ondulat.

La cúpula destaca de l'exterior de maçoneria, ja que està revestida en teules vidriades blanques i blaves que es remata amb una creu de forja.

INTERIOR

L'edifici es divideix en una planta de dos cossos, l'anterior compost a partir d'un quadre que forma una creu grega està cobert en volta de canó, menys el creuer que està cobert per una cúpula sobre petxines on destaca un àngel de fusta policromada que penja del centre.

El cos posterior, és a dir, l'altar té forma d'absis vuitavat cobert amb volta de quart d'esfera, que és on es troba l'altar amb la imatge.¹⁸⁷ La imatge de la Verge és una talla de fusta policromada on està la Verge asseguda amb el nen en braços i s'aguanta sobre un pedestal de fusta amb detalls daurats, als costats hi ha dos àngels de mida petita que acompanyen a la Verge.

¹⁸⁴ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 88.

¹⁸⁵ “Reconstrucción de la imagen de San Bartolomé i forro de la puerta de la capilla de la patrona en La Jana”, *Castellón Diario*, 2019. <https://castellondiario.com/reconstruccion-de-la-imagen-de-san-bartolome-y-forro-de-la-puerta-de-la-capilla-de-la-patrona-en-la-jana/> [en línia, darrera consulta 20/04/2021]

¹⁸⁶ “Restauran la escultura de San Bartolomé de la Jana”, *El Periódico Mediterráneo*, 2019. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2019/08/31/restauran-escultura-san-bartolome-jana-41026235.html> [en línia, darrera consulta 20/04/2021]

¹⁸⁷ GARCIA - ZARAGOZA “La ermita-capilla de Ntra. Sra.”, p. 67-84.

La decoració és molt elegant, ja que destaquen les pilastres d'ordre corinti amb el fust acanalat decoren tota la sala. I també destaquen del blanc de les parets, els motius vegetals de rocalla que formen un entaulament i uns medallons amb llaços, flors, fulles... Si més no, el programa iconogràfic que hi havia antigament a l'ermita és molt difícil de reconstruir, ja que falten molts elements.¹⁸⁸

Es tracta d'un edifici que exemplifica l'arquitectura barroca il·lustrada valenciana, amb una composició geomètrica basada en traçats corbats.

ASPECTES A DESTACAR

El recinte està tancat per una reixa i un mur, i al costat de l'ermita trobem el cementeri.

ERMITA DE LA PURÍSSIMA O DE LA IMMACULADA

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de la Puríssima es troba a dins del poble, concretament al carrer de la Puríssima.¹⁸⁹

ENTORN

L'edifici està ubicat a un carreró i està adossat ambdós costats a altres habitatges.

CARTOGRAFIA¹⁹⁰

Latitud: 40.51360633

Longitud: 0.25324924

Cota d'elevació: 296 m

Fotografia extreta de Google maps.

¹⁸⁸ *Ibíd.*, p. 67-84.

¹⁸⁹ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Jana <http://www.lajana.es/ca/content/ermita-de-la-purissima> [en línia, darrera consulta 22/04/2021]

¹⁹⁰ Pàgina web de Google Maps per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

ACCESSIBILITAT

El carrer que porta a l'ermita està en un estat de conservació bo i és molt estret, però poden accedir vehicles i vianants.¹⁹¹ A més, té una molt bona senyalització.¹⁹²

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment té un estat de bona conservació, ja que l'edifici va ser restaurat vers 1980 i 1981, però anteriorment va estar abandonat i va tindre diversos usos diferents.

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).¹⁹³

Actualment, no manté el culte ni la tradició.

ADVOCACIÓ

La seva advocació és per a la Puríssima Concepció o també Immaculada Concepció, és una advocació de la Verge Maria la qual té el privilegi d'haver sigut l'elegida abans del seu naixement i l'única que ha sigut concebuda sense pecat entre tots els descendents d'Adam i Eva per tal de redimir el pecat d'Eva. Sol ser representada descendint dels cels per arribar a la terra i protegir dels pecats.¹⁹⁴

FESTIVITAT

Actualment, no se celebra cap festivitat en honor a la Verge, tampoc consta en cap lloc que se celebrés abans alguna tradició.

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Aquesta ermita s'alça en el mateix solar on estava edificat l'antic castell de la vila, actualment desaparegut, i segurament es van aprofitar els mateixos materials de

¹⁹¹ BENITO, Juanjo, "La Jana remodela las calles del centro histórico gracias al Plan 135 de la Diputación", *Castellón Información*, 2019. <https://www.castelloninformacion.com/la-jana-remodelacion-plan-diputacion/> [en línia, darrera consulta 22/04/2021]

¹⁹² "Acaba la primera fase de senyalització turística del patrimoni arquitectònic de la Jana", *Diari del Maestrat*, 2018. <https://diaridelmaestrat.com/acaba-primer-fase-senyalitzacio-turistica-patrimoni-arquitectonic-jana/> [en línia, darrera consulta 22/04/2021]

¹⁹³ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/br> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

¹⁹⁴ RÉAU, *Iconografía del arte cristiano*, IV, p. 81-90.

construcció. Data del segle XV, però les reformes són de finals del segle XVIII o principis del XIX.

Durant un temps, aquest edifici va servir com a temple religiós, però també com a Hospital de la Caritat i inclòs com a un magatzem municipal, fins que l'any 1980-1981 es va restaurar.¹⁹⁵

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita d'una sola nau amb planta de saló.

EXTERIOR

La façana és de maçoneria i carreu molt humil que conté una porta d'accés de fusta amb detalls marians que té forma d'arc de mig punt amb carreus més grans i sobre aquesta s'obri una finestra rectangular enreixada per on entra la llum a l'interior.¹⁹⁶ Es remata amb una espadanya mixtilínia de pedra amb campana.¹⁹⁷

INTERIOR

L'edifici és molt petit i auster amb una sola nau coberta en volta de creueria que divideix l'espai gràcies als arcs apuntats que es sustenten en pilastres. Cada volta està rematada amb una creu de volta amb motius vegetals.

Un arc de mig punt comunica la nau amb l'absis poligonal amb coberta nervada.¹⁹⁸ A l'absis trobem l'altar amb la imatge de la Verge amb diferents àngels que se sustenta sobre una pilastra i darrere una finestra tapada amb una cortina.

¹⁹⁵ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 86-87.

¹⁹⁶ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 86-87.

¹⁹⁷ “Patrimoni arquitectònic i natural de la Jana”, Ajuntament de la Jana i Conselleria de Turisme, 2018. http://www.lajana.es/sites/L01120705/files/2018-02/LA%20JANA%20mapa%20DinA3_2%20.pdf [en línia, darrera consulta 22/04/2021]

¹⁹⁸ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Jana <http://www.lajana.es/ca/content/ermite-de-la-purissima> [en línia, darrera consulta 22/04/2021]

8) PENÍSCOLA

Peníscola és un municipi del País Valencià situat a la zona costanera de la província de Castelló i pertany a la comarca del Baix Maestrat. Limita amb la Mar Mediterrània, Vinaròs, Benicarló, Càlig, Cervera del Maestre, Santa Magdalena de Polpís, Alcalà de Xivert i Alcossebre.

En el seu terme veiem un paisatge de mar i muntanya amb unes vistes magnífiques, ja que destaca pel parc natural de la Serra d'Irta i per la gran línia costanera amb cales i platges.¹⁹⁹

ERMITA DE SANT ANTONI ABAT

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita es troba a uns 6 km del nucli poblacional de Peníscola, a la muntanya de sant Antoni que està al paratge natural de la Serra d'Irta.²⁰⁰

ENTORN

Des de l'ermita es gaudeix d'unes grans vistes panoràmiques, ja que el seu entorn és un paratge natural on es veu mar i muntanya.²⁰¹

L'edifici s'obre cap a una plaça interior i està envoltat amb uns alçats de tipus marge.

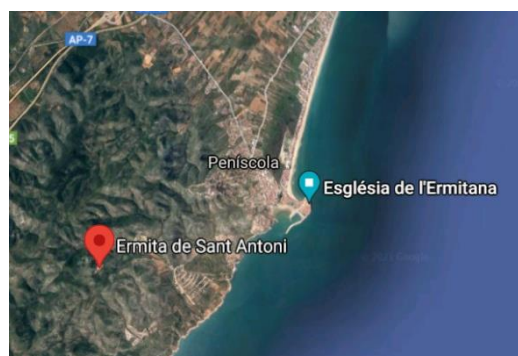
CARTOGRAFIA²⁰²

Latitud: 40.3471587

Longitud: 0.35544677

Cota d'elevació: 314 m

Fotografia extreta de Google maps.

¹⁹⁹ FRANCO, *Ciutats valencianes*, p.24.

²⁰⁰ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Peníscola <https://www.peniscola.es/public/Attachment/2020/3/senderosirta.pdf> [en línia, darrera consulta 26/04/2021]

²⁰¹ CANTOS - AGUILLELLA I ARZO, *Inventari*, p. 96-97.

²⁰² Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

ACCESSIBILITAT

Per arribar a l'emplaçament s'ha d'anar per un camí que té un estat de conservació no gaire adequat per als cotxes, per això és més recomanable anar-hi a peu.

La pista per arribar a l'ermita la van crear un grup de devots l'any 1977 a base de donatius, rifes i prestacions personals.²⁰³ A més, des de l'Ajuntament promocionen aquesta magnífica edificació fent passar diversos senders i rutes i per tant té una molt bona senyalització.²⁰⁴

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment, tant l'exterior com l'interior es troben en molt bon estat gràcies a la restauració que es va dur a terme vers 1800.

A més, durant els anys següents s'han fet diverses actuacions de millora²⁰⁵ i rehabilitació²⁰⁶ de l'edifici i del seu entorn.²⁰⁷

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).²⁰⁸

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita és per a Sant Antoni Abat, que és el sant protector dels animals domèstics. Sol ser representat com un ancià, amb l'hàbit de la seva orde i amb el bàcul d'abat. L'acompanya un porquet perquè els monjos de l'orde de Sant Antoni curaven amb el greix de l'animal les granellades de la pell produïdes per un fong del pa de sègol.²⁰⁹

²⁰³PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 218-220.

²⁰⁴ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Peñíscola <https://www.peniscola.es/public/Attachment/2020/3/senderosirta.pdf> [en línia, darrera consulta 26/04/2021]

²⁰⁵ ROIG, Bartomeu. "Peñíscola prepara la romeria a la ermita de Sant Antoni", *Vinaròs News*, 2019. <https://www.vinarosnews.net/peniscola-prepara-la-romeria-a-la-ermita-de-sant-antoni/> [en línia, darrera consulta 26/04/2021]

²⁰⁶ "Peñíscola adecenta la ermita de Sant Antoni", *El Periódico Mediterráneo*, 2010. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2010/04/10/peniscola-adecenta-ermita-sant-antoni-42429796.html> [en línia, darrera consulta 26/04/2021]

²⁰⁷ "El Ayuntamiento de Peñíscola ultima los detalles en la Ermita de Sant Antoni para la romería", *El Periódico*, 2013. <https://www.elperiodico.com/peniscola/ayuntamiento-peniscola-ultima-detalles-ermita-sant-antoni-para-romeria-229473> [en línia, darrera consulta 26/04/2021]

²⁰⁸ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

²⁰⁹ RÉAU, *Iconografía del arte cristiano*, III, p. 108-123.

FESTIVITAT

La festivitat principal es realitza el diumenge després de Pasqua de Resurrecció.

Abans es feia romeria fins a l'ermita amb un to més religiós. Actualment priva més el caràcter lúdic i festiu que no el religiós, però igualment es fa una romeria des de la parròquia de Santa Maria fins a l'ermita on se celebra la missa en honor al sant i posteriorment, es fa ball i paelles.²¹⁰

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

L'any 1416 ja es feien rogatives a sant Antoni Abat, ja que el Papa Luna, Benet XIII, va atorgar indulgències als fidels que visitaven la capella de sant Antoni. Si més no, la capella antiga seria una petita construcció que es trobaria als peus de l'actual emplaçament.

L'edifici original data del segle XV, però se sap que l'obra va ser ampliada i perfeccionada l'any 1675. Segurament es va aprofitar una antiga construcció defensiva que hi havia al mateix emplaçament, situat a una bona alçada per poder vigilar les incursions dels pirates. Aquesta reforma la va dur a terme el picapedrer Pere Bordes, que la va acabar l'any 1685, data de la inauguració en què es va procedir al trasllat de la imatge del sant a la seva nova seu.²¹¹

Vers 1800, a la Guerra del Francès, la gent de Peníscola va escapar de l'invasor i aquest edifici va rebre diverses funcions, ja que va convertir-se en temple parroquial per celebrar batejos, bodes... I inclòs, va servir per fer sessions de l'Ajuntament.²¹²

Durant un llarg període de temps l'ermita va estar en ruïnes i abandonada, però actualment està en procés de constant millora i adequació. Gràcies a la Comissió Pro Restauració de Peníscola es troba en bones condicions, ja que aquesta associació s'encarrega, juntament amb l'Ajuntament i altres entitats públiques i privades, del seu manteniment i cura.

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita d'una sola nau amb planta rectangular.²¹³

²¹⁰ J.M. "Peñíscola peregrina hasta la ermita de Sant Antoni tras las obras de mejora", *Levante, el mercantil valenciano*, 2014. <https://www.levante-emv.com/castello/2014/04/27/peniscola-peregrina-ermita-sant-antoni-12764243.html> [en línia, darrera consulta 26/04/2021]

²¹¹ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 218-220.

²¹² *Ibidem*, p. 218-220.

²¹³ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 96-97.

EXTERIOR

La façana té una decoració rústica, sense adorns ni elements significatius. Amb un emblanquinat potent on ressalten els reforçats de maçoneria. La coberta és de teules a doble vessant.

La porta d'accés és elevada sobre escales, rodejada d'un arc de mig punt amb carreus grans. Més amunt hi ha una petita finestra on es troba la campana i una espècie de nínxol tapat i es corona per una espadanya.

INTERIOR

Respecte a l'interior, és una sola nau molt senzilla coberta amb volta de canó i dividida en dos trams per un arc de mig punt on es troba l'altar de menor mesura cobert per una volta de canó.

La decoració és molt sòbria i senzilla, de color groc clar que es contraposa amb l'entaulament vermell que divideix la paret amb el sostre.

L'altar és alt i trobem un nínxol on s'alberga la imatge de sant Antoni acompanyat d'alguns frescos a manera de retaule com el de Santa Rita, Sant Ramón Nonat i a dalt, hi ha la imatge de la Mare de Déu de Lledó, i restes de pintura del segle XVIII en mal estat.²¹⁴

ASPECTES A DESTACAR

Al costat de l'ermita es troben adossades les dependències de l'ermità, l'hostatgeria i un recinte porxat.

Al mig de la plaça que forma l'emplaçament trobem un pou i diversos arbres.

ERMITA DE LA MARE DE DÉU DE L'ERMITANA

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita es troba dins nucli poblacional de Peníscola, concretament davant la plaça d'Armes del centre històric.²¹⁵

²¹⁴ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 218-220.

²¹⁵ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 94-95

ENTORN

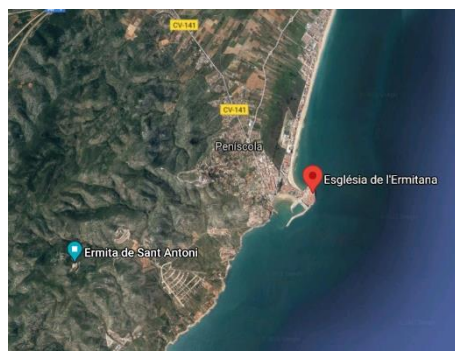
El seu entorn està rodejat de cases, però sobretot d'un edifici molt important, ja que l'ermita és immediata per un costat al castell del Papa Luna.

CARTOGRAFIA²¹⁶

Latitud: 40.35917625

Longitud: 0.40774148

Cota d'elevació: 25 m

Fotografia de Google maps.

ACCESSIBILITAT

L'accés a l'emplaçament es fa a peu, ja que el nucli antic de Peníscola té molts de carrers estrets i és molt difícil l'aparcament d'un vehicle.

A més, hi ha una molt bona senyalització que identifica cada lloc gràcies a l'oferta de la ciutat com a destí turístic.²¹⁷

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment, tant l'exterior com l'interior es troben en molt bon estat, ja que l'Ajuntament de Peníscola té una política de rehabilitació del patrimoni local. Per això, durant l'última dècada s'han fet actuacions de millora per tal de garantir la conservació futura de l'edifici i així millorar l'estat de conservació fent rehabilitacions de les parts que estaven més afectades o eliminant les filtracions, entre d'altres.²¹⁸

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de

²¹⁶ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

²¹⁷ "Peñíscola presenta su nueva señalización orientada al turismo familiar", Ajuntament de Peníscola, 2019. <https://www.peniscola.es/peniscola-presenta-su-nueva-senalizacion-orientada-al-turismo-familiar> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

²¹⁸ "Peñíscola rehabilitará la fachada y cubiertas de la ermita de la Ermitana", *Castellón Información*, 2015. <https://www.castelloninformacion.com/peniscola-restauracion-de-la-ermita-andres-martinez-patrimonio/> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).²¹⁹

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada a la Mare de Déu de l'Ermitana, que és una advocació mariana que simbolitza la cultura popular i l'evocació d'un passat de la localitat peniscolana, ja que és un punt de reunió i convergència de l'autèntica ànima i amor a la Verge.²²⁰

FESTIVITAT

Sobre la celebració de la festivitat tenim referències del segle XVII en una sessió de l'Ajuntament, però hi ha referències de què ja se celebraven abans.²²¹ Aquesta festa segueix mantenint els seus orígens, encara que ha anat evolucionant i ha adquirit un caràcter més turístic i lúdic.²²²

Des de l'any 1997, les Festes Patronals en honor a la Verge de l'Ermitana estan declarades Festes d'Interès Turístic Nacional.²²³ A més, durant l'any 2020 i 2021, des de l'Ajuntament de Peníscola s'ha formalitzat la petició de declarar les Festes Patronals de la Mare de Déu de l'Ermitana, com a Bé d'Interès Cultural, ja que es vol reconèixer aquesta tradició de tants segles d'història.²²⁴

Actualment, se celebren durant el mes de setembre les Festes Patronals, on hi ha diferents actes religiosos, esdeveniments esportius, culturals, concursos, tancaments taurins, concerts... Cada any comencen i acaben diferent, depenent el calendari.²²⁵

²¹⁹ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

²²⁰ “¿Qué origen tiene la Virgen de la Ermitana?”, *El Periódico Mediterráneo*, 2011. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/opinion/2011/09/08/origen-virgen-ermitana-4222577.html> [en línia, darrera consulta 29/04/2021]

²²¹ “Origen e historia de las fiestas”, *Todopeníscola*, 2019. <https://www.todopeniscola.com/fiestas-peniscola/origen-historia-fiestas> [en línia, darrera consulta 29/03/2021]

²²² “Peníscola rendeix honors a l'Ermitana en les seues festes més entranyables”, *El periòdic*, 2018. https://www.elperiodic.com/val/penyiscola/peniscola-rendeix-honors-lermitana-seues-festes-entranyables_583550 [en línia, darrera consulta 28/04/2021]

²²³ Festes d'Interès Turístic Nacional: és una denominació honorífica atorgada a festejos i esdeveniments que es celebren a Espanya i que ofereixen interès des del punt de vista turístic. Informació extreta del *Ministeri d'Indústria, Comerç i Turisme del Govern d'Espanya* <https://turismo.gob.es/desarrollo-sostenibilidad/fiestas/Paginas/Fiestas-de-Inter%C3%A9s-Tur%C3%ADstico-nacional.aspx> [en línia darrera consulta 28/04/2021]

²²⁴ “Peníscola formalitza la seua petició de BIC per a les festes de la Verge de l'Ermitana”, *Extra Castelló*, 2019. <https://castelloextra.com/comarcas/peniscola/peniscola-avanza-peticion-bic-fiestas-virgen-ermitana/> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

²²⁵ “Peníscola ultima els preparatius per a les seues festes que tindran actes culturals, esportius i religiosos”, *Actualitat Diària*, 2019. <https://www.actualitatdiaria.com/peniscola-ultima-els-preparatius-per-a-les-seues-festes-patronals/> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

El primer dia de setembre comença la novena a la Verge, acte de caràcter religiós que es fa durant les nou nits.

El primer cap de setmana comencen les festes, concretament el diumenge, que és quan es fa la celebració de la Nativitat de la Mare de Déu de l'Ermitana. Aquesta és la festa tradicional i la que es remunta des de segles passats on es fa una cercavila acompanyant a la imatge de la Verge pel nucli antic amb un seguici de la reina i cort d'honor de les festes junt amb diverses autoritats locals i veïns mentre la banda municipal i diversos grups de dansants, llauradoretts, gitanes, cavallets, pelegrines, moros i cristians acompanyen ballant i tocant.²²⁶ Després s'arriba a la plaça d'Armes i tenen lloc les típiques danses tradicionals amb espases, pals, arcs, cintes, escuts, vestuari molt colorit i animat... Es finalitza l'acte amb un castell de torre humana i una ofrena de flors per a la Verge.²²⁷

L'últim cap de setmana de les festes, a la tarda, es fan les desfilades de moros i cristians i les representacions teatrals com a record de la lluita entre moros i cristians durant la Reconquesta.²²⁸

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Durant la guerra de Successió Espanyola, Peñíscola es va declarar partidària del bàndol borbó de Felip d'Anjou, però València i part d'Aragó es van declarar partidaris del bàndol austríac i va ser quan Peñíscola va ser assetjada durant diversos anys.²²⁹ Quan va vèncer la guerra Felip d'Anjou, convertit en Felip V, va declarar a Peñíscola com a ciutat amb molts de títols per la seva fidelitat.

Com agraïment i en commemoració de la victòria i com obsequi i oferiment a la Verge, el militar Sancho d'Echevarria,²³⁰ governador de la plaça, va manar construir l'ermita l'any 1708. Segons diverses fonts abans hi havia una altra ermita petita que datava del segle VI.²³¹ Sancho d'Echevarria no va poder veure acabada la construcció de la seva

²²⁶ "Peñíscola celebra el octavo día del Novenario en honor a la Virgen de Ermitana", *El Diari online*, 2018. <https://www.eldiari.online/peniscola-celebra-el-octavo-dia-del-novenario-en-honor-a-la-virgen-de-ermitana/> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

²²⁷ "Peñíscola celebra la ofrenda floral a la Virgen de Ermitana", *Diari del Maestrat*, 2019. <https://diaridelmaestrat.com/peniscola-celebra-la-ofrenda-floral-a-la-virgen-de-ermitana/> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

²²⁸ "Segona desfilada de moros i cristians tancant les festes de Peñíscola", *Vinaròs News*, 2019. <https://www.vinarosnews.net/segona-desfilada-de-moros-i-cristians-tancant-les-festes-de-peniscola/> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

²²⁹ HERNÁNDEZ RUANO, Javier. *Peñíscola Inexpugnable*, 4Colors, 2014, p. 40-45.

²³⁰ Sancho d'Echevarria (1674-1716) va ser un mariscal de camp i cavaller de l'Ordre de Santiago, durant la Guerra de Successió va ser defensor de Peñíscola. Informació extreta de: *Real Academia de la Historia* <http://dbe.rah.es/biografias/136851/sancho-de-echeverria-y-orcolaga> [en línia, darrera consulta 28/04/2021]

²³¹ MARIMÓN CRUCES, Isidro. "Patrimonio histórico-artístico de Peñíscola", *Ariadna; cultura, educación y tecnología*, vol. I, núm. 2, 2013, p. 156-157.

obra, ja que va morir el mateix dia que la van inaugurar l'any 1714,²³² el seu cos està enterrat als peus de l'altar major.

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita d'una sola nau amb planta de creu llatina.²³³

EXTERIOR

L'exterior destaca per la seva bellesa i harmonia amb l'entorn, però és d'estil barroc i és l'única part de l'època de construcció original perquè la resta es va reedificar posteriorment després de la Guerra d'Independència l'any 1820.

Es cobreix amb una coberta a dues aigües de teules àrabs, menys la cúpula que es cobreix amb teules vidriades. Es va utilitzar una part del castell com a mur i tancament de l'edifici.²³⁴

La façana està rematada per una cornisa mixtilínia decorada amb pinacles que emmarquen l'escut colossal de pedra de Felip V. La portada és amb llinda i amb carreus encoixinats amb motius militars com canyons, tambors de guerra, etc. A més als costats hi ha símbols marians i l'emblema i heràldica de Sancho d'Echevarria.²³⁵ Al centre de la façana trobem una finestra més gran flanquejada per dues de més menudes per les quals entra llum a l'interior.²³⁶

La torre del campanar és de planta quadrada de pedra i té dos cossos i un gran escut al frontis.²³⁷

INTERIOR

L'interior evidencia les successives reformes, algunes amb materials moderns que, de vegades desfiguren l'obra primitiva, però en conjunt aquesta construcció resulta un edifici molt elegant on totes les cantonades estan rematades en marbre marró que es contraposa amb la pintura blanca.

²³² Ajuntament de Peñíscola, *Ciudad Antigua y Patrimonio*, Peñíscola, 2019, p. 17. <https://www.peniscola.es/public/Attachment/2019/12/folleto-ciudad-antigua-peniscola.pdf> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

²³³ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 96-97.

²³⁴ “El Ayuntamiento de Peñíscola estudia la rehabilitación de la fachada y cubiertas de la ermita de Ntra Sra de la Ermitana”, Ajuntament de Peñíscola, 2015. <http://www.peniscola.org/ver/7228/El-Ayuntamiento-de-Pe%C3%B1iscola-estudia-la-rehabilitaci%C3%B3n-de-la-fachada-y-cubiertas-de-la-ermita-de-Ntra-Sra-de-la-Ermitana.html> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

²³⁵ CODINA, Eduardo. “Iglesia de la Virgen Ermitana”, *Peñíscola*, 1957, p. 35-37.

²³⁶ MARIMÓN CRUCES, “Patrimonio histórico-artístico de Peñíscola”, p. 156-157.

²³⁷ Ajuntament de Peñíscola, *Ciudad Antigua y Patrimonio*, Peñíscola, 2019, p. 17. <https://www.peniscola.es/public/Attachment/2019/12/folleto-ciudad-antigua-peniscola.pdf> [en línia, darrera consulta 27/04/2021]

Aquesta nau està coberta per una volta de canó amb llunetes, i dos capelles laterals, cobertes per una volta bufada. El creuer està cobert amb una cúpula de mitja taronja sobre tambor de planta octogonal.²³⁸

A una de les capelles laterals hi ha una representació de la nativitat de Jesús a escala humana i a l'altra trobem la peanya amb la imatge de la Verge de l'Ermitana que s'utilitza per al dia de la romeria, concretament aquesta imatge és una còpia d'escaiola que va realitzar D.J. García Calvo per a que no faltés la imatge per a les festes patronals, ja que després de la Guerra Civil va ser destruïda.²³⁹

El cor té l'altar alt, cobert amb volta de canó, que conté la imatge de la Verge dins d'un templet vidriat entre columnes salomòniques realitzat amb pedra de Tortosa i coronat amb una creu.²⁴⁰ La imatge de la Mare de Déu sostenint al nen Jesús en braços, és una còpia de la desapareguda durant la Guerra Civil,²⁴¹ ambdós van vestits en vestidures blanques i brodats daurats, van coronats amb corones imperials i la Verge subjecta amb la mà dreta un ramet d'herba i a l'altra al nen Jesús que té a sobre la seva mà esquerra el globus terraquí. A la paret del darrere i envoltant el templet hi ha una inscripció: "*Santa Maria Regina Insulae Filios Tuos*".

---

²³⁸ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 96-97.

²³⁹ Revista Peñíscola, *La Mare de Déu de l'Ermitana*, Diputació de Castelló, 2001, p. 36-40.

²⁴⁰ MARIMÓN CRUCES, "Patrimonio histórico-artístico de Peñíscola", p. 156-157.

²⁴¹ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 96-97.

9) LA POBLA DE BENIFASSÀ

La Poble de Benifassà és un municipi del País Valencià, situat a la comarca del Baix Maestrat de la província de Castelló. Limita amb diversos municipis del Baix Maestrat com Castell de Cabres, Rossell, també amb Vallibona de la comarca dels, amb diversos municipis de la comarca aragonesa de Matarranya com Pena-Roja de Tastavins i Vall-de-Roures i amb la Sénia de la comarca del Montsià de Catalunya.

En el seu terme també trobem els nuclis poblacionals del Ballestar, el Boixar, Coratxà, Fredes. El seu paisatge és muntanyós i amb una biodiversitat d'espècies de fauna i flora, ja que es troba al Parc Natural de la Tinença de Benifassà.²⁴²

ERMITA DE LA TRINITAT

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de la Trinitat es troba a 500 metres del nucli poblacional del Ballestar i a quasi 4 km de la Poble de Benifassà.²⁴³

ENTORN

L'edifici es troba al costat de la carretera, just quan comença la pujada al turó de Les Vinyes. Està rodejada de la vegetació autòctona més representativa de la zona.²⁴⁴

CARTOGRAFIA²⁴⁵

Latitud: 40.66577955

Longitud: 0.17279456

Cota d'elevació: 668 m

Fotografia extreta de Google maps.

²⁴² *La Poble de Benifassà, Guia de l'Arxiu Municipal, Organització i conservació del Patrimoni Documental Valencià*, Generalitat Valenciana, 2000, p. 4-10. <http://ceice.gva.es/estatico/Archivos/SOCPDV/La%20Poble%20de%20Benifass%E0.%20Gu%EDa%20de%20l'Arxiu%20Municipal.pdf> [en línia, darrera consulta 30/04/2021]

²⁴³ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Poble de Benifassà <http://www.lapobladebenifassa.es/ca/content/la-tinenca-de-benifassa> [en línia, darrera consulta 30/04/2021]

²⁴⁴ *Memoria de Gestión 2011. Parc Natural de la Tinença de Benifassà*, Generalitat Valenciana, p. 69. <http://parquesnaturales.gva.es/documents/80306084/110066243/2011/32758f34-a9ad-4d41-8ba3-7db8bc67b949> [en línia, darrera consulta 30/04/2021]

²⁴⁵ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

ACCESSIBILITAT

La carretera per la qual s'accedeix a l'ermita té un estat de bona conservació i és accessible tant per a vehicles com per a vianants, ja que té una bona senyalització per tal d'arribar correctament a l'emplaçament.²⁴⁶

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Tant l'interior com l'exterior es troben en estat de bona conservació i sense cap mena de risc.

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).²⁴⁷

Actualment s'està recuperant la tradició i el culte.

ADVOCACIÓ

La seva advocació està dedicada a la Santíssima Trinitat. El dogma de la Trinitat designa la doctrina central de la religió cristiana: en la unitat de la Divinitat hi ha tres persones, el Pare, el Fill i l'Esperit Sant.²⁴⁸

FESTIVITAT

La festivitat se celebra el primer cap de setmana de juliol. El dissabte a la nit l'Associació de Veïns del Ballestar, fa un sopar popular per a tots els socis i acompanyants i després es fa un ball.²⁴⁹ El diumenge al matí se celebra una missa a l'església parroquial i després es va en processó fins a l'ermita i allí es reparteix el típic 'panoli'.²⁵⁰

²⁴⁶ Terres del Cruïlla, "Itinerari 15: Ruta pel Camí Vell del Monestir de Santa Maria de Benifassà", *Itineraris per les Terres de Cruïlla*, 2015, p. 17. <http://news.vinaros.net/v10/especials/LLIBRET%20TERRES%20DE%20CRUILLA.pdf> [en línia, darrera consulta 30/04/2021]

²⁴⁷ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

²⁴⁸ RÉAU, *Iconografia del arte cristiano*, II, p. 156-157.

²⁴⁹ MESEGUER FERRÉ, Núria. "El cicle festiu a la Tinença de Benifassà", *Lo Senienc. Memòria, Natura i Llengua*, 2012-2013, p. 70.

²⁵⁰ El 'panoli' és un dolç típic que té forma rodona i està ensucrat, és de la mateixa pasta que el pastisset però sense confitura i amb diferent forma. Extret de la Pàgina web oficial de l'Ajuntament del Ballestar <http://www.elballestar.es/ca/portada/festes> [en línia, darrera consulta 30/04/2021]

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

L'edifici es va construir l'any 1853, i no hi ha gaire més informació.²⁵¹ Amb el decurs del temps es va deteriorar molt. Gràcies a la replegada de fons per part dels veïns per tal de restaurar-la, es va poder rehabilitar l'ermita.²⁵²

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita molt petita d'una sola nau.²⁵³

EXTERIOR

L'exterior és de maçoneria amb carreus de diferents colors i mides, que fan de l'edifici una obra senzilla i elegant. El sostre és a dos vessants.

La porta d'accés és enreixada amb vidre i rodejada amb llindar de grans carreus i elevada a un escaló, a sobre de la llinda trobem una inscripció amb l'any d'edificació de l'edifici. Es corona la façana amb un petit pinacle.²⁵⁴

INTERIOR

L'interior està cobert per una volta de canó amb una decoració molt sòbria.²⁵⁵

El sòl és de lloseta roja que es contraposa amb el blanc i la maçoneria de l'edifici.

Al centre de la sala trobem una taula d'altar de marbre decorat amb diferents rams de flors. A la paret del fons hi ha un retaule ceràmic molt colorit representant a la Santíssima Trinitat.

²⁵¹ CANTOS - AGUILELLA I ARZO, *Inventari*, p. 100-101.

²⁵² "Passejades culturals: El patrimoni del Ballestar", *Generalitat Valenciana*, 2019, p. 5.

²⁵³ CANTOS - AGUILELLA I ARZO, *Inventari*, p. 100-101.

²⁵⁴ *Ibíd.*, p. 100-101.

²⁵⁵ *Ibíd.*, p. 100-101.

10) ROSSELL

El municipi de Rossell està situat a la comarca del Baix Maestrat de la província de Castelló i al nord del País Valencià. Limita amb les localitats de la Pobla de Benifassà, Canet lo Roig, un municipi de la comarca dels Ports com és Vallibona i amb la localitat de la Sénia, ja a Catalunya.

En el seu terme trobem els nuclis poblacionals de Bel i de les Cases del Riu. Al seu paisatge és distingeixen dos zones, ja que hi ha una part muntanyosa i elevada i una zona més plana que és on es troben els camps de conreu.²⁵⁶

ERMITA DE SANT MARC

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Sant Marc es troba a 1 km de la localitat, al molló de Sant Marc que és una muntanyeta que pren el nom del sant a causa d'albergar l'ermita.

ENTORN

L'emplaçament està rodejat de vegetació, de forma que es gaudeix d'una immensa tranquil·litat. Gràcies a la seva posició elevada hi ha unes vistes privilegiades de tota la població i a més, de les poblacions veïnes i fins i tot la mar Mediterrània.²⁵⁷

CARTOGRAFIA²⁵⁸

Latitud: 40.62288698

Longitud: 0.22589629

Cota d'elevació: 554 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

Es pot arribar a l'ermita per un camí on hi poden accedir tant vianants com vehicles, ja que es troba en molt bon estat. L'any 2020 es va fer una neteja de senders i una

²⁵⁶ GRAU VERGE, Ferran; PRADILLA, Miguel Àngel. *Rossell*, Benicarló, 2005, p. 9-10.

²⁵⁷ "Taula panoràmica Sant Marc", Ajuntament de Rossell, 2018. <http://www.rossell.es/web/turisme/ruta-miradors> [en línia, darrera consulta 01/05/2021]

²⁵⁸ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

senyalització²⁵⁹ per tal de promocionar les rutes pel terme i diversos senders passen per l'emplaçament.²⁶⁰

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment, la construcció es troba en estat de bona conservació i sense riscos.²⁶¹

TIPUS DE PATRIMONI

Aquesta ermita no es troba dins de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià i per tant, no té cap tipus de protecció.²⁶²

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada sant Marc Evangelista que va redactar un dels quatre evangelis canònics. El seu símbol és el lleó i habitualment se'l representa assegut escrivint l'evangeli acompanyat al costat pel lleó.²⁶³

FESTIVITAT

Actualment, la festa se celebra el cap de setmana més proper al 25 d'abril i està organitzada per la Societat de Caçadors de Sant Marc. Comença el dissabte a la tarda amb una missa a l'església parroquial i una posterior romeria fins a l'ermita per a beneir el terme i les primes.²⁶⁴ El diumenge al matí es fa un dinar popular i es proclama una reina del Club de Caçadors que posteriorment entregarà els regals de la rifa que es fa i en finalitzar, es reparteixen les primes típiques de sant Marc.²⁶⁵

Antigament, la festivitat tenia un component més religiós, ja que la processó era més llarga i estava encapçalada pels pendons portats pels més valents i es recitaven algunes

²⁵⁹ “Nova senyalització del casc urbà de Rossell, Bel i Les Cases del Riu”, Ajuntament de Rossell, 2015. <http://www.rossell.es/web/noticies/1717-nova-senyalitzacio-del-casc-urba-de-rossell-bel-i-les-cases-del-riu> [en línia, darrera consulta 01/05/2021]

²⁶⁰ “Rutes pel terme de Rossell”, Ajuntament de Rossell, 2020. <http://www.rossell.es/web/rutes> [en línia, darrera consulta 01/05/2021]

²⁶¹ GISBERT BEL, Montse. “Anàlisi Global. Valoració del Patrimoni Natural, Cultural, Material i Immaterial de Rossell”, *Pla de Dinamització Sociocultural i Turístic de Rossell*, Màster en Gestió del Patrimoni Cultural de la Universitat de Barcelona, 2018, p. 25-26.

²⁶² Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

²⁶³ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 61.

²⁶⁴ Les primes són un dolços completament circulars decorats amb sucre i amb una sanefa a pessiguets. Informació extreta de MAYO, C; CABALLER, V. *La cuina de Rossell*, Onada Edicions, 2008, p. 62-63.

²⁶⁵ GRAU – PRADILLA, *Rossell*, p. 87-88.

lloes.²⁶⁶ A més, al sant se li col·locava un collar de faves perquè hi havia una dita que deia que: “*San Marcos favero, que amagues les figues a baix del sombrero*”.²⁶⁷

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

L'edifici data del segle XVIII, ja que en aquella centúria la zona de Rossell va experimentar un augment demogràfic i econòmic que va permetre fer aquesta obra religiosa. A sant Marc se l'invocava per a propiciar les pluges que afavorien les collites i així demanar la protecció dels camps.²⁶⁸ L'obra de l'edifici va estar a càrrec d'Anselmo Gutiérrez Moraga, del qual no tenim gaire més informació.

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta rectangular.

EXTERIOR E INTERIOR

La part exterior de la construcció és completament blanca i es contraposa amb el sostre a doble vessant de teules roges. S'aixeca sobre una plataforma amb tres escalons.

No és pot accedir a l'edifici, ja que és arquitectònicament és com una capelleta. A la part alta de la façana s'obre una obertura amb arc de mig punt coberta amb volta de canó protegit amb una reixa. A l'interior de l'obertura trobem el plafó de lloses ceràmiques a manera de mosaic on està representat el sant acompanyat dels seus atributs i rodejat d'uns motius vegetals molt colorits. Normalment s'acompanya la imatge de flors, espelmes, etc.²⁶⁹

ASPECTES A DESTACAR

L'entorn té una extraordinària potencialitat com a zona recreativa, ja que hi ha un recinte porxat que alberga uns grans fogons per a cuinar les paelles el dia de la celebració de la festivitat.²⁷⁰

²⁶⁶ VERGE I CABALLER, Joan Antoni; CABALLER I DOMÉNECH, Vicent R. “Costums i Tradicions”, *Rossell 750 anys*, Rossell, 1990, p. 270-271.

²⁶⁷ *Ibidem*, p. 270-271.

²⁶⁸ FERRERES I NOS, Joan. *Història documentada del Rossell Modern (segles XVI-XVII-XVIII)*, Benicarló, 2011, p. 74-75.

²⁶⁹ GRAU – PRADILLA, *Rossell*, p. 87-88.

²⁷⁰ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Rossell <http://www.rossell.es/web/turisme/rossell> [en línia, darrera consulta 01/05/2021]

11) LA SALZADELLA

La Salzadella és un municipi del País Valencià que s'ubica a la comarca del Baix Maestrat de la província de Castelló. Limita amb els termes de Sant Mateu, Cervera del Maestre, Santa Magdalena de Polpís, Alcalà de Xivert i les localitats de Tírig de la comarca de l'Alt Maestrat i les Coves de Vinromà de la comarca de la Plana Alta.

El seu paisatge està situat sobre un terreny elevat i està rodejat de vegetació típica mediterrània, però hi ha una gran planura a les plantacions de cireres que són molt típiques de la zona.²⁷¹

ERMITA DE SANTA BÀRBARA

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Santa Bàrbara es troba als afores del nucli poblacional, just a 2 km.

ENTORN

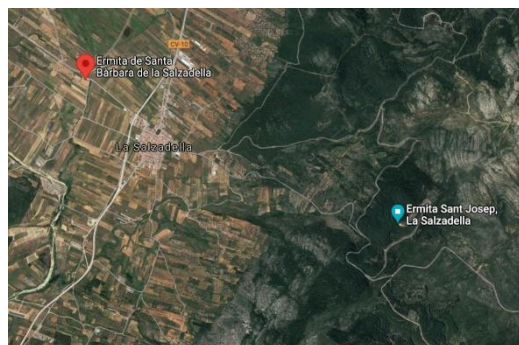
L'entorn no destaca per la seva bellesa, ja que l'ermita està ubicada al costat de la carretera, però tot i això, s'ha adequat amb diversa vegetació de la zona per tal de donar-li un to més rural i agradable a l'emplaçament.²⁷²

CARTOGRAFIA²⁷³

Latitud: 40.4233655

Longitud: 0.16728251

Cota d'elevació: 318 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

La carretera que porta a l'ermita està en un estat de conservació bo i és accessible per a vehicles i per a vianants, i compta amb una molt bona senyalització.

²⁷¹ Acadèmia Valenciana de la Llengua, *Toponímia dels pobles valencians: La Salzadella el Baix Maestrat*, Ajuntament de la Salzadella, 2006, p. 3.

²⁷² MIRALLES SALES, Jose. *La villa de Salsadella*, Castellón de la Plana, 1974, p. 103-104.

²⁷³ Pàgina web de Google Maps per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment, l'exterior i l'interior estan perfectament conservats perquè des de l'any 1996 fins al 2013 es va restaurar i es van recuperar diferents parts de l'edifici, com per exemple la façana, els voltants, el sòl, etc.²⁷⁴

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).²⁷⁵

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada a Santa Bàrbara de Nicomèdia. Era filla d'un ric governador que la va tancar a una torre per evitar que es convertís al cristianisme. Malgrat això, durant el seu aïllament es va convertir i va manar construir una tercera finestra per a simbolitzar la Santíssima Trinitat i la fe cristiana. Quan el seu pare va assabentar-se va voler-la matar, però ella va escapar fins que va ser capturada. Llavors va sofrir diversos suplicis: va ser lligada a un cavall per a fer-la rodar sobre fragments de ceràmica, flagel·lada, li van arrancar els pits amb tenalles i la van fer passejar nua per tota la ciutat fins que un àngel li va cobrir el cos amb un vel. Finalment, el seu propi pare li va tallar el cap, però Déu va enviar un llamp per a què el fulminés. Aquesta santa sol ser representada amb la palma de màrtir i diversos atributs com la torre amb tres finestres, una espasa, entre altres.²⁷⁶

FESTIVITAT

El dia que se celebra la festivitat en honor a santa Bàrbara és el diumenge més pròxim al dia 4 de desembre, en què es fa una romeria fins a l'ermita amb posterior missa i es canten diversos goigs en honor a la santa.

Posteriorment es fa un dinar popular per a acabar de celebrar el dia.

²⁷⁴ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 106-107.

²⁷⁵ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/br> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

²⁷⁶ RÉAU, *Iconografía del arte cristiano*, III, p. 169-178.

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Les primeres notícies d'aquesta ermita daten del final del segle XVII, encara que probablement va ser reedificada sobre una més antiga.²⁷⁷

En el segle XVIII va haver-hi una gran devoció a aquesta santa, motiu pel qual se celebrava, a partir del primer diumenge de maig i durant quinze diumenges, una missa matinal en honor a santa Bàrbara.

En terres de llauradors són innumerables les ermites dedicades a Santa Bàrbara, perquè se li resa per alliberar-se dels llamps de les tempestats. Quan trona, la tradició popular encara conserva el dit: "*Santa Bàrbara bendita, que mos guardo la collita*".²⁷⁸

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita d'una sola nau amb planta rectangular.

EXTERIOR

La construcció és de paredat reforçat per tres contraforts a un costat i a l'altre de mur.

La façana de l'edifici té un porxo frontal de menor altura, amb tres arcs de mig punt oberts als laterals. L'entrada de l'edifici està definida per un altre arc de mig punt de carreus regulars. A la part superior trobem una estreta finestra, a manera d'espitllera.²⁷⁹ Està coronada per una espadanya de paredat amb campana i rematada per una creu forjada de ferro.²⁸⁰

INTERIOR

L'edifici està dividit en tres trams separats horitzontalment per arcs de mig punt decorats amb sanefes de motius vegetals blaus i està cobert amb volta de canó amb llunetes.

Antigament les parets de la nau estaven decorades amb motius barrocs que van desaparèixer amb el pas dels anys. Actualment, la decoració que trobem a l'interior es va fer l'any 2001, per la reconeguda pintora Trinidad Sotos Bayarri que va pintar una inusual passió del Senyor, un Via Crucis, amb retaules de figures de gran mida que transmeten

²⁷⁷ MIRALLES. *La villa de Salsadella*, p. 103-104.

²⁷⁸ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Salzedella <http://www.lasalzedella.es/content/ermita-de-santa-barbara> [en línia, darrera consulta 02/05/2021]

²⁷⁹ Espitllera: obertura rectangular llarga feta en un mur perquè hi passi la llum o mirar. Informació extreta: *d'Enciclopèdia.cat* <https://www.encyclopedia.cat/ec-gec-0105770.xml> [en línia, darrera consulta 02/05/2021]

²⁸⁰ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 106-107.

un sentiment seré i únic per a la Salzadella, ja que apareix la gent i el paisatge de la població.²⁸¹

El presbiteri de menor proporció està cobert amb volta de canó decorat amb sanefes de motius vegetals blaus i separat de la nau amb un arc de mig punt completament pintat com si fos l'entrada al cel i relacionat amb els retaules de Trinidad Sotos.

A l'altar trobem el retaule de fusta de tres cossos. El cos inferior és on està l'escut de Salzadella amb la creu de Montesa i el salze ploraner, rodejat de motius vegetals. El cos d'entremig és on trobem entre dos columnes d'ordre jònic una imatge de la santa acompanyada dels seus atribut, la torre i l'espasa. El cos superior té forma de petxina i és on s'alberga la talla de fusta de santa Bàrbara molt acolorida, que és obra de fra Pere Gil de Vila-Real de l'any 1988.²⁸²

ASPECTES A DESTACAR

L'emplaçament de l'ermita acull dos xiprers enormes, un pou d'aigua al costat del camí per ajudar als peregrins que viatjaven per la zona i un abeurador per als animals que els acompanyaven en el trajecte.²⁸³

ERMITA DE SANT JOSEP

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Sant Josep es troba a 4'5 km del nucli poblacional, a dalt d'un petit turó.

ENTORN

L'emplaçament està rodejat d'un bosc frondós de pins, als que de moment, Sant Josep ha preservat dels incendis segons conta la tradició. L'entorn destaca per les seves vistes panoràmiques, ja que està ubicada dalt d'un turó on es veu la bellesa del terme interior del Maestrat i de la zona costanera.²⁸⁴

²⁸¹ “La Salzadella: passejada per l'ermita de Santa Bàrbara i terme municipal”, *7 dies actualitat*, 2021. https://7diesactualitat.com/la-salzadella-passejada-per-l'ermita-de-santa-barbara-i-terme-municipal/?fbclid=IwAR3Y_4ZIRh7XcNooZBDdgYzpQuN1jy0NsSoYv7-NmVII_CFEcuYuwCuf10o [en línia, darrera consulta 04/05/2021]

²⁸² CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 106-107.

²⁸³ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 214-216.

²⁸⁴ VIDAL, Carmen. *Salzadella, antropologia de un municipio*, Universitat Jaume I, 2012, p. 9-14.

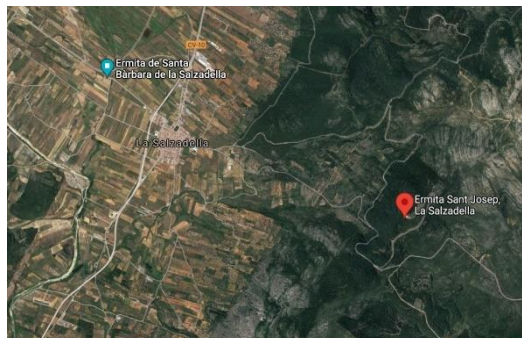
CARTOGRAFIA²⁸⁵

Latitud: 40.41167406

Longitud: 0.20021188

Cota d'elevació: 613 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

El camí que porta a l'ermita està en un estat de conservació bo i és accessible per a vehicles i per a vianants, i gaudeix d'una molt bona senyalització.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment, l'edifici tant la part exterior com la interior estan perfectament conservats.

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).²⁸⁶

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

Antigament, estava dedicada a sant Cristòfol, que és un sant, que abans de la seva conversió al cristianisme, ajudava als viatgers a travessar un riu damunt dels seus muscles. En una ocasió va ajudar a creuar a un nen que a cada pas que feia li pesava més, per això, quan va arribar a l'altra banda li va dir que havia sentit un gran pes com si portés al món sencer i el nen es va identificar com Jesús i li va dir que havia portat al món i al seu creador. A més, el seu nom Cristòfol té el significat del portador de Crist i sol ser representat amb el nen Jesús als muscles i travessant un riu.²⁸⁷

²⁸⁵ Pàgina web de Google Maps per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

²⁸⁶ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/br> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

²⁸⁷ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 75.

Però, actualment, l'ermita està advocada a Sant Josep de Natzaret, que és l'home de la Verge i el pare nutrici de Jesús. Es creu que era descendent de l'estirp del rei David, tot i que exercia l'ofici de fuster, per això és patró dels fusters, obrers i dels pares. Sol ser representat amb les característiques típiques d'un ancià, ja que es diu que quan es va casar amb Maria tenia uns vuitanta anys, a més també amb eines de fuster o una gaiata amb flors de lliri al·ludint a la virginitat de la Mare de Déu.²⁸⁸

FESTIVITAT

Antigament es feia una romeria, però vers 1950 es va deixar de fer per causes forestals, és a dir, per evitar foc als boscos per la festivitat i també perquè la festa no representava la bona vida, ja que els homes després d'haver begut vi s'arrimaven massa a les dones, però vers 1971 mossèn Pepet va restablir la festa que ha arribat fins als nostres dies.²⁸⁹

Actualment, la festivitat se celebra el dilluns de Pasqua on es fa una romeria que s'inicia a la Plaça Mèxic precedida pel sacerdot i seguida per les autoritats i gent del poble. Un cop s'arriba a l'ermita se celebra la missa en honor al sant. I en acabar, tradicionalment, les diferents colles d'amics del poble es reuneixen als voltants de l'ermita per a menjar i gaudir de la festivitat. Per finalitzar el dia, després es participa amb el ball típic o diferents pasdobles a càrrec de la Unió Musical Salsadellense. A més, es munten diverses paradetes per tal de satisfer als devots amb menjar o joguets.²⁹⁰

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Les primeres notícies sobre l'existència de l'edifici són del segle XIV i segons els documents anava dedicada a sant Cristòfol fins a 1670, ja que els promotors van ser uns ermitans que van arrelar a Salzadella fruit del fervor religiós insòlit i les ànsies de la vida solitària.²⁹¹

El canvi d'advocació, al segle XVI, pareix que va estar motivat pels franciscans que van promoure i propagar la devoció a sant Josep,²⁹² però no és fins al segle XVIII que tenim referències del canvi d'advocació gràcies a un testament del 1738 d'una veïna del poble, Francisca Casals.²⁹³ I això, juntament amb l'estat d'abandó de l'ermita, la necessitat d'un nou retaule o que els Pares Caputxins de Sant Mateu ajudessin a la promoció del sant va produir un canvi d'advocació en l'edifici.²⁹⁴

Durant la Guerra Civil l'ermita va sofrir desperfectes, ja que es va deteriorar l'edifici i moltes de les peces de valor es van perdre, menys la talla de fusta del sant que un veí del

²⁸⁸ RÉAU, *Iconografía del arte cristiano*, II, p. 162-171.

²⁸⁹ VIDAL, *Salzadella*, p. 9-14.

²⁹⁰ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de La Salzadella <http://www.lasalzadella.es/content/san-jose> [en línia, darrera consulta 07/05/2021]

²⁹¹ VIDAL, *Salzadella*, p. 9-14.

²⁹² MIRALLES, Josep. "La ermita de san José de la Villa de Salsadella", *C.E.M., butlletí n° 30*, Benicarló, 1990, p. 81-92.

²⁹³ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 214.

²⁹⁴ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 104-105.

poble, Enrique Folch, va amagar en un marge o una cova propera a l'ermita per tal que salvés a la seva família de les conseqüències de la guerra a canvi del posterior record del sant i el no oblit del poble.²⁹⁵

Posteriorment, després de la guerra es va endreçar l'edifici i va començar a rebre moltes visites per tal de donar les gràcies al sant i desfogar-se pel que havien viscut durant aquells durs anys. Fins 1950, els devots continuaven anant a visitar al sant, però per diferents motius com les causes forestals o que la festa no representava la bona vida es va deixar de celebrar la festivitat i per tant, es va abandonar l'edifici.

Vers 1970, mossèn Pepet va arribar al poble i va restituir la festivitat,²⁹⁶ així com també l'edifici, ja que gràcies a les aportacions dels veïns del poble, l'ermita va recuperar l'esplendor de la qual gaudia abans i al 1990 estava en perfectes condicions.²⁹⁷

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita d'una sola nau amb planta rectangular.

EXTERIOR

L'exterior de l'edifici està totalment emblanquinat amb els costats reforçats amb carreus i es contraposa amb la coberta a dos vessants de teules de tradició musulmana de color vermell.²⁹⁸

La façana d'aspecte sobri té diversos escalons fins a trobar la porta d'accés que és de forja i cristall i està envoltada d'un arc de mig punt amb dovelles irregulars.²⁹⁹ Es corona la façana que acaba amb forma de pinyó amb una espadanya de ferro amb campana que va ser pagada pels germans Fraga-Carceller per a què anunciés als quatre vents la devoció al gloriós sant Josep.

INTERIOR

La part interior consta d'una nau única dividida en dos trams coberts amb volta de canó. Les parets estan decorades per un sòcol ceràmic de motius vegetals i per moltes donacions fetes per devots a sant Josep, es poden trobar des de postals en quadres o imatges dels sants, fins a exvots de cera per demanar favors o agrair les gràcies sol·licitades.

²⁹⁵ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de La Salzadella <http://www.lasalzadella.es/content/ermita-san-jose> [en línia, darrera consulta 07/05/2021]

²⁹⁶ MIRALLES. *La villa de Salsadella*, p. 105-108.

²⁹⁷ MIRALLES, "La ermita de san José", p. 81-92.

²⁹⁸ VIDAL. *Salzadella*, p. 9-14.

²⁹⁹ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de La Salzadella <http://www.lasalzadella.es/content/ermita-san-jose> [en línia, darrera consulta 07/05/2021]

Durant la Guerra Civil es van perdre totes les peces de valor menys la imatge del sant, ja que un devot la va amagar. Actualment, es conserva a l'interior d'una vitrina adossada a la paret: la cara i les mans del nen Jesús, que daten del segle XVIII, i que van ser substituïdes pel seu mal durant la restauració.³⁰⁰

El presbiteri és de menor mesura i està dividit per un arc de mig punt on es troben quadres sense valor artístic de la Sagrada Família.

A l'altar trobem el retaule de fusta que ocupa tota la paret que data del 1990. Està fet a mà per Artesania Ullastrell, de Cervera del Maestre, sobre una idea de Remigio Blasco i patrocinat per Isidoro Vaquer Roca i Josefa Montull Vilaplana. Hi ha tres alts relleus que acompanyen la imatge de sant Josep: a la dreta trobem el lloc on va estar ocultat durant la Guerra Civil, fa referència a una paret; a dalt, l'escut de la Salzadella, que és un salze ploraner que amb les seves fulles assenyalen al sant, flanquejat per ambdós costats per la creu de Montesa; i a l'esquerra trobem l'església parroquial de la vila amb el seu campanar. Al mig d'aquestes tres figures, trobem la imatge restaurada el 1988 de sant Josep amb el nen Jesús en braços. Envoltant el retaule trobem uns motius vegetals.³⁰¹

ASPECTES A DESTACAR

Al costat de l'edifici, trobem la casa de l'ermita amb un recinte porxat. En una paret de la casa, trobem una placa datada del 1999 d'agraïment a Alaria i Josefa Montull per col·laborar econòmicament en l'ampliació de la plaça de davant de l'ermita.

A més, actualment s'ha arreglat la zona per tal de poder gaudir el dia de la festivitat amb diferents banquets i taules.

³⁰⁰ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de La Salzadella <http://www.lasalzadella.es/content/ermita-san-jose> [en línia, darrera consulta 07/05/2021]

³⁰¹ MIRALLES, "La ermita de san José", p. 81-92.

12) SANT JORDI

Sant Jordi és una localitat de la comarca del Baix Maestrat que es troba a la província de Castelló, al nord del País Valencià. Limita amb les localitats de Vinaròs, Càlig, Traiguera, Cervera del Maestre i la localitat d'Ulldecona de la comarca del Montsià de Catalunya.

Està situat al centre de la comarca i envoltat d'un paisatge de cultius típicament mediterranis.³⁰²

Actualment, no hi ha cap ermita que es conservi o que es trobi recollida dins de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià dins del terme de Sant Jordi.³⁰³

Cal destacar, però, que la devoció a la localitat de Sant Jordi té una tradició molt antiga, ja que la localitat estava annexionada a Traiguera fins 1655. Quan va passar a ser un municipi independent van decidir celebrar una romeria anual dedicada a la Mare de Déu de la Font de la Salut, el dia 1 de maig a l'ermitori emplaçat a Traiguera.³⁰⁴

13) SANT MATEU

Sant Mateu és una localitat del País Valencià que se situa a la província de Castelló i a la comarca del Baix Maestrat. Limita amb Xert, la Jana, la Salzadella, Cervera del Maestre i la localitat de Catí que pertany a la comarca de l'Alt Maestrat.

En el seu terme hi ha un paisatge planer amb els cultius que són el motor econòmic de la població, però també muntanyós amb la vegetació típica del Baix Maestrat de boscos de pins, alzines, roures, etc.³⁰⁵

ERMITA DE SANT CRISTÒFOL

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Sant Cristòfol es troba a 5 km del nucli poblacional, seguint el camí des de l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels.

³⁰² FERRERES I NOS, Joan. *Història de l'urbanisme i edificis singulars de Sant Jordi*, Onada Edicions, 2020, p. 7-10.

³⁰³ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

³⁰⁴ Vegeu Santuari Font de la Salut de Traiguera.

³⁰⁵ DIAGO BETÍ, Josep M. *Sant Mateu de les Fonts del Maestrat de Montesa: Història, festes, costums, històries, vivències i anècdotes de la Capital del Maestrat*, Onada Edicions, 2016, p. 12-13.

ENTORN

L'ermita està situada al més alt de la muntanya que rep el mateix nom. Es troba dalt d'un cim des del qual es pot contemplar tant la població de Sant Mateu i el seu terme, com l'esplanada que l'envolta, amb els seus cultius i els pobles que rodegen la localitat.

CARTOGRAFIA³⁰⁶

Latitud: 40.4477872

Longitud: 0.20276964

Cota d'elevació: 514 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

A l'ermita de sant Cristòfol es pot accedir per un camí que porta fins a l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels, que és accessible tant per a vehicles com per a vianants, però d'una ermita a l'altra només s'hi pot accedir caminant.³⁰⁷ Hi ha una molt bona indicació, ja que l'any 2015 es va millorar la senyalització turística de la localitat.³⁰⁸

ESTAT DE CONSERVACIÓ

L'edifici està en un bon estat de conservació, ja que l'any 1994 es va restaurar i per tant, no té cap mena de risc.

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).³⁰⁹

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

³⁰⁶ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

³⁰⁷ "Las pistas y las sendas, limpias para prevenir los incendios", *El Periódico Mediterráneo*, 2009. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2009/02/20/pistas-sendas-limpiais-prevenir-incendios-42601731.html> [en línia, darrera consulta 13/05/2021]

³⁰⁸ "Sant Mateu mejora la señalización turística", *El periódico*, 2015. https://www.elperiodic.com/pcastellon/sant-mateu-mejora-senalizacion-turistica_405728 [en línia, darrera consulta 13/05/2021]

³⁰⁹ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada a sant Cristòfol. Aquest sant abans de la seva conversió al cristianisme ajudava als viatgers a travessar un riu damunt dels seus muscles, gràcies a que era molt alt i fort. En una ocasió va ajudar a creuar un nen que a cada pas que feia li pesava més, per això, quan va arribar a l'altra banda li va dir que havia sentit un gran pes, com si portés al món sencer. El nen es va identificar com a Jesús i li va dir que havia portat al món i al seu creador. El nom Cristòfol significa "portador de Crist". Sol ser representat com un home de constitució molt forta i molt alt, amb el nen Jesús als muscles i travessant un riu.³¹⁰

FESTIVITAT

La festivitat se celebra el dia 10 de juny, i es reuneixen totes les persones relacionades amb el transport, com camioners, taxistes, etc. I van en romeria fins a l'ermita, allí se celebra una missa i posteriorment es fa un dinar de germanor. A la tarda, desfilen els vehicles pel poble i se'ls dona la benedicció i un banderí amb la imatge del sant per a que el porten al vehicle i així estiguin protegits.³¹¹

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Aquest edifici data de finals del segle XIV i principis del XV, ja que s'han conservat testimonis escrits de què l'ermità que ocupava l'edifici estava autoritzat a demanar almoina els diumenges i els dies festius com a recompensa per cuidar del temple.³¹²

Durant diversos segles, ja sigui per la llunyania del lloc on es troba emplaçada o bé per haver-se perdut la tradició de la romeria, l'ermita va estar abandonada al culte i es va deteriorar,³¹³ però l'any 1994 es va restaurar.³¹⁴

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita d'una sola nau de planta quadrada.

³¹⁰ CARMONA MUELA, *Iconografia cristiana*, p. 75.

³¹¹ NEMESIO, "Ermitas enclavadas en el término municipal de Sant Mateu", Patrimonio histórico, Sant Mateu, 2012. <http://mayores.uji.es/blogs/antopsantmateu/?p=689> [en línia, darrera consulta 13/04/2021]

³¹² PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 216.

³¹³ *Ibíd.*, p. 216.

³¹⁴ CANTOS - AGUILELLA I ARZO, *Inventari*, p. 110-111.

EXTERIOR

L'edifici exterior presenta una construcció de maçoneria amb una façana austera amb porta d'accés d'arc de mig punt on a sobre s'obri una petita finestra, i es culmina amb una espadanya petita amb campana.

La coberta és de teules a doble vessant que s'allarga per cobrir la casa de l'ermità.

INTERIOR

Respecte a l'interior, hi ha una construcció de nau única amb una bancada de pedra adossada interiorment al llarg dels murs.³¹⁵

L'absis de proporcions quadrades i més menudes es diferencia amb un arc de mig punt i està cobert amb volta d'arestes reforçada amb uns nervis i culminat al centre amb una clau de volta central, característica típica de l'arquitectura gòtica.³¹⁶ Actualment no hi ha cap mena de decoració ni cap imatge. El dia de la romeria es porta fins a l'ermita una imatge de sant Cristòfol que habitualment es conserva a l'església de Sant Mateu.

ASPECTES A DESTACAR

L'ermita té adossada l'habitatge de l'ermità i una esplanada al davant de pedres amb una barana de paret de pedra.

ERMITA DE LA MARE DE DÉU DELS ÀNGELS

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de la Mare de Déu dels Àngels està emplaçada a 4 km de la població, concretament al cim de la muntanya del paratge de l'Ermita dels Àngels.

---

³¹⁵ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Sant Mateu <http://turismosantmateu.es/wp-content/uploads/2020/02/TRIPTICO-SANT-MATEU-VAL.pdf> [en línia, darrera consulta 13/05/2021]

³¹⁶ CONSTANTE, Juan Luis. *Arquitectura gòtica al Maestrat*, València, 1984, p. 34-36.

ENTORN

Com està situada a gran altura, es poden veure unes vistes panoràmiques del terme i de la població de Sant Mateu que té un espectacular patrimoni historicoartístic des de temps antics, ja que va ser la capital històrica del Maestrat.³¹⁷

CARTOGRAFIA³¹⁸

Latitud: 40.45680817

Longitud: 0.20205445

Cota d'elevació: 385 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

A l'ermita es pot accedir per un camí que és el trajecte de la romeria i està en bon estat de conservació tant per a vianants com per a vehicles.³¹⁹ A més, hi ha una molt bona senyalització, ja que l'any 2015 es va millorar la senyalització turística de la localitat.³²⁰

ESTAT DE CONSERVACIÓ

L'edifici es troba en perfecte estat de conservació, ja que contínuament estan fent tasques de millora.³²¹

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).³²²

³¹⁷ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Sant Mateu <http://turismosantmateu.es/wp-content/uploads/2020/02/TRIPTICO-SANT-MATEU-VAL.pdf> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³¹⁸ Pàgina web de Google Maps per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

³¹⁹ "Sant Mateu comença els treballs de desbrossament de l'ermita de la Mare de Déu", *Castellón Información*, 2017. <https://www.castelloninformacion.com/sant-mateu-desbrossament-ermita/> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³²⁰ "Sant Mateu mejora la señalización turística", *El periódico*, 2015. https://www.elperiodic.com/pcastellon/sant-mateu-mejora-senalizacion-turistica_405728 [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³²¹ "Los alumnos cierran la Escuela Taller local", *El Periódico Mediterráneo*, 2006. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2006/12/12/alumnos-cierran-escuela-taller-local-42818815.html> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³²² Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

Des de l'any 2017, l'Ajuntament de Sant Mateu està interessat a proposar l'ermita com a Bé d'Interès Cultural, ja que vol ressaltar els valors excepcionals de l'edifici per tal que sigui mereixedor d'aquesta protecció.³²³

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

Antigament, l'advocació de l'ermita era per a sant Pablo Ermità i a sant Antoni Abat, ja que van units en advocació perquè sant Pablo va ser el primer ermità i va ser visitat per sant Antoni durant els seus últims dies i en tornar d'un encàrrec el va trobar mort i el va enterrar.³²⁴

Actualment, la seva advocació és per a la Mare de Déu dels Àngels, que és una advocació de la Verge Maria, ja que també se li atorga el títol de la reina dels cels i dels àngels perquè és l'afavorida per Déu. En la vida de la Mare de Déu, els àngels juguen un paper molt important. Sol estar representada amb un mantó verd i un vestit blanc, colors representatius de l'esperança i la puresa, i amb el nen Jesús en braços.³²⁵

FESTIVITAT

La festivitat es du a terme el segon dissabte del diumenge de Pasqua de Resurrecció amb caràcter anual. Des del 2021, aquesta festivitat ha adquirit el caràcter de Bé de Rellevància Local Immaterial per la Festa de la Mare de Déu dels Àngels.³²⁶

El dia de la festa comença a les set del matí amb una despertada a càrrec d'una pirotècnia local i a les vuit continua la despertada la Banda de Música Santa Cecília de Sant Mateu per tal de reunir a tots els participants de la romeria a davant de l'Ajuntament per la repartició de les canyes i per a la baixada de la senyera de la Mare de Déu que presidirà i portarà un regidor de la corporació municipal a la romeria.

Seguidament comença la romeria mentre s'interpreta l'himne de la localitat i es fa una parada durant el trajecte a l'àrea de descans anomenada "Els Banquets" on l'Ajuntament invita als devots a una magdalena i mistela, per tal d'agafar forces per la pujada a

³²³ "Amoraga estudia vías de colaboración sobre patrimonio cultural con el Ayuntamiento de Sant Mateu", *Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana*, 2017. http://ceice.gva.es/es/inicio/area_de_prensa/not_detalle_area_prensa?id=724282 [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³²⁴ VIDAL ADELL, José Mateo. *La Mare de Déu dels Àngels: historia de la ermita en la tradición de un pueblo, Sant Mateu*, C.E.M., 2003, p. 69.

³²⁵ RÉAU, *Iconografía del arte cristiano*, II, p. 100- 110.

³²⁶ Diari oficial de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. Núm. 90005/ 26.01.2021 <https://dogv.gva.es/es/eli/es-vc/o/2021/01/20/3/dof/vci-spa/pdf> [en línia, darrera consulta 10/05/2021]

l'emplaçament. Un cop s'arriba a l'ermita a les voltes de migdia, es fa una missa i es canten els gojos en honor a la Verge.³²⁷

Quan s'acaben els actes religiosos, té lloc la part lúdica de la festa que és el dinar popular on es fan calderes d'arròs que es reparteixen gratuïtament a tots els participants, que posteriorment dansaran el ball pla típic amenitzat per la banda municipal. Per concloure la festivitat es repartiran dolços tradicionals i moscatell.³²⁸

LLEGENDES

Segons conta la tradició popular, hi ha una llegenda sobre la troballa de la imatge de la Verge. A l'ermita de sant Antoni, durant diversos dissabtes va aparèixer una resplendor celestial i uns càntics angelicals que inundaven l'edifici i col·locaven sobre l'altar la imatge de la Verge.³²⁹ Aquest fet va ser observat amb molta preocupació per l'ermità Sebastià que habitava allí, fet que el va portar a viatjar fins a València per a explicar-li els successos a l'arquebisbe sant Joan de Ribera.³³⁰ L'arquebisbe Ribera va escriure a mà una carta per a la vila de Sant Mateu, per tal que es creguessin les paraules de l'ermità i demanant que la imatge es fes pública.

Quan la carta va arribar a Sant Mateu, aquests la van enviar al bisbe de Tortosa, ja que eclesiàsticament el bisbat tortosí era el qui controlava la zona. El bisbe Juan de Izquierdo, va atorgar permís per a què tot el poble anés en processó fins a l'ermita de sant Antoni i un cop van arribar es van trobar la imatge de la Verge damunt de l'altar.

Va ser llavors, quan el gloriós sant Antoni va cedir-li el lloc a la Mare de Déu, que es va cridar dels àngels perquè van ser ells qui la van rescatar de l'oblit.³³¹

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Aquest emplaçament té una gran història, ja que en temps molt antics hi havia una ermita primigènia dedicada a sant Antoni Abat i a sant Pau Ermità,³³² però era propietat privada d'un devot del poble anomenat Vicente Cerdà.³³³ Aquesta construcció es va convertir en un lloc penitencial freqüentat per anacoretes i Cerdà va haver d'ampliar el recinte. Quan

³²⁷ “Sant Mateu; Pujada a l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu 04-05-2019”, Canal 56, 2019. <https://canal56.com/2019/05/sant-mateu-pujada-a-lermita-de-la-mare-de-deu-dels-angels-de-sant-mateu-04-05-2019/> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³²⁸ FRANCÉS, Josep Miquel. “Fe i Fets: La romeria a l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu”, *Vinaròs News*, 2020. <https://www.vinarosnews.net/fe-i-fets-la-romeria-a-lermita-de-la-mare-de-deu-dels-angels-de-sant-mateu/> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³²⁹ CANTOS - AGUILELLA I ARZO, *Inventari*, p. 108-109.

³³⁰ Sant Juan de Ribera (Sevilla 1532- València 1611), va ser un sant, patriarca d'Antioquia, bisbe de Badajoz, Arquebisbe de València, teòleg, canonista i virrei de València. Informació extreta de la *Real Academia de la Historia* <http://dbe.rah.es/biografias/13457/san-juan-de-ribera> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³³¹ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 160-164.

³³² BORRULL, Don Francisco Xavier. Historia de la Sagrada Imagen de Nuestra Señora de los Ángeles venerada en la villa de San Mateo, Tortosa, 1832, p. 6-14. https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1006193 [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³³³ “La Ermita de los Ángeles”, *Revista Los Ángeles*, núm. 16, 1920. http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/3533/Angeles_1920_abr.pdf?sequence=3&isAllowed=y [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

es va produir la troballa de la imatge de la Verge vers 1580,³³⁴ Cerdà es va veure superat per les obres constructives que havia de fer per als nombrosos peregrins que arribaven dels pobles limítrofs i va decidir donar les finques públicament sota firma de papers davant de notaris i testimonis importants com Luis Galcerán de Borja³³⁵ i Pedro de Rojas.³³⁶

Va ser llavors, quan l'edifici primigeni es va tombar i es va començar a construir una nova construcció amb unes noves aspiracions, ja que es volia fer una ermita basilical. Això va comportar una llarga construcció. Gràcies a diversos escrits conservats se sap que a principis del segle XVII es va contractar a un obrer del Forcall anomenat Lázaro de Reynaga per tal de fer l'absis actual i l'hostatgeria, posteriorment es va contractar a un obrer francès anomenat Bernardo Cumba per allargar dos trams més fent cor i façana. A finals del segle, el temple va començar a sofrir transformacions gràcies a les donacions dels devots, treballs remunerats en contractes, la construcció de la cúpula a expenses del sacerdot santmateuà Cristóbal Moliner, etc. Bàsicament es volia fer de l'ermita un lloc de culte i honor a la Verge.³³⁷

El principi del segle XVIII es va veure marcat per la guerra de Successió i també per un incendi a l'hostatgeria per part dels assetjadors que, a més, van robar les peces més importants de l'ermita causant així danys irreparables.³³⁸

El segle XIX, es va veure marcat per diverses guerres com la invasió napoleònica, la guerra carlista; però també, per la desamortització de Mendizábal on es van vendre les propietats de l'església inclosa l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels. L'ermita va sortir a subhasta per setze mil reals i va ser llavors quan es va crear la Societat de l'Olivar i Redó de Nostra Senyora dels Àngels, que va ser una associació de devots que van pagar els diners per poder-la recuperar i així, continuar la tradició, la festa i la devoció. Aquests socis també pagaven una quota per poder millorar l'edifici.³³⁹

A principis del segle XX, la nit del 13 de desembre de 1918 es va incendiar l'edifici fortuïtament i es va convertir tot en cendres.³⁴⁰ El poble va quedar devastat amb la notícia i van començar el procés de reedificació que era lent però efectiu, ja que a poc a poc s'anava reedificant i és quan tenim constància de l'arribada de la nova imatge beneïda pel papa Benet XV vers 1925.³⁴¹ No obstant les bones notícies, l'edifici encara estava en males condicions que es van veure agreujades per l'esclat de la Guerra Civil, la postguerra i la posterior depressió econòmica de molts anys que van provocar un abandó de l'edifici,

³³⁴ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 160-164.

³³⁵ Pedro-Luis Galcerán de Borja y de Castro-Pinós (València 1528- Barcelona 1592), va ser un gran Mestre de l'Orde Montesa. Informació extreta de la Real Academia de la Historia <http://dbe.rah.es/biografias/14925/pedro-luis-galceran-de-borja-y-de-castro-pinos> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³³⁶ Pedro de Rojas va ser un tinent-governador del Maestrat. Informació extreta de PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 160-164.

³³⁷ OLUCHA MONTINS, F. "Més dades per a la història del santuari de la Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu", *Estudis Castellonencs*, núm. 1, 2015-2016, p. 125-154.

³³⁸ *Ibidem*, p. 125-154.

³³⁹ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 160-164.

³⁴⁰ CANTOS - AGUILELLA I ARZO, *Inventari*, p. 108-109.

³⁴¹ VIDAL ADELL. *La Mare de Déu dels Àngels*, p. 149.

però no de la devoció a la Mare de Déu. Fins que l'any 1952, el poble estabilitzat econòmicament va tornar a promoure la reedificació i va ser llavors quan van aparèixer els primers indicis d'un nou impuls per a les obres de l'ermita.³⁴²

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta quadrada d'una sola nau.

EXTERIOR

L'arquitectura exterior és d'estil renaixentista.³⁴³ La coberta és de teules a doble vessant i s'eleva per cobrir la cúpula a doble vessant.³⁴⁴

La façana és de carreus de diferents mesures i al centre conté un retaule de pedra de dos cossos. El cos inferior és on està la portada de ferro repujat en claus fabricat per José Esteller l'any 1837 i pagada per Tomas Monteverde que està rodejada d'un arc de mig punt amb arquivoltes i dovelles on estan representats uns àngels i la Verge. La porta està flanquejada per dos pilastres amb motius geomètrics i vegetals que sustenten el cos superior, un entaulament amb decoració vegetal on s'aguanta el nínxol amb forma de petxina rematat en frontó triangular que conté la imatge de sant Antoni Abat.³⁴⁵ Just a sobre s'obri una finestra enreixada que il·lumina l'interior.

Annexionat a la façana de l'ermita, just al costat trobem el campanar, que va ser una obra del 1727 i té diverses campanes.

INTERIOR

És una sola nau central coberta per volta de canó amb llunetes on destaca la cúpula sobre petxines decorada amb motius vegetals i àngels.³⁴⁶

A l'interior hi ha una gran decoració d'estil barroc amb colors daurats que destaquen per sobre del blanc de les parets.³⁴⁷ A les naus del creuer trobem dos pintures a l'oli de grans mesures que representen l'aparició de la Verge dels Àngels a l'ermità Sebastià i l'audiència concebuda per l'arquebisbe de València a l'ermità. Són obra de l'artista

³⁴² *Ibidem*, p. 158-175

³⁴³ CANTOS - AGUILELLA I ARZO, *Inventari*, p. 108-109.

³⁴⁴ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Sant Mateu <http://turismosanmateu.es/ermita-de-la-virgen-de-los-angeles/?lang=ca> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³⁴⁵ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 160-164.

³⁴⁶ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Sant Mateu <http://turismosanmateu.es/ermita-de-la-virgen-de-los-angeles/?lang=ca> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³⁴⁷ VIDAL ADELL. *La Mare de Déu dels Àngels*, p. 158-175.

barcelonès Álvaro Subirana, i van ser sufragats per la família Boix-Rocafort, en memòria dels seus avantpassats vers 1974.³⁴⁸

Sobre les capelles laterals sabem que hi ha 3 a cada banda. Al costat de l'epístola, dret, trobem l'altar dedicat al Patrocini de Nostra Senyora amb una imatge de la Verge com a tradició que advoca a la Verge com a protectora i medidora i a la part superior, una imatge de sant Joan Baptista; un altar dedicat a santa Teresa amb la seva imatge; i un retaule dedicat a sant Cristòfol. En canvi, al costat de l'evangeli, esquerre, trobem una capella tapiada que actualment s'utilitza com a lloc de venda d'estampetes, rosaris, etc.; un altre altar dedicat a sant Francesc d'Assís amb la seva imatge en fusta; i a l'altra capella hi ha un confessional de fusta.³⁴⁹

L'absis està cobert per volta de canó i és on trobem l'altar, una sagristia i el cambril per a la Verge. Respecte a l'altar, trobem el retaule actual que és obra del tallista de Cervera, Daniel Chillida,³⁵⁰ i és una còpia/inspiració de l'antic de grans dimensions, amb un cos principal amb columnes salomòniques completament adornades amb motius vegetals i àngels situats a diverses posicions que remata un gran escut rococó de la vila de Sant Mateu acompanyat de gerros, pinacles i dos àngels d'escala humana.³⁵¹ Al centre del retaule trobem la imatge de la Verge rodejada d'àngels, rebent un homenatge de tots els seus fills.

Respecte a la imatge se sap que la primitiva es va perdre a l'incendi de 1918 i que actualment es venera una figura de marbre de Carrara feta per Anacleto Brunetto vers l'any 1920.³⁵² L'any 1921, aquesta imatge va ser beneïda per Benet XV com agraïment i ajuda per l'incendi, ja que el rector del col·legi espanyol de Roma era Joaquín Jovani, un santmateuà, que li va demanar al Papa aquest favor. Durant la Guerra Civil, uns devots van amagar la imatge de la Verge a casa seva i quan se'n van assabentar els del bàndol contrari, van agafar la imatge i la van llançar per la finestra quedant trencada en tres o quatre trossos que posteriorment van cremar juntament amb els quadres i altres imatges. Quan va acabar la foguera, l'alcalde va ordenar a l'agutzil netejar les restes i aquest va trobar els trossos de l'escultura que va guardar a un marge. Una vegada va acabar la guerra i la postguerra, es va treure la imatge i es va enviar a València a un taller per tal que es recompongués.³⁵³ Actualment, es veu aquest fet en l'escultura, ja que hi ha traces del foc i de les juntes arreglades, a més que el cap del nen Jesús no es va trobar i se'n va fer un de nou i és de diferent color.

³⁴⁸ *Ibidem*, p. 158-175.

³⁴⁹ *Ibi*, p. 158-175.

³⁵⁰ Daniel Chillida Ballester (1910-2005) de Cervera del Maestre, va ser un mestre tallista d'imatges i d'altars format al Patronat de Joventuts Obreres de València. En tornar al seu poble, va rebre molts d'encàrrecs i en concret el retaule de fusta que alberga la imatge de la Verge dels Àngels de Sant Mateu. Informació extreta de *Vinapèdia* <http://www.vinapedia.es/categoria-3/chillida-ballester-daniel/> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³⁵¹ VIDAL ADELL. *La Mare de Déu dels Àngels*, p. 158-175.

³⁵² Anacleto Brunetto era de Pietrasanta, província de Lucca, va tindre l'encàrrec de fer una imatge de la Mare de Déu per al poble de Sant Mateu. Aquesta imatge posteriorment va ser beneïda pel Papa Benet XV i va sofrir un llarg viatge fins arribar a Sant Mateu l'any 1924. Informació extreta de VIDAL, J. Mateo. "La imagen de Nuestra Señora de los Angeles de San Mateo", *C.E.M., butlletí n° 1*, 1983, p. 41-44.

³⁵³ VIDAL, "La imagen de Nuestra Señora de los Angeles de San Mateo", p. 41-44.

La Mare de Déu va vestida amb un vel nazarè amb uns plecs que llisquen amb una naturalitat sobre els muscles de la verge i un mantell en decoració daurada que forma de plecs ondulats. El hieratisme de la Verge s'harmonitza amb la placidesa i dolçor del rostre que inspira confiança. Aguanta al seu braç dret el ceptre del seu regnat celestial i al braç esquerre subjecta al seu fil Jesús, eixerit, que a la mà esquerra subjecta el globus terraquí i amb la mà dreta es recolza sobre el pit de la seva mare en actitud de beneir.

El paviment és una imitació de l'anterior de jaspi tortosí amb pedra dels Plans amb motius vegetals i amb mosaics amb imatges de Sant Mateu com la font, l'església... fet pel ceramista Ramón Conill de Figueroles que va concloure vers 1991.³⁵⁴

ASPECTES A DESTACAR

L'ermita està rodejada d'un conjunt d'edificacions d'arquitectura civil que antigament van ser una casa-hostal amb corrals d'arcs gòtics que daten del 1590 amb uns grans salons i altres dependències que actualment estan destinades a l'ajuntament, al clergat, etc. La part inferior, actualment és un bar-restaurant.³⁵⁵

Hi ha diverses terrasses a diferents nivells on es troben diversos miradors amb un pou, una font, diversos arbres que donen ombra, banquetes, etc.³⁵⁶

³⁵⁴ VIDAL ADELL. *La Mare de Déu dels Àngels*, p. 158-175.

³⁵⁵ "Licitan el bar de la ermita de Sant Mateu", *El Periódico Mediterráneo*, 2012. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2012/12/20/licitan-bar-ermita-sant-mateu-42051449.html> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

³⁵⁶ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Sant Mateu <http://turismosantmateu.es/ermita-de-la-virgen-de-los-angeles/?lang=ca> [en línia, darrera consulta 12/05/2021]

14) SANT RAFEL DEL RIU

Sant Rafel del Riu és un municipi de la província de Castelló, al País Valencià, situat a la comarca del Baix Maestrat. Limita amb Traiguera, Canet lo Roig i amb les localitats catalanes d'Ulldecona i La Sénia de la comarca del Montsià.

La localitat ocupa una part del límit del País Valencià amb Catalunya on destaca la seva planura i els pocs accidents geogràfics que hi ha, a excepció del riu Sénia.³⁵⁷

Actualment, no hi ha cap ermita que es conservi o que es trobi recollida dins de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià dins del terme de Sant Rafel del Riu.³⁵⁸

Cal destacar, que Sant Rafel té una tradició i és que celebra romeria anual el segon diumenge després de Setmana Santa al Santuari Font de la Salut de Traiguera.³⁵⁹

15) SANTA MAGDALENA DE POLPÍS

Santa Magdalena de Polpís és un municipi del País Valencià i de la província de Castelló que està situat en la comarca del Baix Maestrat. Limita amb Cervera del Maestre, Peníscola, Alcalà de Xivert i la Salzedella.

El seu paisatge té un gran atractiu, ja que la població està integrada dins del Parc Natural de la Serra d'Irta amb moltes espècies vegetals i animals.³⁶⁰

ERMITA DE SANT VICENT FERRER

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Sant Vicent Ferrer es troba a 2 km del nucli poblacional de Santa Magdalena de Polpís.

ENTORN

Es troba en un emplaçament rodejat de la vegetació autòctona més representativa de la zona com serien les carrasques, els pins, el romer, etc. A més, destaquen dues oliveres centenàries a l'entrada del camí de l'ermita.

³⁵⁷ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Sant Rafael del Riu <http://www.sanrafaeldelriu.es/ca/visitantes/localitzacio> [en línia, darrera consulta 09/05/2021]

³⁵⁸ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/br/> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

³⁵⁹ Vegeu Santuari Font de la Salut de Traiguera.

³⁶⁰ FRANCO, *Ciutats valencianes*, p.99.

Actualment, s'ha adaptat i s'ha fet una neteja de l'entorn per convertir-lo en amb un espai d'esbarjo i recreativa amb berenadors.³⁶¹

CARTOGRAFIA³⁶²

Latitud: 40.36100588

Longitud: 0.28233361

Cota d'elevació: 148 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

El camí pel qual s'accedeix a l'ermita té un estat de bona conservació i és accessible per a vehicles i vianants.

A més, hi ha una bona senyalització per tal d'arribar correctament a l'emplaçament on es troba l'edifici.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Tant l'interior com l'exterior estan bé, sense cap tipus de risc.

TIPUS DE PATRIMONI

Aquesta ermita no es troba dins de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià³⁶³ i per tant, no té cap tipus de protecció.

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

La seva advocació està dedicada a Sant Vicent Ferrer, que va ser un dominic valencià que va recórrer part d'Europa predicant la seua moral i la visió del cristianisme Sol ser

³⁶¹ "Santa Magdalena, acaben les feines de neteja de l'entorn de l'ermita de Sant Vicent", *Canal 56*, 2017. <https://canal56.com/2017/09/santa-magdalena-acaben-les-feines-de-neteja-de-lentorn-de-lermita-de-sant-vicent/> [en línia, darrera consulta 12/02/2020]

³⁶² Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

³⁶³ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

representat amb l'hàbit dominicà blanc amb una capa negra a sobre i amb el dit índex alçat cap al cel, ja que va realitzar diversos miracles d'aquesta forma.³⁶⁴

FESTIVITAT

Es fa romiatge a l'ermita el diumenge següent al dilluns de Pasqua i després se celebra una missa. Gràcies a l'associació Amics de Sant Vicent, que està formada pels homes del poble,³⁶⁵ en acabar la missa, es realitzen diverses activitats lúdiques com per exemple un dinar-berenar popular i un ball en música per a la multitud de gent que acudeix a la festivitat.³⁶⁶

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

En aquest emplaçament, antigament es concentrava el bestiar i als seus voltants s'hi pot trobar una bassa d'aigua anomenada "La bassa d'Albert" i diferents parcel·les de cultiu.³⁶⁷

L'edificació es va dur a terme vers l'any 1961 a càrrec de Juan José Peña Marín, Aurelio Pruñonosa Aicart i José Miguel Marzal, però van treballar, pagar i mantenir l'edifici amb molt d'entusiasme tots els homes que pertanyien a la localitat i que es deien *Vicent*.³⁶⁸ Els terrenys van ser cedits per l'Ajuntament de Santa Magdalena i es va finalitzar la construcció l'any 1974.³⁶⁹

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita molt petita d'estil modern amb una planta rectangular d'una sola nau.³⁷⁰

EXTERIOR

L'exterior està completament emblanquinat que fa referència a la puresa.

La façana és sòbria i conté un mosaic de colors que indica el nom de l'ermita, fet i donat per José Pérez Llopis "Pepito Factoret" l'any 1999.³⁷¹

³⁶⁴ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 84.

³⁶⁵ "Tot preparat a Santa Magdalena per honrar la figura de Sant Vicent aquest cap de setmana", *Castellón Informa Diario Digital de Castellón*, 2019. <https://www.castelloninformacion.com/sant-vicent-a-santa-magdalena/> [en línia, darrera consulta 12/02/2021]

³⁶⁶ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Santa Magdalena de Polpís <https://www.santamagdalena.es/es/amics-sant-vicent-sta-magdalena-presenta-programacion-festiva/> [en línia, darrera consulta 12/02/2021]

³⁶⁷ CANTOS – AGUILLELLA, *Inventari*, p. 116.

³⁶⁸ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 220-222.

³⁶⁹ *Ibidem*, p. 220-221.

³⁷⁰ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Santa Magdalena de Polpís <https://www.santamagdalena.es/wp-content/uploads/2019/10/folleto-sta-magdalena-diputacio.pdf> [en línia, darrera consulta 12/03/2021]

³⁷¹ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Santa Magdalena de Polpís <https://www.santamagdalena.es/ca/que-fer/visita-santa-magdalena/> [en línia, darrera consulta 12/02/2021]

L'entrada està composta per tres arcs de mig punt amb diverses reixes.³⁷² S'accedeix a l'interior mitjançant unes escales i un porxo flanquejat per dues columnes sense cap ordre específic; aquest porxo permet sentir la missa des de fora de l'ermita per tal de resguardar-se del mal oratge. Culmina la façana una creu de ferro.

INTERIOR

L'interior està cobert per una volta de canó amb una decoració molt sòbria.³⁷³

Al centre de la sala trobem la taula d'altar i a la paret del fons dins del nínxol s'alberga una talla de fusta amb la imatge de sant Vicent Ferrer amb els seus atributs que està durant tot l'any, però quan es fa la processó es canvia per la procedent de l'església parroquial de Santa Magdalena.³⁷⁴ Damunt del nínxol hi ha un crucifix i als costats dos canelobres negres amb ciris per a il·luminar l'interior.

A les parets laterals hi ha dos mosaics, al de l'esquerra trobem la representació de sant Cristòbal portant en muscles al nen Jesús, i a la dreta sant Isidre llaurador pregant per a que les aigües del pou pugessin salvar el seu fill i amb uns àngels llaurant amb bous al darrere.

ASPECTES A DESTACAR

El lloc escollit, per a la construcció, era un enclavament antic que servia per cultivar menjar per al bestiar, la construcció de l'ermita vol relacionar-ho amb la tradició ramadera històrica de la localitat.

---

³⁷² CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 116.

³⁷³ *Ibidem*, p. 116.

³⁷⁴ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 220-222.

16) TRAIQUERA

Traiguera és un municipi del nord del País Valencià que s'ubica dins de la província de Castelló a la comarca del Baix Maestrat. Limita en les localitats de Sant Jordi, Cervera del Maestre, la Jana, Canet lo Roig i Sant Rafel del Riu així com amb la localitat d'Ulldecona de la comarca del Montsià de Catalunya.

El seu paisatge és de terrenys muntanyosos amb vegetació, tot i que hi ha una gran part que es basa en camps de cultiu dels arbres característics mediterranis com l'olivera, el taronger, l'ametller, etc..³⁷⁵

ERMITA DE LA MARE DE DÉU DE LA FONT DE LA SALUT O REIAL SANTUARI DE LA MARE DE DÉU DE LA SALUT

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'emplaçament està situat a uns 2 km del nucli poblacional de Traiguera.

ENTORN

L'entorn de l'ermita està molt ben arreglat, ja que hi ha moltes construccions que envolten l'edifici, com la casa dels capellans, l'hostatgeria, l'antiga capella, entre les històriques; i altres de contemporànies, com les instal·lacions de barbacoes, etc. Totes aquestes construccions fan que l'emplaçament sigui un lloc eclèctic on convergeixen estructures gòtiques, barroques i contemporànies.

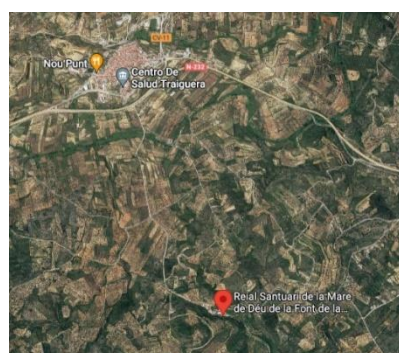
CARTOGRAFIA³⁷⁶

Latitud: 40.50335709

Longitud: 0.3009696

Cota d'elevació: 262 m

Fotografia extreta de Google maps.

³⁷⁵ FRANCO, *Ciutats valencianes*, p. 25.

³⁷⁶ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

ACCESSIBILITAT

La carretera que porta a l'ermita està en un bon estat de conservació i és accessible per a vehicles i per a vianants. A més, compta amb una molt bona senyalització.³⁷⁷ Al llarg del trajecte hi ha set creus que, antigament, servien per a marcar el camí i també per a poder-se confessar i no morir en pecat. Es van aixecar en commemoració dels set dolors de la Verge Maria.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Tant l'exterior com l'interior es conserven en bon estat, ja que a principis del segle XXI es van dur a terme tasques de restauració i de millora de l'emplaçament a càrrec de l'Escola Taller de Traiguera³⁷⁸ i la Fundació la Llum de les Imatges.³⁷⁹ A més, la construcció està en constant millora per tal de conservar la història de l'edifici.³⁸⁰

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BIC amb la categoria de monument històric segons la Disposició Addicional Primera de la Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, modificada per la Llei 7/2004, de 19 d'octubre, i per la Llei 5/2007, de 9 de febrer, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV. Núm. 5454/ 20/02/2007).³⁸¹

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'edifici està advocat a la Mare de Déu de la Font de la Salut, que és una advocació mariana de la Verge Maria. Se l'anomena de la Font de la Salut, ja que la imatge va aparèixer en una font i va fer diversos miracles relacionats amb la salut, entre ells tornar la veu a un mut.³⁸²

³⁷⁷ "Traiguera y el oleoturismo, un tándem para el futuro", *El Periódico Mediterráneo*, 2017. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/lo-ultimo/2017/01/19/traiguera-oleoturismo-tandem-futuro-41598339.html> [en línia, darrera consulta 16/05/2021]

³⁷⁸ "La escuela taller acabará de restaurar la hospedería", *El Periódico Mediterráneo*, 2003. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2003/06/10/escuela-taller-acabara-restaurar-hospederia-43068158.html> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

³⁷⁹ "Restauran la iglesia por 'La Luz de las imágenes'", *El Periódico Mediterráneo*, 2004. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2004/02/11/restauran-iglesia-luz-imagenes-43025369.html> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

³⁸⁰ "Traiguera impulsa millores en el Reial Santuari Font de la Salut", *Diari del Maestrat*, 2018. <https://diaridelmaestrat.com/traiguera-impulsa-millores-en-el-reial-santuari-font-de-la-salut/> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

³⁸¹ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/br/> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

³⁸² "Capelletes devocionals: La Mare de Déu de la Font de la Salut", *Tossal Gros n° 119*, 2008, p. 18.

FESTIVITAT

Les manifestacions de religiositat popular afonen les seues arrels en el segle XV, però serà al segle XVI amb l'esplendor del santuari quan sorgirà la tradició i l'arribada dels peregrins de moltes viles del Maestrat.³⁸³

Segons diversos historiadors eren els pobles de l'antiga Setena de Cervera.³⁸⁴ Des de l'inici de la devoció a la Mare de Déu, diversos d'aquests pobles més limítrofs al lloc de la troballa van assegurar-se el dret d'assistir, almenys una vegada a l'any, en peregrinació a l'ermitori.³⁸⁵

El calendari de festivitats anuals del Santuari de la Mare de Déu de la Font de la Salut:

- Traiguera, com a població propietària per ser el lloc on es va tindre lloc la troballa i el miracle. Fan romeria dos vegades a l'any:
  - o El primer diumenge de setembre, és la festivitat més gran de totes perquè és la festa inicial del dia en què es va trobar la troballa. El poble i visitants es reuneixen i van pel camí en processó des del poble fins a l'ermita. Allí es fan diversos actes litúrgics com la missa i la cantada dels goigs en honor a la Verge. Posteriorment, té lloc la part més lúdica amb un concert per la Banda de Traiguera, un dinar popular de paelles, ball amb alguna xaranga, paradetes de firaires i la repartició dels rotllets d'aiguardent.³⁸⁶
  - o El primer diumenge després de Pasqua, el poble es reuneix i es va en processó fins a l'ermita, on se celebren els actes litúrgics religiosos, posteriorment es fa un dinar popular. No té tanta importància perquè és per a la festivitat de Sant Vicent i no és tan important com en el cas de la festa anterior, però es fan els mateixos actes.³⁸⁷
- Cervera del Maestre, el segon poble amb més dret de romiatge, ja que els qui van trobar la imatge de la Verge eren dos pastors d'aquesta localitat. Antigament, es feia un ritual de traspàs de les claus o *vara de mando*, on una autoritat de Traiguera esperava a la romeria de Cervera per tal de passar els poders civils i religiosos.

³⁸³ GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Concepción. "El Real santuari de la Virgen de la Fuente de Salud de Traiguera", *Ariadna; cultura, educación y tecnología, vol.1, núm.2*, 2013, p. 168-172.

³⁸⁴ Cervera del Maestre Baix els dominis de l'Ordre de Montesa es converteixen en el centre polític administratiu de la Setena de Cervera que englobava les localitats de Sant Mateu, Xert, la Jana, Canet lo Roig, Traiguera amb el Mas dels Estellers, Càlig i Rossell. Informació extreta de l'*Ajuntament de Cervera* <https://www.cerveradelmaestre.es/nuestra-historia/> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

³⁸⁵ "Jornades europees de patrimoni 2018: Traiguera", *Patrimoni i territori: l'art de compartir*, Taula de la Mancomunitat del Sénia, 2018. https://issuu.com/juanjoamela/docs/ilovepdf_merged [en línia, darrera consulta 08/04/2021]

³⁸⁶ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Traiguera <https://turisme.traiguera.es/es/fiestas/romeria-de-septiembre/> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

³⁸⁷ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Traiguera <https://turisme.traiguera.es/es/fiestas/romeria-de-sant-vicent/> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

- La romeria té lloc l'últim diumenge de maig i consisteix en una processó fins a l'ermita on uns es desplacen a peu i uns altres amb vehicles. A l'ermita es fa missa i posteriorment hi ha un concert a càrrec de la Unió Musical Santa Cecília de Cervera. Per a finalitzar la festivitat, es fa el dinar popular i festa per culminar el dia.³⁸⁸
- Sant Jordi antigament s'anomenava Mas dels Estellers i pertanyia a la localitat de Traiguera, per tant quan Traiguera feia el seu romiatge ells també. L'any 1655 es van independitzar o segregat de Traiguera i per això van perdre el dret de la tradició. Després de molt d'esforç, l'any 1781 van reclamar el seu dia de romiatge.
  - El dia 1 de maig, es fa romiatge fins a l'ermita on se celebra la missa. Posteriorment, l'Associació Musical Sant Jordi i les dansadores amenitzen el matí amb un concert i la dansa tradicional fins hora del dinar popular on es reparteixen les calderes d'arròs. Es retorna al poble per a fer diversos actes de caràcter lúdic com bous i sopar popular.³⁸⁹
- Sant Rafel, antigament també va ser un municipi segregat de Traiguera i al segle XX es va independitzar; actualment no té cap ermita al seu terme, però sí que continua la tradició de la romeria a la Font de la Salut de Traiguera
  - Se celebra romeria anual el segon diumenge després de Setmana Santa al Santuari amb missa i posterior dinar popular.
- La Jana fa romiatge, ja que molts sacerdots janencs van formar part de l'antiga capellania i possiblement molta gent del poble va ajudar al treball de la construcció.
  - El dilluns de Pasqua es fa romeria fins a l'ermita on se celebra la missa i després hi haurà un dinar popular i festa.
- Canet lo Roig fa romiatge, ja que molta gent del poble va ajudar al treball de la construcció a canvi d'alguna recompensa econòmica o alimentària. És dels pocs pobles que en les èpoques de dificultat i penúria van continuar acudint.
  - El primer diumenge de maig, els veïns fan romeria fins a l'ermita on es farà la posterior missa i després es fan diversos actes lúdics com un passacarrers pels voltants, amenitzat per l'Agrupació Musical Santa Cecília i un dinar popular amb paradetes de firaires.³⁹⁰

³⁸⁸ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Cervera del Maestre <https://www.cerveradelmaestre.es/fiestas-locales/> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

³⁸⁹ BLANCH, Ramon "Sant Jordi va a la Font de la Salut en romeria", *El Periódico Mediterráneo*, 2014. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2014/05/01/sant-jordi-font-salut-romeria-41897247.html> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

³⁹⁰ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Canet lo Roig <http://www.canetloroig.es/ca/content/els-canetans-compleixen-amb-la-tradicio-del-romiatge-la-font-de-la-salut> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

- Benicarló antigament era una localitat que va demostrar en reiterades ocasions la seva devoció mariana com a mostra d'agraïment de la gent pels favors rebuts i pels que espera rebre d'ella.³⁹¹ Aquesta romeria l'organitzava i la segueix organitzant la Confraria de la Mare de Déu del Roser juntament amb la Penya Strill.
  - o El primer diumenge d'octubre és quan es realitza la romeria. Des de temps antics es desplaçaven fins a l'ermita amb algun transport a causa de la distància que hi ha, tot i que els devots que havien fet promeses ho feien a peu. Actualment, succeeix el mateix, molts de devots van amb vehicles i altres fan una llarga caminada. Un cop allí, es fa la missa i es fa una processó pels voltants amb la imatge de la Verge del Roser, per a posteriorment dinar en les colles d'amics o famílies les típiques olletes benicarlandes.³⁹²

A més, a part d'aquestes romeries, els fidels acudeixen a l'ermita altres vegades amb motiu de novenes privades, misses d'encàrrec, casaments o per algun compliment de promeses.³⁹³

LLEGENDES

Conta la llegenda popular que a finals del segle XIV, concretament l'any 1384, dos germans pastors, Anastasi i Jaume Sorlí, de Cervera del Mestre, estaven pasturant el bestiar i tenien molta set, ja que feia un sol abrasador i la terra estava resseca a causa de la sequera. Ambdós germans van decidir que Jaume, que era sordmut, aniria en busca d'un pou, una font o un llac per tal d'apaivagar la set.³⁹⁴

Mentre buscava algun indici d'aigua, Jaume va veure sortir una cabra d'entre uns arbusts i es va adonar que portava la barba mullada. Es va endinsar per aquell indret fins que va trobar una fonteta on brollava aigua. En postrar-se per beure va observar que hi havia una imatge a l'interior de la bassetta provocada per l'acumulació d'aigua. Es va sorprendre tant en veure que era una Mare de Déu que va començar a parlar i a cridar al seu germà que, preocupat en sentir crits desconeguts va arribar al lloc on es trobava Jaume. Aquí és on succeeix el primer miracle de la Verge, ja que va fer parlar a un mut.

Seguidament, els dos germans van emprendre camí cap a Traiguera per explicar el que havia ocorregut. La fe a la Mare de Déu va posar en marxa a tot el poble en processó fins a arribar al lloc de la troballa. Aquell mateix dia es va portar la imatge a l'església, però aquesta va manifestar el desig de quedar-se al lloc de la troballa i a la nit hi va tornar.

³⁹¹ MESEGUER, V. "Romeria de Benicarló a la Font de la Salut", *C.E.M., butlletí n° 63*, 2000, p. 89-94.

³⁹² "Tradicional romeria benicarlanda a la Mare de Déu de la Font de la Salut", *Diari del Maestrat*, 2019. <https://diaridelmaestrat.com/tradicional-romeria-benicarlanda-a-la-mare-de-deu-de-la-font-de-la-salut/> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

³⁹³ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 164-169.

³⁹⁴ FERRERES I NOS, Joan. "Anàlisi crítica i documentada de l'invent de la tradició de l'ermita de la Font de la Salut", *C.E.M., butlletí n° 88*, 2012, p. 92-111.

Llavors, el poble va entendre que la Verge volia quedar-se allí i com ja havia fet un miracle, el poble va decidir alçar en aquest lloc un petit edifici en honor.³⁹⁵

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Segons el que explica la llegenda esmentada, que corroboren els documents trobats fins ara, la devoció hauria començat al final del segle XIV, l'any 1384. A això s'uneix que el context religiós, social, econòmic i polític li era favorable.³⁹⁶ Traiguera era un poble amb molta fe, que segurament va vindre promoguda pels franciscans i altres congregacions religioses d'ermitans que amb el seu missatge i exemple van aconseguir estendre la devoció a la Verge per a agrair-li que els hagués protegit de la mort durant la pesta negra i que els seguís protegit.³⁹⁷

L'emplaçament va rebre moltes visites i això va despertar un gran interès a fer la construcció més gran i artística perquè la primitiva edificació era insuficient per donar cabuda a tots els peregrins. Per això, el Mestre de Montesa, Romeu de Corbera, creia que un nou edifici més gran l'ajudaria a generar un gran potencial d'importància per al seu territori. Al segle XV, com el context de l'època era favorable per a la localitat, amb les ajudes del poble i de l'Ajuntament, es va iniciar una nova construcció. El dia 8 de setembre de 1439 es va col·locar la primera pedra del nou temple gòtic i el dia 24 de juny de l'any 1440 es beneïa. Com que l'edifici rebia molts devots dels pobles limítrofs i inclòs d'arreu del Regne de València, es va decidir construir un refugi de peregrins al lloc on hi havia estat situada la primera capella.³⁹⁸

En el segle XVI l'edifici es trobava en el seu període de màxima esplendor. Carles I, l'any 1542, li va atorgar la salvaguarda Reial, que va ser renovada per Felip II i conformada per una Butlla Papal de l'any 1555. El rei Felip IV visità el santuari juntament amb la seva família i els cortesans que els acompanyaven. A més, es van fer una sèrie d'accions per a què visualment semblés una fortalesa reial, com fer un pòrtic amb un arc triomfal amb l'escut reial, cúpules, murs, etc. Al llarg dels segles l'edifici també va ser visitat per la princesa Margarida d'Àustria, Miguel de Cervantes, sant Francesc de Borja, Cavanilles, Benito Pérez Galdós, entre altres personatges il·lustres.³⁹⁹

Cap a mitjans del segle XVII la zona es trobava enmig d'una situació crítica deguda a la forta crisi causada per la desfeta de la Guerra dels Segadors, diverses epidèmies, un gran despoblament i la segregació del Mas dels Estellers, que havia enfrontat Traiguera amb l'Orde de Montesa. La població traiguerina, tot i participar activament d'una part o altra

³⁹⁵ FERRERES I NOS, Joan. *Font de la Salut: Real Santuario de Traiguera*, Vinaròs, 2001, p. 64.

³⁹⁶ *Ibidem*, p. 4-5.

³⁹⁷ FERRERES I NOS. "L'invent de la tradició", p. 92-111.

³⁹⁸ FERRERES I NOS, Joan. "El temple gòtic del reial santuari de la Font de la Salut de Traiguera", *C.E.M., butlletí n° 71*, 2004, p. 41-60.

³⁹⁹ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 164-169.

en aquell enfrontament, no va perdre mai la devoció a la Verge i no va abandonar mai el santuari.⁴⁰⁰

Arribat el segle XVIII, amb la guerra de Successió i l'ascens a la monarquia hispànica dels Borbons, l'abolició dels furs del Regne de València els va fer molt impopulars. Tot i això, els partidaris dels Borbons van impulsar-los a què visitessin el santuari per a demostrar el seu poder. Al llarg de la primera meitat de la centúria, els nous reis van contribuir econòmicament a l'ampliació de l'ermita i de la decoració, és a dir, el canvi d'estil gòtic a barroc. A més, van fer substituir l'escut del frontó pel borbònic.⁴⁰¹

Durant el segle XIX hi va haver fortes crisis successives, causades per la Guerra del Francès, les Guerres Carlines, la desamortització de Mendizábal, etc.⁴⁰² Tot i això, a Traiguera es van produir millores socioeconòmiques a la segona meitat del segle, fent que la població augmentés i per tant, que el poble tornés a recuperar l'ermitori.

En el segle XX, la Guerra Civil va ocasionar la destrucció d'una gran part del patrimoni artístic de l'edifici, però la postguerra i la precarietat econòmica van agreujar la situació. No va ser fins a l'any 1986 que, amb les tasques de millora i rehabilitació de l'Escola Taller de Traiguera, no es va restaurar urbanística-artísticament l'edifici.⁴⁰³ A més, es va recuperar la tradició dels romiatges.⁴⁰⁴

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta de creu llatina d'una sola nau.

EXTERIOR

Actualment, l'edifici està adossat a la Casa dels Capellans i a l'hostatgeria.

La façana té un bell pòrtic de pedra que data de 1588 i que està format per tres crugies de planta quadrada, cobertes amb volta de creueria. Aquest porxo s'obre al capdavant amb tres arcs, dels quals el central és el més gran, com si es tractés d'un arc triomfal amb un escut que representa la font del santuari i rodejat de dos traigues⁴⁰⁵. A la part superior culmina amb un temple triangular on es troba la salvaguarda reial de Carles I d'Espanya

⁴⁰⁰ FERRERES I NOS, Joan; LLATJE I BASET, Daniel. *La Font de la Salut: Religiositat popular, historia del Reial Santuari de Traiguera*, Benicarló, 1992, p. 74-75.

⁴⁰¹ GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Concepción. "El Real Santuario de la Virgen de la Fuente de Salud de Traiguera", *Ariadna; cultura, educación y tecnología, vol.1, núm.2*, 2013, p. 168-172.

⁴⁰² BELTRÁN COMPTE, Rosa A. "El Maestrazgo y la Guerra Carlista en Castellón (1874-1876)", *C.E.M., butlletí n° 38*, 1992, p. 33-44.

⁴⁰³ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 120-123.

⁴⁰⁴ FERRERES – LLATJE. *La Font de la Salut*, p. 158.

⁴⁰⁵ Una traiga és una peça que subjecta el jou al timó de l'arada o a l'espigó de la carreta i al·ludeix al nom de la localitat. Informació extreta del *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans*: <https://dlc.iec.cat/traiga> [en línia, darrera consulta 21/05/2021]

i V d'Alemanya, per haver donat salvaguarda al santuari, a més hi ha una inscripció que diu que es va renovar l'any 1807.⁴⁰⁶

Davant de la porta d'accés trobem diverses tombes d'enterrament de devots privilegiats econòmicament que daten del 1573. A l'interior s'accedeix a través d'una portalada flanquejada per dues columnes baixes d'ordre compost que sostenen un frontó semicircular on es troba l'escut marià decorat amb una corona imperial i amb la inscripció de 1716. Per tant, l'accés correspon a les reformes del segle XVIII.⁴⁰⁷

Sobresurt per damunt del porxo l'única part original del temple gòtic, que és l'espadanya amb campana i el mur que la sosté, que daten de 1439.⁴⁰⁸ A més, la coberta és a dos vessants on també destaquen amb gran esveltesa les tres cúpules consecutives: sobre el creuer, sobre l'altar i sobre el cambril.⁴⁰⁹

INTERIOR

L'interior està format per dues parts, la nau central amb creuer que és de l'època gòtica i la zona del cambril-presbiteri que correspon a les ampliacions del segle XVIII, concretament de l'any 1716. Tot l'edifici està cobert de frescos que pretenen construir un programa d'exaltació de la Verge Maria en la redempció i salvació de la humanitat, ja que la gent no sabia llegir i a través de les imatges s'explicava la història.⁴¹⁰

La nau central té un cor alt als peus i està coberta amb volta de canó amb llunetes on al centre trobem la cúpula sobre petxines i els braços del creuer.⁴¹¹ La volta de canó amb llunetes de la nau central està decorada amb frescos i al centre trobem al·lusions virginals com un àngel tocant la lira, la representació de la rosa mística, etc.⁴¹²

Les parets laterals de la nau central tenen unes pilastres que separen antics altars que van desaparèixer durant la Guerra Civil. En la restauració del 2005 s'hi van trobar restes de les pintures gòtiques que havien estat tapades pels altars de fusta, però no se sap qui les va fer ni què representaven perquè estan molt deteriorades.⁴¹³

Al creuer trobem un púlpit de fusta i decoració de frescos de canelobres amb àngels músics, l'escut de la vila de Traiguera, la creu de Montesa, adorns vegetals daurats, inscripcions llatines, escenes simbòliques com el mirall de la justícia, David tocant l'arpa, etc. També trobem dos frescos, un dedicat al Papa Lleó XII i l'altre al Papa Pius IX, com

⁴⁰⁶ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Traiguera <https://turisme.traiguera.es/patrimoni/reial-santuari-font-de-la-salut/> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

⁴⁰⁷ SELMA CASTELL, Sergi. "Excavacions arqueològiques a l'església del Reial Santuari de la Mare de Déu de la Font de la Salut (Traiguera, Baix Maestrat)", *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, volum 35, 2017, p. 253-262.

⁴⁰⁸ FERRERES I NOS. "El temple gòtic", p. 41-60.

⁴⁰⁹ FERRERES I NOS. *Font de la Salut*, p. 44.

⁴¹⁰ FERRERES – LLATJE. *La Font de la Salut*, p. 163.

⁴¹¹ FERRERES I NOS, *Font de la Salut*, p. 19-22.

⁴¹² CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 120-123.

⁴¹³ FABRA, Maria. "La memoria sagrada de El Maestrat", *El País*, 2005. https://elpais.com/diario/2005/03/15/cvalenciana/1110917877_850215.html [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

a símbol de protecció i en record de l'any de la primera decoració i de la restauració dels frescos. A la cúpula del creuer veiem representades vuit al·legories de la lletania de la Verge com la porta del cel, la torre de David, l'arca de l'aliança... i al punt més alt trobem el colom representatiu de l'Esperit Sant. Les quatre petxines del creuer mostren les pintures de personatges bíblics femenins com Jael amb un martell a la mà, Maria d'Aaron tocant el timbal, Judit matant Holofernes i Rut amb la falç.⁴¹⁴

La zona del presbiteri-cambрил està separada de la nau central amb una reixa de forja i repujats. El presbiteri és molt profund, està cobert per una volta de canó i una cúpula que estan completament decorats amb frescos amb la tècnica *trompe-l'oeil*.⁴¹⁵ Aquests frescos, datats del 1736 gràcies a una inscripció, s'atribueixen a Eugeni Guilló i Barceló que va ser un pintor vinarossenc. A les parets del presbiteri es veuen representades la història i els miracles de la Verge, en un primer lloc trobem l'aparició de la troballa de la Verge, la processó del poble de Traiguera i dos dels miracles de la Verge que, com si fossin quadres, estan rodejats d'un fresc a manera de marc barroc.⁴¹⁶ Entre aquestes pintures trobem diferents personatges bíblics com Simeó o Zacaries i moltes sanefes amb motius marians i geomètrics.

A la cúpula de l'altar es mostra la representació de la salvació mitjançant un llenguatge apocalíptic, amb representacions de sant Miquel lluitant amb el dimoni, sant Joan acompanyat de l'àliga que subjecta el tinter i altres representacions que il·lustren la condemna terrorífica, però al mig està representada la Verge com a mitjancera entre el cel i la terra. A les petxines hi ha diferents àngels acompanyats de diversos versicles en llatí.

A la part més profunda del presbiteri, de color blau primigeni aparegut durant el 2005 en una restauració, trobem el retaule. Està adossat a la paret i és de guix blanc amb columnes amb fust acanalat i amb adorns daurats, decorat amb simbologia mariana i que al centre alberga la imatge de la Mare de Déu.⁴¹⁷ La imatge és una imitació de l'antiga, que fou robada durant la Guerra Civil. La talla té poca altura, uns 34 centímetres, i es representa la Verge hieràtica amb una llarga cabellera i coronada amb una corona imperial i un gran nimbe, que sosté el nen Jesús que també duu una corona. No se'ls veu el cos, ja que estan vestits amb una indumentària que els cobreix i que es va canviant al llarg de l'any.⁴¹⁸

Al cambрил s'hi accedeix per la sagristia i per unes escales. Aquesta sala està coberta per una cúpula tota decorada de blanc amb adorns d'angelets i vegetals daurats. S'hi custodien els vestits per a la Verge, ja que cada poble té un vestit amb el seu escut o

⁴¹⁴ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 120-123.

⁴¹⁵ GIL, V. "Las arquitecturas fingidas de la Font de la Salut, a estudio", *Las Provincias*, 2010. <https://www.lasprovincias.es/v/20100521/culturas/arquitecturas-fingidas-font-salut-20100521.html> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

⁴¹⁶ GIL SAURA, Yolanda. "El lugar y la memoria: la pintura de milagros en los santuarios", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, Tomo 74, 2003, p. 276-277.

⁴¹⁷ FERRERES I NOS, J. "Madona Santa Maria de la Salut Traiguera", *C.E.M., butlletí n° 38*, 1992, p. 3-14.

⁴¹⁸ *Ibidem*, p. 3-14

emblema característic i quan fan la seva festa li posen a la Verge. Per arribar a la imatge de la Verge s'ha d'accedir per diverses escales.⁴¹⁹

El paviment data de 1770, però un capellà el va fer canviar i el va reutilitzar com a sòcol a les parets. L'any 2003 l'església de Traiguera va pagar un nou paviment que imita l'antic usat com a sòcol. El mestre ceramista Josep Luis Estanislao va imitar les rajoles i va crear un efecte de catifa acolorida amb sanefes geomètriques i vegetals on a l'entrada va representar la *porta coeli* i al mig del creuer la font de la vida.⁴²⁰

ASPECTES A DESTACAR

A l'entrada de l'emplaçament es troba la gran creu coberta. Com ja s'ha dit, des de Traiguera i al llarg del camí a l'ermita hi ha set creus en advocació als set dolors de la Verge.⁴²¹ L'última creu és una obra notable. Vers 1598, durant la visita de la princesa Margarida d'Àustria, germana de Felip II, es va decidir que la creu s'havia de cobrir amb un baldaquí. Va ser dinamitat durant la Guerra Civil,⁴²² però actualment s'ha restaurat i es pot tindre una idea del que havia estat.⁴²³ Actualment, està cobert amb un baldaquí de teules verdes sostingut per robustes columnes jòniques.⁴²⁴ La creu és obra de l'escultor Bautista Vázquez, de Benicarló. El motiu escultòric de la creu està situat sobre una columna jònica acanalada i presenta per un costat la imatge -incompleta- de la Trinitat a manera de benvinguda als peregrins i a l'altre costat presenta a Déu Pare subjectant Crist.

L'emplaçament consta de tres parts relacionades entre si: l'ermita, la Casa dels Capellans i l'hostatgeria amb l'antiga capella. La Casa dels Capellans és un edifici annex a la part superior de l'ermita. En un primer moment, al segle XVI, el duc de Sogorb Alfons d'Aragó i de Sicília volia construir-hi un gran palau o residència d'estiu, però com que no va demanar permís al Mestre de Montesa Pedro Luis Garcerán, es va originar una disputa entre ambdós personatges que va finalitzar en l'abandonament de la construcció. Posteriorment es va aprofitar per a construir la seu central on s'organitzà la vida religiosa i econòmica del santuari i on s'allotjaven els clergues i priors escollits per l'Ajuntament de Traiguera.⁴²⁵ Actualment encara es veuen vestigis, com un claustre a l'entrada del que és un bar-restaurant anomenat "Casa dels Capellans".⁴²⁶

⁴¹⁹ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 164-169.

⁴²⁰ SELMA CASTELL, Sergi. "Excavacions arqueològiques a l'església del Reial Santuari de la Mare de Déu de la Font de la Salut (Traiguera, Baix Maestrat)", *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, volum 35, 2017, p. 253-262.

⁴²¹ RÉAU, *Iconografia del arte cristiano*, II, p. 116-119.

⁴²² "L'Ermita de la Font de la Salut de Traiguera recupera la creu", *À Punt*, 2019. https://www.apuntmedia.es/noticies/cultura/l-ermita-font-salut-traiguera-recupera-creu_8_1368395.html [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

⁴²³ "Traiguera inicia les obres de restauració de la Creu Coberta de la Font de la Salut", *Vinarós News*, 2019. <https://www.vinarosnews.net/traiguera-inicia-les-obres-de-restauracio-de-la-creu-coberta-de-la-font-de-la-salut/> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

⁴²⁴ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Traiguera sobre la recuperació de la creu coberta <http://www.traiguera.es/ca/content/obres-de-restauracio-del-prigo-cobert> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

⁴²⁵ FERRERES – LLATJE. *La Font de la Salut*, p. 97-105.

⁴²⁶ "Reforma en la Font de la Salut de Traiguera", *El Periódico Mediterráneo*, 2003. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/castello/2003/12/09/reforma-font-salut-traiguera-43035895.html> [en línia, darrera consulta 20/05/2021]

Al llarg de la història l'hostatgeria ha tingut diversos usos. Com ja s'ha esmentat, primerament havia estat l'antiga capelleta de la Verge, és a dir, la primera edificació feta on va tenir lloc la troballa. Després, en lloc de destruir aquella capelleta, es va ampliar i la van convertir en un refugi de peregrins amb una gran xemeneia, un forn, etc. A principis del segle XVI el bisbe de Sogorb, Jofre de Borja, volia construir-se una habitació per a poder-se allotjar quan visités l'emplaçament, però el Mestre de Montesa li va suggerir que amb la seva protecció i els seus recursos fes una hostatgeria amb diverses habitacions individuals per a la gent econòmicament important. En lloc de destruir la capelleta, es va decidir utilitzar-la com a fonament per unir ambdues construccions i fer l'hostatgeria més gran.⁴²⁷ Finalment, es van construir les seves dependències i diverses habitacions més que actualment han estat restaurades, però no rehabilitades.

Davant hi ha una plaça amb unes construccions porxades com a refugi i auxiliars en cas d'aglomeracions. En una d'aquestes construccions s'ha disposat una oficina de turisme per tal d'oferir la màxima informació sobre aquesta gran construcció.⁴²⁸

Durant els anys 1986-1989, l'Escola Taller de Traiguera va realitzar diverses reformes com la pavimentació de la plaça i les diverses terrasses en què es divideix, va fer diverses construccions com barbacoes, testos, etc., per tal de fer l'emplaçament molt més agradable al visitant.⁴²⁹

Se sap que antigament també hi havia hagut un hospital de peregrins, que actualment són cases individuals.

---

⁴²⁷ FERRERES – LLATJE. *La Font de la Salut*, p. 144

⁴²⁸ “Juste: ‘Con la apertura de esta nueva Tourist Info en Traiguera el Baix Maestrat cuenta ya con 15 oficinas’”, *El Periòdic*, 2010. https://www.elperiodic.com/pcastellon/juste-apertura-esta-nueva-tourist-info-traiguera-baix-maestrat-cuenta-oficinas_68435 [en línia, darrera consulta 15/05/2021]

⁴²⁹ FERRERES – LLATJE. *La Font de la Salut*, p. 150-152.

17) VINARÒS

Vinaròs és l'últim municipi costaner del País Valencià situat a la província de Castelló i és la capital de la comarca del Baix Maestrat. Limita amb la Mar Mediterrània, Benicarló, Càlig, Sant Jordi i amb dos municipis de Catalunya que són Alcanar i Uldecona.

El seu paisatge destaca sobretot per ser costaner amb platges i cales, però també es pot gaudir dels paratges naturals amb la vegetació i agricultura mediterrània.⁴³⁰

ERMITA DE SANT GREGORI

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de Sant Gregori es pot trobar a les rodalies del nucli poblacional a menys d'1 km, just al costat del cementeri.⁴³¹

ENTORN

L'ermita està ubicada al costat de la carretera i el seu entorn no destaca per tenir una gran bellesa.

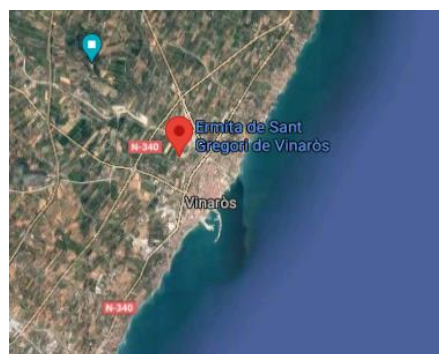
Actualment davant hi ha uns jardins molt ben cuidats que mitjançant un camí porten a l'entrada de l'edifici.

CARTOGRAFIA⁴³²

Latitud: 40.48138845

Longitud: 0.46326363

Cota d'elevació: 20 m

Fotografia extreta de Google maps.

⁴³⁰ FRANCO, *Ciutats valencianes*, p.18-20.

⁴³¹ "Ermita de Sant Gregori", *Turisme Vinaròs* <https://turisme.vinaros.es/va/que-fer/monuments/ermita-de-sant-gregori> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

⁴³² Pàgina web de Google Maps per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

ACCESSIBILITAT

La carretera que porta a l'ermita està en un estat de conservació bo⁴³³ i és accessible per a vehicles i per a vianants, amb una molt bona senyalització.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment, l'exterior i l'interior estan perfectament conservats perquè des de l'any 1996 fins al 2013 es va restaurar i recuperar diferents parts de l'edifici com per exemple la façana, els voltants, el paviment, les pintures de l'interior que s'estaven perdent, etc.⁴³⁴

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).⁴³⁵

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

La seva advocació és per a Sant Gregori, que és un dels pares de l'Església, que primer va ser monjo i després papa. Va impulsar diverses reformes polítiques i administratives al Vaticà i va repartir les seves riqueses entre els més pobres. Sol estar representat amb l'abillament papal i un llibre obert.⁴³⁶

FESTIVITAT

El dia 9 de maig es feia romiatge a Sant Gregori, primer es feia una missa i després una processó per a la benedicció dels camps de cultiu. Quan es va abandonar el culte també es va abandonar el romiatge. Tot i això, ara s'intenta recuperar la festivitat amb noves convocatòries de festes i albergant algun funeral per la proximitat al cementiri.⁴³⁷

⁴³³ FLORES, Javier. "Vinaròs habilita un nuevo camino hasta la ermita de Sant Gregori", *El Periódico Mediterráneo*, 2014. https://www.elperiodicomediterraneo.com/noticias/comarcas/vinaros-habilita-nuevo-camino-ermita-sant-gregori_857043.html [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

⁴³⁴ FONOLLOSA, Emili. "Un taller de empleo restaura la ermita de Sant Gregori de Vinaròs", *Vinaròs News*, Setembre- Octubre 2003. http://news.vinaros.net/ehtml/p_reportatges_2993.htm#noti_01 [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

⁴³⁵ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴³⁶ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 87.

⁴³⁷ FLORES, Javier. "La ermita de Sant Gregori de Vinaròs, lista de nuevo", *El Periódico Mediterráneo*, 2013. https://www.elperiodicomediterraneo.com/noticias/comarcas/ermita-sant-gregori-vinaros-lista-nuevo_807386.html [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Els llauradors vinarossencs van sofrir una plaga de llagostes que amenaçava els seus camps i els seus conreus, i per tant perillava la seva economia. El gremi de llauradors va fer un vot de fe a sant Gregori per a que els alliberés d'aquella plaga i miraculosament el sant va complir.⁴³⁸ Llavors, l'any 1779 van ordenar construir una ermita en honor a Sant Gregori on van encarregar el projecte arquitectònic al frare Pere Gonell⁴³⁹ que va col·locar la primera pedra el dia de sant Gregori de l'any 1780.⁴⁴⁰ La construcció es va donar per finalitzada, tant l'interior com els voltants, l'any 1799.

Entre 1917 i 1935 l'ermitori i les seves dependències es van transformar en un sanatori que després es van malmetre per la Guerra Civil. Els anys posteriors, l'edifici es va convertir en un magatzem municipal, fet que va comportar un fort deteriorament. A més, més tard, les dependències de l'ermità es van habilitar com a aula per a fer els exàmens teòrics de tràfic i els voltants de l'ermitori es van adaptar i asfaltar per als exercicis pràctics de cotxe.⁴⁴¹

Vers 1996 i gràcies a diversos organismes com l'Escola Taller de Traiguera i alguns Tallers de la Universitat Jaume I es van poder restaurar i recuperar els voltants i l'edifici en sí, per això després de diverses intervencions es va poder obrir al culte l'any 2013.⁴⁴²

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita amb planta centralitzada, en forma de creu grega.

EXTERIOR

Típica construcció del segle XVIII valencià, realitzada amb maçoneria. Els colors de la façana amb murs molt alts són clars i les cantonades rivetejades amb uns colors vermellosos.

La façana mixtilínia és el que més destaca, ja que és molt elegant. Es divideix en dos cossos: l'inferior on es troba la porta amb llindar recte i flanquejada per pilastres toscanes.

⁴³⁸ FONELLOSA, Marian. "El Fortí: Ermita de Sant Gregori de Vinaròs (I)", *Vinaròs News*, 2021. <https://www.vinarosnews.net/el-forti-ermita-de-sant-gregori-de-vinaros-i/> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

⁴³⁹ Fra Pere Gonell (?-1816) era un frare de l'ordre del Convent de Sant Agustí i està considerat vinarossenc. Va ser l'encarregat de dirigir i participar en l'obra arquitectònica de l'ermita de Sant Gregori de Vinaròs, també se li atribueix la capella de la Comunió i de Santa Victòria del Convent de Sant Agustí. Informació extreta de: VILLARROYA ZAERA, Jesús Javier. "Los Gonel, un linaje de maestros de obras con raíces en Fortanete", *Revista Ontejas de la Asociación Cultural de Fortanete n°30*, 2018. <http://www.ontejas.org/images/docs/Ontejas30-11.pdf> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

⁴⁴⁰ *Ibidem*.

⁴⁴¹ PLA ROS, Josep, "La ermita de san Gregorio de Vinaròs", *C.E.M., butlletí n° 45-46*, Benicarló, 1994, p. 33-48.

⁴⁴² FONOLLOSA, Emili. "Un taller de empleo restaura la ermita de Sant Gregori de Vinaròs", *Vinaròs News, Setembre- Octubre*, 2003. http://news.vinaros.net/ehtml/p_reportatges_2993.htm#noti_01 [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

Dalt del llindar es troba un escut amb els atributs del sant; a la part superior, veiem una fornícula buida. En la restauració, a més, es van recuperar l'espadanya i la campana.⁴⁴³

INTERIOR

L'edifici consta d'un cor als peus i de dos sagristies laterals. Està coberta per una cúpula central sobre petxines que es recolzen sobre les pilastres, mentre que les naus laterals es cobreixen amb sengles voltes de canó travessades per llunetes.⁴⁴⁴

La policromia de colors vius dels capitells i els frescos doten l'ermita d'una decoració molt viva.

El retaule major, fet per J.B. Nicolás, inclou la representació de sant Antoni Abat coronant el conjunt, així com les de sant Abdó i sant Senén en els laterals i sant Gregori a la fornícula central. Així mateix, hi ha dos retaules laterals pintats al fresc dedicats a santa Rita de Càssia i a sant Nicolau de Tolentino que daten de l'any 1799, igual que la resta de la decoració pictòrica de l'interior on destaquen la de la cúpula del presbiteri i la decoració pictòrica del conjunt.⁴⁴⁵

ASPECTES A DESTACAR

El recinte està tancat per una reixa i un mur, i al costat de l'ermita trobem la casa de l'ermità.

ERMITA DE LA VERGE DE LA MISERICÒRDIA O DE SANT SEBASTIÀ

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

L'ermita de la Verge de la Misericòrdia la podem trobar a uns 6 km del nucli poblacional de Vinaròs, concretament a la muntanya del Puig.⁴⁴⁶

⁴⁴³ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 128.

⁴⁴⁴ *Ibidem*, p. 128.

⁴⁴⁵ "Ermita de Sant Gregori", *Turisme Vinaròs*. <https://turisme.vinaros.es/va/que-fer/monuments/ermita-de-sant-gregori> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

⁴⁴⁶ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 171-175.

ENTORN

Es troba a una altura considerable on trobem unes vistes panoràmiques del paratge natural de camps de cultius que l'envolten i també de la mar.

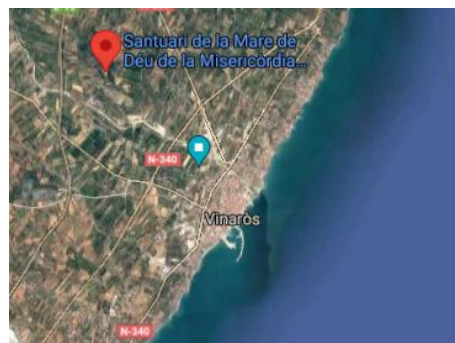
Actualment, al voltant de l'ermita s'ha disposat una zona d'esbarjo i recreativa amb jardins i berenadors.

CARTOGRAFIA⁴⁴⁷

Latitud: 40.50684285

Longitud: 0.43149018

Cota d'elevació: 143 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

La carretera que porta a l'ermita té un estat de bona conservació i és accessible per a vehicles i vianants. A més, hi ha una bona senyalització per tal d'arribar correctament a l'emplaçament on es troba l'edifici.⁴⁴⁸

ESTAT DE CONSERVACIÓ

L'exterior està ben conservat, ja que l'any 2006 es va restaurar la policromia.⁴⁴⁹ A l'interior s'hi han fet diverses restauracions⁴⁵⁰ perquè alguns dels frescos del sostre i de les cruïes estaven en perill de pèrdua a causa de la humitat que es filtrava.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁴⁸ "Santuari de la misericòrdia", Turisme de Vinaròs <https://turisme.vinaros.es/va/que-fer/monuments/santuari-de-la-misericordia> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁴⁹ BENITO, J.J.; BAS, E. "La recuperació de la Ermita de la Misericòrdia ha costat 500.000 euros" *Vinaròs News*, Desembre del 2006- Gener del 2007. http://news.vinaros.net/v7/ehhtml/p_vinaros_251206.htm#noti_08 [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁵⁰ BENITO, J.J. "La ermita de Vinaròs: tres años y medio para recuperar el aspecto original de sus pinturas" *Vinaròs News*, Febrer del 2000. http://news.vinaros.net/v7/ehhtml/p_reportatges_27026.htm#noti_09 [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁵¹ ROIG SEGARRA, Ramón. *La restauración de las pinturas d'Oliet a l'Ermita de Vinaròs*, Associació Cultural d'Amics de Vinaròs, 2006. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:WbRrU4m6Z_IJ:www.amicsdevinaros.com/app/download/5791375715/10%2BLA%2BRESTAURACIO%2BDE%2BLES%2BPINTURES%2BD%2527OLIET%2BA%2BL%2527ERMITA%2BDE%2BVINAROS.pdf+%&cd=1&hl=ca&ct=clnk&gl=es [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).⁴⁵²

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació de l'ermita està dedicada a la Verge de la Misericòrdia, però també a sant Sebastià, que és el patró de la ciutat, així com a sant Antoni Abat.

Verge de la Misericòrdia és una advocació a Maria associada a la redempció dels cristians captius en mans dels musulmans, és a dir associada al rescat de la condició de pecat. Sol ser representada amb un rostre amable per a donar protecció i ajuda i per tant, misericòrdia per a compadir-se dels sofriments i misèries alienes.⁴⁵³

Sant Sebastià era un soldat romà que, convertit a la fe cristiana, hauria estat martiritzat per ordre de l'emperador Dioclecià. Primerament va patir un suplici en què va ser crivellat amb sagetes i per això se'l representa lligat a un arbre, amb fletxes clavades al cos. No obstant això, va sobreviure al martiri i quan es va presentar davant de Dioclecià per retreure-li el mal comportament cap als cristians, el van flagel·lar i el van matar a pals al circ romà. Molts de cops se l'invoca contra la pesta.⁴⁵⁴

Sant Antoni Abat és el sant protector dels animals domèstics. Sol ser representat com un ancià, amb l'hàbit de la seva ordre i amb el bàcul d'abat. L'acompanya un porquet perquè els monjos de l'Orde de Sant Antoni curaven les granellades de la pell produïdes per un fong del pa de sègol amb el greix de l'animal.⁴⁵⁵

FESTIVITAT

Es puja a l'ermita tres vegades a l'any:⁴⁵⁶

- El dia 17 de gener, per la celebració de la festa de Sant Antoni, on es fa romiatge fins a l'ermita, missa i posterior repartició de calderes d'arròs a tots els participants.

⁴⁵² Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁵³ RÉAU, *Iconografía del arte cristiano*, II, p. 121-129.

⁴⁵⁴ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 82.

⁴⁵⁵ *Ibidem*, p. 72.

⁴⁵⁶ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 130.

- El dia 20 de gener per a celebrar la festa en honor a Sant Sebastià, on es fa romiatge des de l'església arxiprestal fins a l'ermita i al capdavant del romiatge va el reliquiari amb el dit del sant. Posteriorment es fa missa i un dinar popular a l'emplaçament.⁴⁵⁷
- Per últim, el diumenge de Pasqua de la Pentecosta per a la festivitat del dia de la Verge de la Misericòrdia, on es fa romiatge fins a l'ermita i posterior missa. S'acaba el dia amb un dinar popular on es reparteixen calderes d'arròs a tots els participants.

LLEGENDES

Hi ha diferents llegendes sobre l'ermitori:

L'any 1416, tres peregrins es van oferir a fer una escultura de sant Sebastià i es van tancar a una casa per a poder fer-la, després de diversos dies sense respondre van entrar a la casa i van trobar només l'estàtua.

A l'escultura de sant Sebastià li mancava un dit. La llegenda es remunta a la història d'un mariner en perill de naufragi que va fer la promesa de lliurar una relíquia si arribava al port de salvació, llavors el vaixell va arribar al port de Vinaròs i el mariner va complir la seua promesa lliurant al rector un magnífic reliquiari que contenia un dit de sant Sebastià, curiosament el que li faltava a l'escultura.⁴⁵⁸

Quan hi havia pestes, sequeres o calamitats públiques traslladaven les imatges de la Verge i de sant Sebastià a l'església arxiprestal per a que ajudessin al poble de Vinaròs, ja que els habitants els hi tenien molta fe.⁴⁵⁹

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Aquest emplaçament té una gran rellevància històrica, ja que s'hi troba l'assentament del poblat ibèric del Puig de la Misericòrdia datat del s. VII aC.⁴⁶⁰ Però, els antecedents d'aquesta ermita es documenten al segle XV, a l'antiga ermita de sant Antoni que es trobava al cim del Puig, quan pertanyia a Peníscola i els seus habitants anaven de romiatge.⁴⁶¹ En ampliar-se el terme municipal de Vinaròs per l'augment de la població, donat per l'explotació del port i de la viticultura, aquest ermitori quedà inclòs dins del municipi vinarossenc.⁴⁶²

⁴⁵⁷ FONOLLOSA, Emili. "Vinaròs peregrinó en masa a la ermita honrando a San Sebastián", *Vinaròs News*, Gener del 2018. <https://www.vinarosnews.net/vinaros-peregrino-en-masa-a-la-ermita-honrando-a-su-patron-san-sebastian/> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁵⁸ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 171-175.

⁴⁵⁹ *Ibidem*, p. 171-175.

⁴⁶⁰ "Poblat ibèric del Puig de la Misericòrdia", Turisme de Vinaròs, <https://turisme.vinaros.es/va/que-fer/monuments/poblat-iberic-del-puig-de-la-misericordia> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁶¹ CANTOS – AGUILLELLA, *Inventari*, p. 130.

⁴⁶² OLIVER FOIX, Arturo. "Las reformas de la ermita de Ntra. Sra. de la Misericordia y San Sebastian de Vinaròs como ejemplo de destrucción del patrimonio histórico", *C.E.M., butlletí nº 41-42*, Benicarló, 1992, p. 139- 151.

El pontífex Clement VIII l'any 1593 va concedir a l'ermita de la Verge de la Misericòrdia de Vinaròs i a la confraria de Santa Anna una indulgència plenària amb la qual es podien beneficiar i alliberar de tots els pecats comesos.⁴⁶³ Llavors, l'ermita començà a rebre més visitants per a que aquesta concessió pontifícia els pogués perdonar i els atorgués misericòrdia. Sembla ser que la primera reedificació de l'edifici original fou entre els segles XVI i XVII.

A dia d'avui coneixem l'ermitori amb les transformacions del segle XVIII, després de la Guerra de Successió (1701/1713-1715),⁴⁶⁴ es va modificar i ampliar amb la col·locació de nous altars, de nous elements arquitectònics, decoratius... Però, va corrompre la Guerra Civil Espanyola que va destruir gran part de la riquesa artística que albergava el temple.

Després de la Guerra Civil es van fer una sèrie de millores per tal d'arreglar l'ermitori, com per exemple la remodelació de l'hostatgeria o la pavimentació de la plaça interior, entre altres millores que s'han vist continuades al llarg dels anys per tal de recuperar l'edifici fins als nostres dies.⁴⁶⁵

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermita de planta en creu llatina amb tres trams.⁴⁶⁶

EXTERIOR

La coberta és de teules a dos aigües on sobresurt la cúpula del creuer.⁴⁶⁷

Façana elegant i sòbria, adossada a les edificacions annexes⁴⁶⁸ on s'accedeix a l'interior mitjançant uns escalons. Presenta una àmplia porta d'entrada amb arc de mig punt format per àmplies dovelles on als voltants trobem diversos trossos de marbre o ceràmica amb diferents inscripcions commemoratives pels diferents centenaris de les relíquies o escultures, més amunt hi ha una petita finestra i un rellotge de sol. Acaba coronant i decorant la façana, l'espadaña neoclàssica amb campana.

⁴⁶³ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 171-175.

⁴⁶⁴ *Ibidem*, p. 171-175.

⁴⁶⁵ OLIVER FOIX, "Las reformas de la ermita de Ntra. Sra. de la Misericordia", p. 139-151.

⁴⁶⁶ "Santuari de la misericòrdia", Turisme de Vinaròs <https://turisme.vinaros.es/va/que-fer/monuments/santuari-de-la-misericordia> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁶⁷ "Santuari de la misericòrdia"; Turisme de Vinaròs <https://turisme.vinaros.es/va/que-fer/monuments/santuari-de-la-misericordia> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁶⁸ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 130.

INTERIOR

L'arquitectura de l'interior és neoclàssica en ordre compost i amb una decoració geomètrica de mosaics que estan en deteriorament. El paviment és de mosaics d'antiga fabricació d'origen alcorí⁴⁶⁹ que mostren un decorat amb vegetació i flora.

Els trams estan coberts de volta de canó amb llunetes, on a la volta trobem la decoració d'escenes de la vida de Jesús, com el seu naixement, l'adoració dels reis mags... A les llunetes dels trams es conserva la decoració de figures bíbliques com santa Débora, santa Abigail, santa Ester, santa Rebeca, etc.

A la part dreta trobem un púlpit de fusta decorat amb escenes vegetals i una representació de sant Sebastià. També es conserva la pila baptismal.

Els frescos que decoren l'edifici s'atribueixen a Joaquim Oliet⁴⁷⁰ vers l'any 1825, però hi ha unes pintures, sota de la balustrada de fusta dels peus, on s'explica que l'any 1900 es va pintar l'interior i es van retocar els quadres per Agustín Redó gràcies als diners de don Miguel Arribas Escribano.

El creuer amb cúpula sobre petxines sense tambor i sense llanterna, conserva a les petxines uns frescos que representen figures bíbliques com santa Judit, santa Jael, santa Rut i santa Maria d'Aro.

Hi ha dues capelles laterals reixades, una dedicada a Sant Sebastià i l'altra a Sant Antoni:

- La capella lateral dreta està dedicada a sant Antoni i es conserva un altar amb una talla de fusta on es veu la representació del sant amb el porquet.
- La capella lateral esquerra està dedicada a sant Sebastià on es conserva la talla de fusta del sant i un brodat roig i negre a mode de banda, a més hi ha diverses ceràmiques que expliquen que els mariners, al llarg del 1700, van pagar la talla.

Les imatges de la Verge i de sant Sebastià eren d'estil gòtic, però amb les revoltes de l'any 1936 van desaparèixer. La fe als patrons per part dels vinarossencs va fer que quan va finalitzar la Guerra Civil Espanyola es fessin noves escultures que son les que actualment ens trobem.

La volta del presbiteri és bufada amb una capçalera recta que guarden darrere: la sagristia i el cambril. El centre de la volta està decorat amb l'escena de la presentació de Jesús al temple, i als costats està representat Jacob i Abraham. A l'altar trobem dins d'un nínxol, l'escultura de la Verge Maria que es mostra de peu, a la seva mà dreta porta el lliri blanc simbolitzant la puresa i amb el braç esquerre, subjecta al seu fill, el nen Jesús, que està

⁴⁶⁹ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 130.

⁴⁷⁰ Joaquim Oliet (1775-1849) va ser un pintor morellà format en l'acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València i va treballar a la zona de Morella i del Maestrat amb un taller que l'assistia en els seus encàrrecs. Informació extreta de: ALBA PAGAN, *La pintura y los pintores valencianos*, p. 1605. <https://www.tdx.cat/handle/10803/9966#page=1605> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

assegut i subjecta amb la seva mà el globus terraqüi. Ambdós van amb unes corones imperials i estan inclinats cap al davant amb postura somrient i la disposició de compadir-se dels sofriments o misèries dels qui van a implorar ajuda. Està rodejada de diferents angelets colorits.

ASPECTES A DESTACAR

Al recinte podem trobar el santuari flanquejat per la casa de l'ermità i l'hostatgeria amb unes grans cavallerisses. Tots aquests edificis estan rodejats per un mur que forma una àmplia plaça amb dos pous.⁴⁷¹

Actualment l'hostatgeria és un establiment hostaler que ofereix diversos serveis.

---

⁴⁷¹ CANTOS – AGUILELLA, *Inventari*, p. 130.

18) XERT

Xert és un municipi del País Valencià situat a la zona occidental de la província de Castelló i pertany a la comarca del Baix Maestrat. Limita amb Canet lo Roig, la Jana, Sant Mateu i la localitat de la comarca de l'Alt Maestrat que és Catí.

En el seu terme també trobem el nucli poblacional d'Anroig. El seu paisatge és muntanyós, ja que està rodejat de diferents moles com la Mola Murada, la Mola Redona, la Moleta o el Pic 'Turmell'...⁴⁷²

ERMITA DE SANT MARC EVANGELISTA

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

A uns 5 km del nucli poblacional de Xert, on es trobava l'antic poblat de la Barcella.⁴⁷³

ENTORN

Des de l'ermita es gaudeix d'unes grans vistes, ja que el seu entorn és un paratge natural típic del Baix Maestrat, molt muntanyós i amb abundant vegetació.⁴⁷⁴

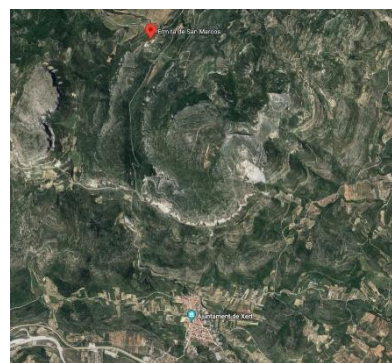
CARTOGRAFIA⁴⁷⁵

Latitud: 40.552666

Longitud: 0.151893

Cota d'elevació: 693 m

Fotografia extreta de Google maps.

ACCESSIBILITAT

L'accés a l'ermita es pot fer per carretera o per uns senders que tenen un bon estat de conservació i una bona senyalització, ja que recentment es van netejar i arreglar.

⁴⁷² Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Xert <http://www.xert.es/visitantes/localizacion> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

⁴⁷³ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 211-212.

⁴⁷⁴ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Xert <http://www.xert.es/visitantes/localizacion> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

⁴⁷⁵ Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

ESTAT DE CONSERVACIÓ

Actualment, tant l'exterior com l'interior es troben en molt bon estat gràcies a les diverses intervencions que s'han dut a terme al llarg de la història de l'edifici.

TIPUS DE PATRIMONI

És considerat BRL amb la categoria de monument d'interès local segons la Disposició Addicional Quinta de la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (DOCV Núm. 5.449/13/02/2007).⁴⁷⁶

Actualment, encara manté el culte i la tradició.

ADVOCACIÓ

L'advocació principal de l'ermita és per a sant Marc Evangelista, però com que l'església que hi havia abans estava dedicada a sant Pere Apòstol també se li rendeix culte.

Sant Marc Evangelista va redactar un dels quatre evangelis canònics. El seu símbol és el lleó i habitualment se'l representa assegut escrivint l'evangeli acompanyat al costat pel lleó.⁴⁷⁷

Sant Pere va ser un dels primers apòstols de Jesús, al qual va negar fins a tres cops. Té diversos atributs com les claus, el gall, les cadenes, una barca i un peix... I a més se'l representa normalment ancià amb barba i pèl canós, amb accentuada tonsura.⁴⁷⁸

FESTIVITAT

Antigament, el poble de Xert feia una romeria a sant Pere Apòstol, però a partir del segle XVIII l'advocació es va canviar a sant Marc, segurament per a propiciar les pluges que afavorien les collites i demanar protecció dels camps.⁴⁷⁹

A principis del segle XIX encara es feia un romiatge a peu o amb cavalls fins a l'ermita, que era de caràcter rogatiu per a implorar les pluges. A partir dels anys setanta, la tradició del romiatge a sant Marc quasi s'havia perdut en el seu component religiós.

Durant la Pasqua de 1992, el grup que forma el Patronat Pro-Restauració Església Vella va decidir, amb la col·laboració del mossèn, recuperar el sentit religiós de la festa i restaurar la cerimònia des del punt de vista litúrgic.⁴⁸⁰ Va ser l'any 1994 quan, amb l'ajuda

⁴⁷⁶ Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia, darrera consulta 03/02/2021]

⁴⁷⁷ CARMONA MUELA, *Iconografía cristiana*, p. 61.

⁴⁷⁸ *Ibidem*, p. 63.

⁴⁷⁹ SOLER, Abel. *Xert. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Xert, 2019, p. 378.

⁴⁸⁰ MICÓ NAVARRO, Juan Antonio. "La romeria de san Marcos de la Barcella en termino de Chert. Una tradición que pervive", *C.E.M., butlletí n° 45 i 46*, Benicarló, 1994, p- 137-150.

del mossèn Tomás Pallarés, es va portar a terme la reconstrucció litúrgica definitiva que va ser la celebració del dissabte més proper al 25 d'abril.

Actualment, la festa es continua celebrant, però priva més i té més importància el sentit festiu que el sentit religiós-penitencial i de rogativa comunitària primigeni.⁴⁸¹ Es va de romiatge des de l'església vella del poble caminant amb el majoral al capdavant amb una creu fins arribar a l'ermita on es fan unes oracions i es canten els goigs tradicionals al sant, després a l'interior de l'edifici es fa la missa major i es beneeixen els camps i les fogasses de pa,⁴⁸² que posteriorment es reparteixen entre els assistents.⁴⁸³ Finalment, se celebra un dinar popular als voltants de l'emplaçament.

SEQÜÈNCIA CULTURAL-CRONOLÒGICA

Abans de ser l'ermita de l'edifici era una església dedicada a sant Pere, de l'antic municipi de La Barçella, un antic assentament que després de la Conquesta, sobre l'any 1192, pertanyia a uns monjos-soldats de l'Orde Militar de Sant Joan de Jerusalem. A partir de 1317 va pertànyer a l'Orde de Santa Maria de Montesa.⁴⁸⁴

A finals del segle XIV el municipi de La Barçella es va despoblar a causa de la pesta negra i es va annexionar al municipi de Xert. No obstant això, l'antiga església donava serveis religiosos als habitants de les masies circumdants com a petit ermitori.⁴⁸⁵

L'any 1762, el bisbe de Tortosa Luis García Mañero va ordenar efectuar diverses reformes per a l'edifici, ja que es trobava en un estat de deteriorament, i entre 1770 i 1779 sota la direcció de Joan Barceló, mestre d'obres d'Alcalà de Xivert, es van efectuar les obres.⁴⁸⁶

Els segles posteriors va seguir acollint la festivitat de sant Marc, fins que a la Guerra Civil es va destruir l'interior que després en diverses intervencions es va recuperar.⁴⁸⁷ Gràcies a l'Ajuntament i a l'Escola Taller de Traiguera es va restaurar l'edifici, perquè l'estat tant de l'ermita com dels edificis annexos era molt ruïnós, sota la direcció de l'arquitecte Arturo Zaragoza.⁴⁸⁸

⁴⁸¹ "Xert celebra este fin de semana la tradicional romería a la ermita de Sant Marc", *Castellón Información Diario Digital de Castellón*, 2017. <http://www.castelloninformacion.com/xert-romeria-sant-marc> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

⁴⁸² Les fogasses de pa són una espècie de pastes, de cocs salats o de primes, de forma circular i fetes d'aigua, farina, llevat, oli, sal, aiguardent i granets d'anís (matafaluga).

⁴⁸³ MESEGUER FOLCH, Vicente. "Tiempo de peregrinaciones, de rogativas y romerías", *C.E.M., butlletí n° 30*, Benicarló, 1990, p. 30-33.

⁴⁸⁴ ZARAGOZA CATALAN, Arturo. "San Marcos de la Barçella", *C.E.M., butlletí n° 35*, Benicarló, 1991, p. 79-80.

⁴⁸⁵ *Ibidem*, p. 79-80.

⁴⁸⁶ MICÓ NAVARRO, "La romeria de san Marcos", p. 137-150.

⁴⁸⁷ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 211-212.

⁴⁸⁸ MESEGUER, "Tiempo de peregrinaciones", p. 30-33.

L'any 2012 es va produir una caiguda total del retaule ceràmic de l'absis a causa de les humitats i es va haver de restaurar.⁴⁸⁹

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

PLANTA

Ermита d'una sola nau amb planta rectangular.⁴⁹⁰

EXTERIOR

La façana té una decoració sòbria, quasi sense adorns ni elements significatius, amb una portada envoltada d'un arc de mig punt, més amunt una petita finestra per on entra la llum a l'interior i es corona per una creu de ferro. El sostre és a doble vessant.⁴⁹¹

A la zona de la torre trobem una espadanya amb campana, actualment conservada a l'Ajuntament perquè data del 1736 i servia per anunciar el toc d'àngelus als masovers.⁴⁹²

INTERIOR

L'interior s'ordena amb una única nau dividida en quatre trams que es sustenten sobre potents pilastres decorades amb motiu de rocalla.⁴⁹³ L'absis poligonal cobert amb volta de creueria adjacent a la torre medieval i una petita sagristia. El cos està cobert amb volta de canó i llunetes.

Antigament, a l'altar major es trobava un retaule de fusta que es va perdre degut a la Guerra Civil. Però gràcies a les fotografies d'arxiu, l'any 2001, es va instal·lar un retaule ceràmic que reproduïa el conjunt iconogràfic del de fusta. A l'àtic veiem el Calvari amb Jesús, Joan i Maria beneïts pel Pare Etern, al mig hi ha la figura de la Mare de Déu flanquejada per sant Pere i sant Pau i a la part inferior, predel·la, una representació de l'últim sopar. A les vores del retaule, a les polseres, es troben els quatre evangelistes on destaca la figura de sant Marc acompanyat del lleó a la part dreta.⁴⁹⁴ L'any 2012, la Fundació d'Alagón va prestar els seus serveis per poder restaurar el retaule, que havia caigut i en mal estat de conservació a causa de la mala qualitat del mur que el sustentava per la gran quantitat d'humitats. Es van extraure les rajoles deteriorades o trencades i van netejar els suports per finalment, poder reintegrar la peça al mur.⁴⁹⁵

⁴⁸⁹ “La Fundación Blasco de Alagón destina 130.000 euros en 2011 para recuperar patrimonio en Castellón y Teruel”, *El7set*, 2012. <http://el7set.es/art/1012/la-fundacion-blasco-de-alagon-destina-130000-euros-en-2011-para-recuperar-patrimonio-en-castellon-y-teruel> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

⁴⁹⁰ CANTOS – AGUILLELLA, *Inventari*, p. 132.

⁴⁹¹ *Ibidem*, p. 132.

⁴⁹² SOLER, *Xert*, p. 379.

⁴⁹³ ZARAGOZA, “San Marcos de la Barçella”, p. 79-80.

⁴⁹⁴ SOLER, *Xert*, p. 377-378.

⁴⁹⁵ “El retablo de Sant Marc de la Barçella de Xert recupera su aspecto”, *FBA- Saltapins*, 2012, pp. 6. <https://issuu.com/saltapins/docs/fba3> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

Les pintures murals rodegen les parets de l'absis i daten del segle XVIII, trobem representats dins d'uns medallons d'estil rococó a la Verge de la Dolorosa, a sant Francesc de Paula, a l'*Ecce Homo* i a Sant Francesc d'Assís.⁴⁹⁶ A la volta de quart d'esfera de l'absis veiem un angelet amb la paloma blanca que penja del sostre, té decoració amb daurats i diversos medallons que representen a santa Àgueda, sant Cristòbal, sant Joan Baptista i santa Bàrbara.⁴⁹⁷

Al costat de la sagristia que actualment s'utilitza com a lloc per resguardar ciris o banquets, trobem un púlpit amb decoració vegetal de diferents colors.

ASPECTES A DESTACAR

L'edifici s'obre cap a una plaça interior i està envoltat amb uns alçats de tipus marge, segurament a mode de defensa de l'antic poblat.

Al costat de l'ermita es troben adossat un recinte porxat, una hostatgeria i la casa de l'ermità.⁴⁹⁸ L'hostatgeria i el recinte porxat van servir durant un període de temps, vers 1920 fins 1930, com a escola per a la població infantil repartida per les masies de l'època.⁴⁹⁹

5. CONCLUSIONS

Després d'elaborar l'anàlisi de les ermites puc afirmar que, a parer meu, he complert l'objectiu principal del present treball, que era realitzar un recull de tota la informació existent fins avui dia de les ermites del Baix Maestrat i així posar en valor aquests edificis, tant des del punt de vista històric com artístic i arquitectònic, també la seva funció devocional i social, etc.

Per tal de concloure el treball he compilat tota la informació donada en una sèrie de gràfics circulars amb un comentari que exemplifiquen de forma més breu i visual les principals conclusions que he extret de l'anàlisi de les diverses ermites.

Primerament, parlarem sobre quants pobles disposen d'una ermita. La comarca del Baix Maestrat està conformada per divuit pobles, dels quals quinze tenen una o més ermites. En canvi, cal discernir en què tres no tenen cap ermita al seu terme. Com és el cas de Castell de Cabres, un poble amb pocs habitants i poc pressupost econòmic, hi havia hagut una ermita dedicada a sant Cristòfol, però després de les destrosses de la Guerra Civil no la van poder arreglar. Sant Jordi va ser un municipi segregat de Traiguera amb el nom del

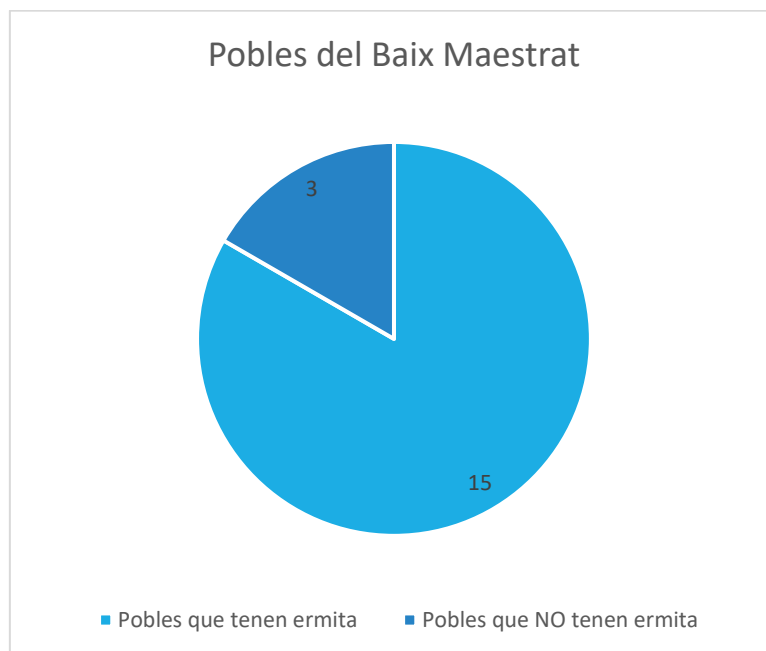
⁴⁹⁶ PASCUAL MOLINER, *Tresors*, p. 211-212.

⁴⁹⁷ SOLER, *Xert*, p. 379.

⁴⁹⁸ Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Xert <http://www.xert.es/content/ermita-de-san-marcos> [en línia, darrera consulta 01/02/2021]

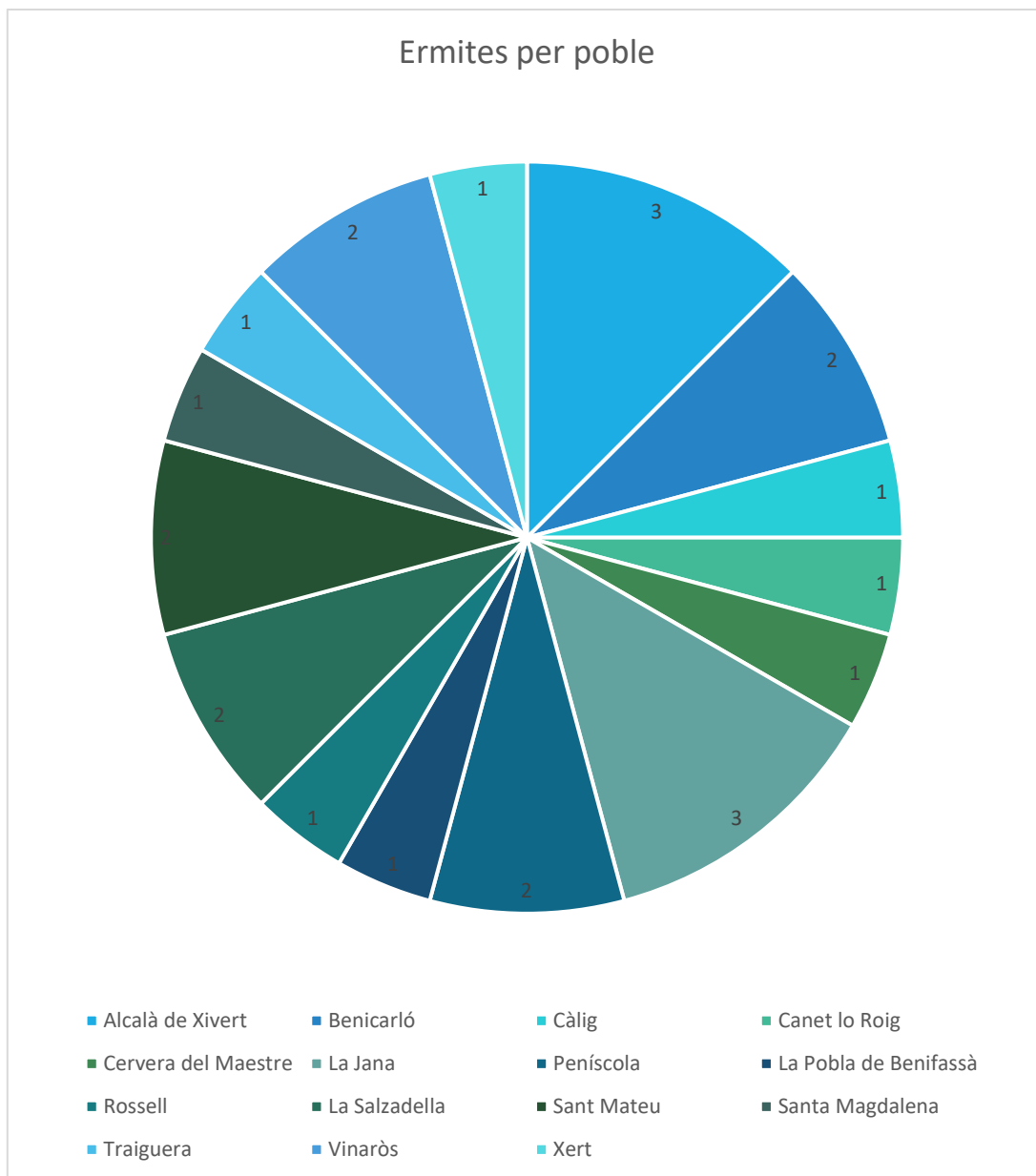
⁴⁹⁹ MICÓ NAVARRO, "La romeria de san Marcos", p- 137-150.

Mas dels Estellers; a mitjans del segle XVII es va independitzar i actualment no té cap ermita al seu terme, però sí que segueix la tradició de la romeria a la Font de la Salut de Traiguera. Sant Rafel també va ser un municipi segregat de Traiguera i que al segle XX es va independitzar; actualment no té cap ermita al seu terme, però sí que continua la tradició de la romeria a la Font de la Salut de Traiguera.

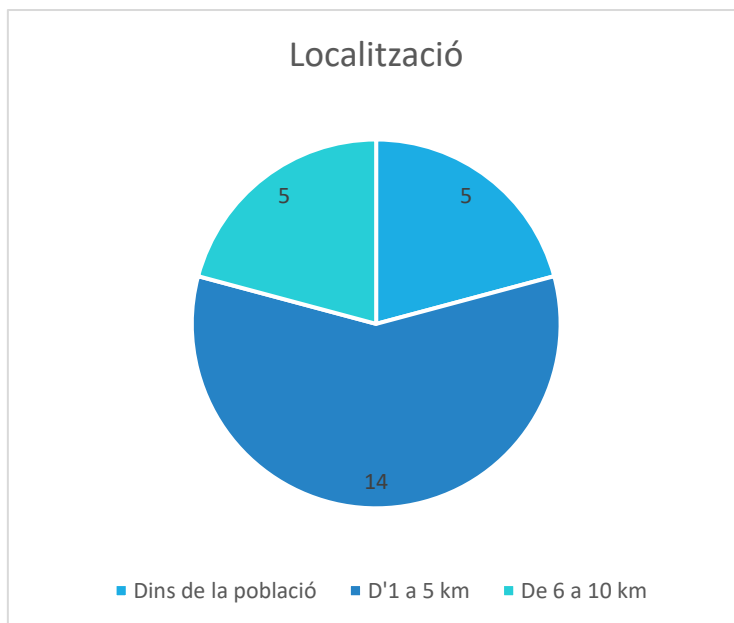
Font: imatge pròpia.

En segon lloc, parlarem de les poblacions que sí que disposen d'ermita. En total hi ha vint-i-quatre ermites repartides per quinze municipis. Hi ha localitats que només tenen una ermita i que segueixen dues tendències: la de pobles petits i econòmicament dèbils amb construccions austeres, com és el cas de Canet lo Roig, Cervera del Maestre, la Pobra de Benifassà, Rossell o Santa Magdalena de Polpís; o pobles que antigament eren econòmicament molt forts, amb ermites d'arquitectura i decoració més potent, com el cas de Càlig, Traiguera o Xert. Els pobles que disposen de dues ermites destaquen principalment per ser sobretot municipis grans i amb una economia potent, com per exemple Benicarló, Peníscola, la Salzedella, Sant Mateu o Vinaròs. I per últim, trobem els casos de localitats amb un fort vincle religiós com són Alcalà de Xivert i la Jana, amb tres ermites.

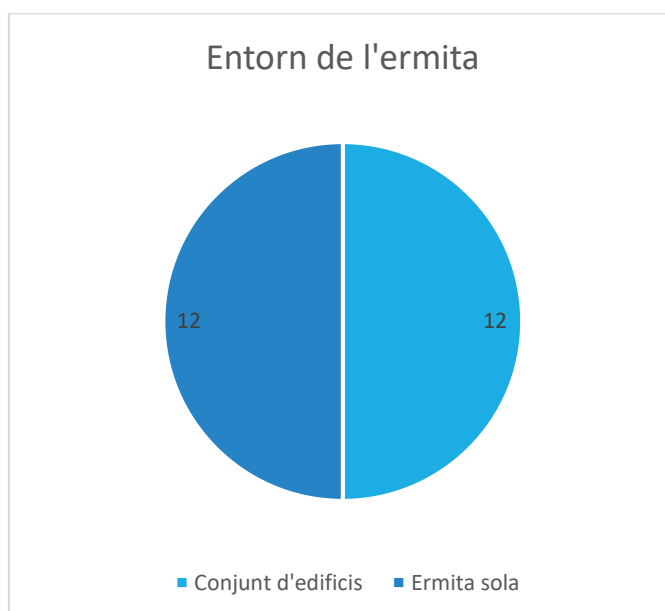
Font: imatge pròpia.

Un altre punt que tractarem serà la localització de les ermites. Predominen les ermites que es troben d'1 a 5 km de la localitat (com per exemple l'ermita de Sant Marc de Rossell que es troba a 1 km de la població o l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels que es troba a 4 km de la localitat). D'igual nombre són les ermites que hi ha dins de la població (com l'ermita de Sant Sebastià de Cervera) i les ermites que es troben a una distància de 6 a 10 km (com l'ermita de la Mare de Déu de la Misericòrdia de Vinaròs que està a 7 km de la localitat).

Font: imatge pròpia

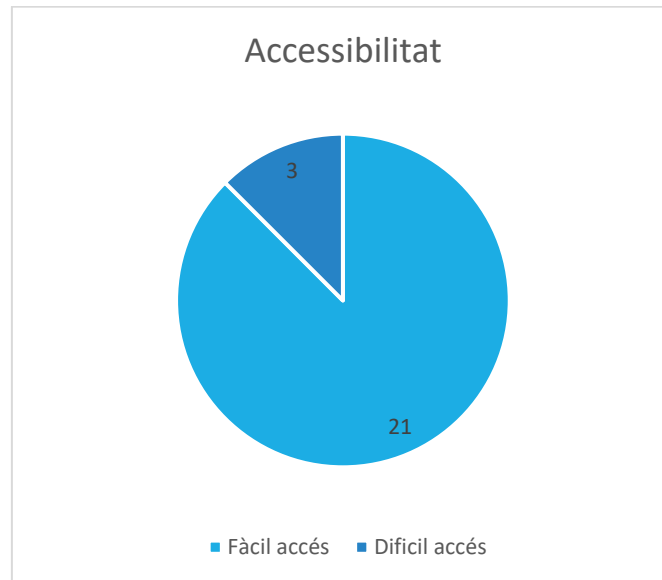
Cal destacar que les ermites poden trobar-se aïllades o bé rodejades d'altres edificis com la casa de l'ermità, l'hostatgeria, etc. El resultat ha estat proporcionat, ja que hi ha dotze ermites que estan aïllades, com seria el cas de l'ermita de la Trinitat de la Pobla de Benifassà. Les altres dotze, que sí que estan rodejades per un conjunt d'edificis, com per exemple l'ermita de la Mare de Déu de la Font de la Salut de Traiguera.

Font: imatge pròpia.

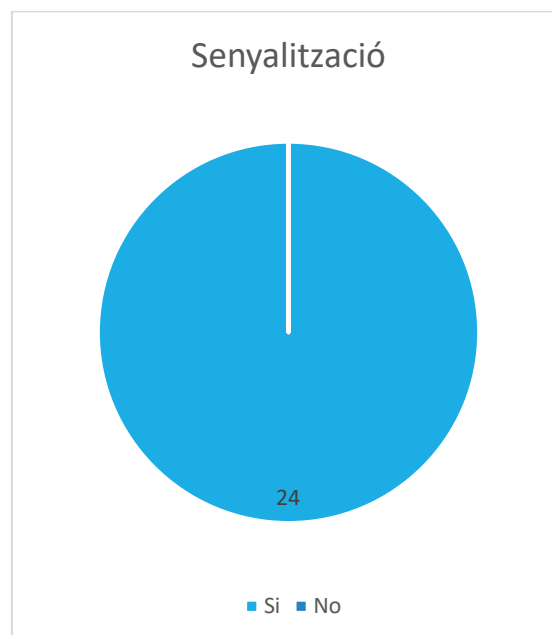
Un altre aspecte a comentar és l'accessibilitat a l'ermita, on s'ha tingut en compte l'estat del camí o com s'havia d'accedir, és a dir, si una persona en mobilitat reduïda podria visitar l'edifici. En aquest cas, hi ha vint-i-una ermites que tenen un fàcil accés com és el

cas de Sant Marc de Xert que tot i estar a 7 km de la localitat es pot accedir caminant i amb vehicle. En canvi, hi ha tres edificis als quals has d'accedir caminant, ja que el camí no és gaire adequat per a vehicles, com el cas de l'ermita de Sant Antoni Abat de Peníscola que s'ubica a 6 km, però no es pot accedir amb vehicle a causa de l'estat deficient del camí.

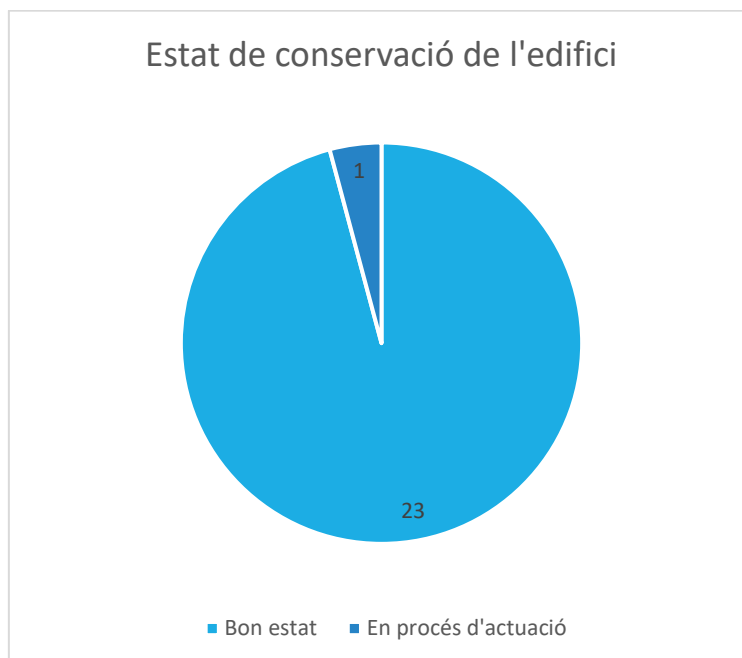
Font: imatge pròpia.

La senyalització és un cas únic, ja que tots els municipis tenen un programa de senyalització indicativa que permet un bon trajecte d'arribada a l'emplaçament i en tots els casos, hi ha uns senyals explicatius dels aspectes més rellevants de cada edifici.

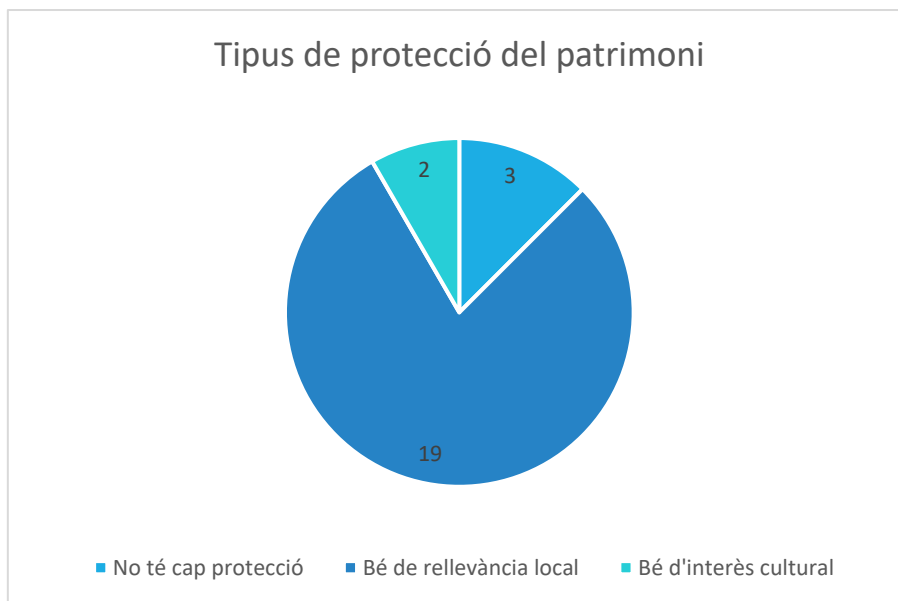
Font: imatge pròpia.

Pel que fa a la conservació, trobem que hi ha vint-i-tres ermites en bon estat com és l'exemple de l'ermita de la Mare de Déu de la Font de la Salut que l'any 2005 es va restaurar. Actualment, només l'ermita de la Virgen del Rocío de Benicarló està en procés d'actuació, ja que s'estan restaurant les portes de l'edifici que s'està construint amb les aportacions dels socis de la Casa d'Andalusia de Benicarló.

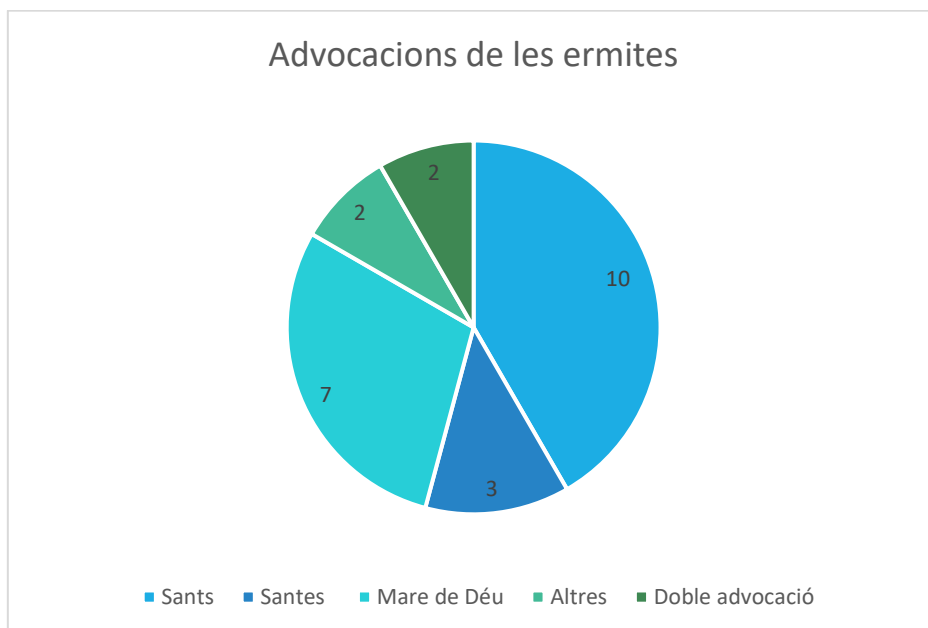
Font: imatge pròpia.

La protecció patrimonial o l'absència d'aquesta també és un aspecte a comentar, ja que tres ermites no tenen cap mena de protecció, segurament perquè no tenen tanta importància en l'àmbit arquitectònic o artístic (com Sant Marc de Rossell), o perquè no tenen rellevància històrica, com per exemple l'ermita de la Virgen del Rocío de Benicarló, ja que és de recent construcció (segle XX) i l'ermita de Sant Vicent de Santa Magdalena de Polpís, que també data del segle XX i per tant, és considerada de recent construcció. Tot i això, caldria declarar una protecció per a què hi hagi cura en la seva conservació. Després trobem dinou ermites catalogades dins de l'Inventari General del Patrimoni Cultural de la Generalitat Valenciana com a béns de rellevància local com són l'exemple de l'ermita de Sant Gregori de Benicarló o l'ermita de Santa Isabel de Canet lo Roig, entre altres. I finalment, trobem dues ermites catalogades com a béns d'interès cultural com són l'ermita de Santa Llúcia i Sant Benet d'Alcalà de Xivert i l'ermita de la Mare de Déu de la Font de la Salut de Traiguera.

Font: imatge pròpia.

Respecte a les advocacions de les ermites cal destacar les més predominants, que són les advocades a sants com per exemple a sant Gregori, sant Vicent, sant Marc, etc. Després destaquen les dedicades a advocacions de la Mare de Déu com la Verge dels Socors, la Mare de Déu dels Àngels, etc. Seguidament, trobem les ermites advocades a les santes com per exemple santa Anna, santa Isabel i santa Bàrbara. Veiem també que hi ha algunes ermites amb doble advocació com és el cas de l'ermita de Santa Llúcia i Sant Benet o l'ermita de la Verge de la Misericòrdia i Sant Sebastià. I per últim, trobem ermites amb altres advocacions com l'ermita del Calvari d'Alcalà o l'ermita de la Trinitat de la Poble de Benifassà.

Font: imatge pròpia

Pel que fa a la festivitat trobem que vint ermites segueixen una tradició com per exemple l'ermita de Sant Antoni d'Alcalà o la Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu, entre altres, que convoquen als seus devots a celebrar la festivitat amb romeries, dinars populars, etc. També trobem que dues ermites, gràcies a la gent del poble, estan en procés de recuperació de la festa amb congregacions per a misses, com és l'exemple de l'ermita de Santa Anna de la Jana i Sant Gregori de Vinaròs. Per últim també trobem ermites que no segueixen cap celebració com l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels de la Jana i l'ermita de la Puríssima de la Jana. (Gràfic 1)

Actualment, a causa de la situació de la COVID-19 aquesta festivitat s'ha vist fortament afectada i moltes han hagut de ser cancel·lades esperant les noves mesures per reprendre la festivitat, fet que m'ha portat a pensar el caràcter de la celebració.⁵⁰⁰ D'aquestes vint-i-dues ermites que celebren una festivitat o estan en procés, cal destacar que predomina el caràcter lúdic de dinou ermites per sobre de les tres ermites que tenen un caràcter més religiós. (Gràfic 2)

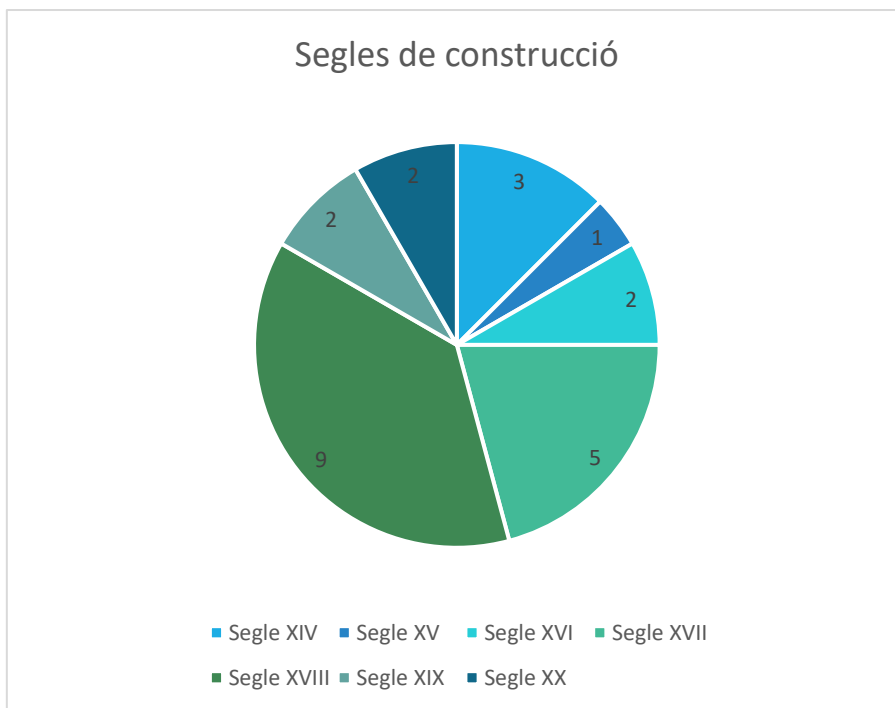

⁵⁰⁰ ORTÍ, J. NOMDEDEU, J. "Una primavera sin romerías por el coronavirus en Castellón", El Periódico mediterráneo, 2020. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2020/04/19/primavera-romerías-coronavirus-castellon-40838393.html> [en línia, darrera consulta 25/05/2021]

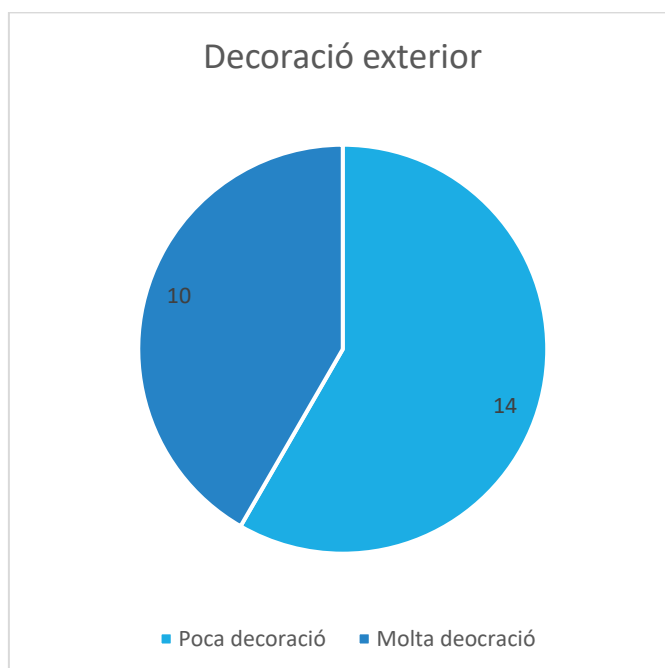
Font: imatge pròpia.

En aquesta comarca, les ermites que hem tractat tenen una llarga història, per això és convenient comparar en quins segles hi ha hagut més construccions. La tendència a l'eremitisme i l'abandonament de les ciutats per viure a la soledat dels camps va arrelar en aquestes terres al llarg del segle XIV, on tenim documentades l'edificació de quatre ermites de construcció senzilla i austera com la de sant Josep de la Salzadella o Sant Cristòfol de Sant Mateu. Durant el segle XV continuarà l'interès de la vida solitària als cims de les muntanyes i s'edificarà una ermita, concretament la de Santa Isabel de Canet. Al segle XVI arrelarà un nou sentiment religiós i es construiran dues ermites com per exemple la de la Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu i la Mare de Déu de la Misericòrdia de Vinaròs. Aquest sentiment anirà establint-se per aquestes terres i al segle XVII es bastiran cinc edificis més, entre ells l'ermita de Santa Bàrbara de la Salzadella o l'ermita de Santa Anna de la Jana. El segle XVIII és molt important perquè continua aquest interès religiós amb noves advocacions i noves construccions, reedificacions o ampliacions documentades de nou ermites com la de la Mare de Déu dels Àngels de la Jana o la Verge dels Socors de Càlig. El segle següent, el XIX, amb el final de l'Antic Règim i la desamortització de Mendizábal es duran a terme dues edificacions com l'ermita de Sant Sebastià de Cervera i la de la Trinitat de la Pobla de Benifassà. Finalment, en el segle XX la Guerra Civil i el debilitament econòmic posterior seran molt negatius, i no serà fins a finals de segle que es construiran dues ermites com són la Virgen del Rocío de Benicarló i sant Vicent de Santa Magdalena de Polpís.

Font: imatge pròpia.

La decoració exterior d'aquestes ermites en alguns casos, concretament en catorze, és molt sòbria i austera, degut a l'economia de la localitat o al gust de l'època de construcció, relacionat amb la vida solitària i austera dels ermitans. En canvi, en les altres deu construccions es veu una ornamentació més elaborada amb retaules de pedra, nínxols amb sants, etc. que decoren l'exterior de l'edifici.

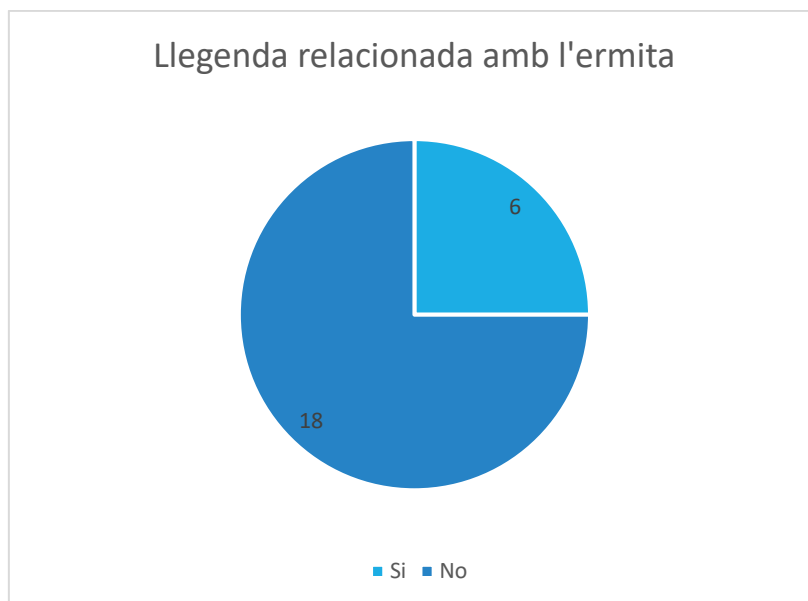
Font: imatge pròpia.

Pel que fa a la decoració interior predomina el poc adornament en tretze ermites, en alguns casos a causa del gust auster i en altres casos a causa de la destrucció de retaules, quadres, pintures, etc., durant la Guerra Civil. En canvi en les altres onze ermites llueix una gran ornamentació interior amb grans frescos, retaules, quadres, imatges, etc.

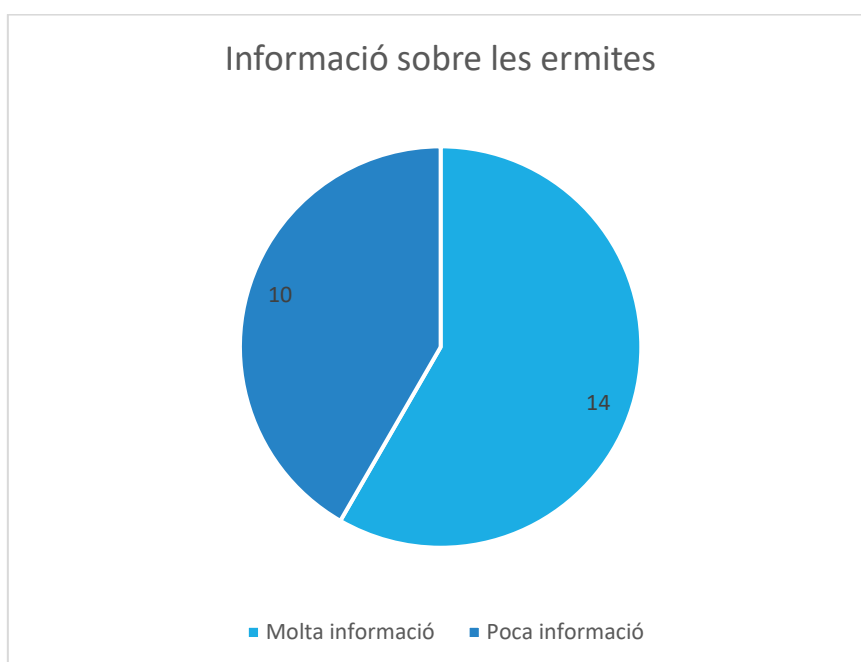
Font: imatge pròpia.

Aquests tipus de construccions es veuen sovint sotmeses a llegendes populars sobre miracles o aparicions, en aquest cas només són sis les ermites que es relacionen amb llegendes, com per exemple la Verge dels Socors de Càlig i sant Antoni d'Alcalà, entre altres on destaca la Mare de Déu de la Font de la Salut.

Font: imatge pròpia.

Com a últim punt, m'agradaria destacar la recerca d'informació que m'ha suposat aquest treball emfatitzant en què ha estat un procés llarg d'investigació de diversos mesos. Primerament, volia fer referència al fet que m'ha resultat molt més fàcil trobar llibres que parlessin sobre el patrimoni treballat i articles de revistes que fessin referència a les noves actuacions a les localitats més grans i més turístiques com Vinaròs, Benicarló, Peníscola, entre altres. En canvi, de les ermites dels pobles petits com Canet lo Roig, la Jana, Rossell, Santa Magdalena de Polpís, entre altres, m'ha resultat més complicat trobar la informació actualitzada, no obstant he trobat algunes referències bibliogràfiques que explicaven el patrimoni del poble.

Font: imatge pròpia.

Per concloure, vull fer referència a alguns dels punts que s'han exposat en aquest apartat, com la manca de protecció patrimonial i la insuficiència documental. Crec que s'hauria de posar en pràctica, per part de les entitats a les quals pertanyen, amb algun pla d'actuació per tal de valorar i difondre aquest tipus de patrimoni. Així com potenciar aquests béns amb la creació d'una possible ruta per aquestes ermites que requeriria una protecció i cura d'aquests edificis i a més, podria ser un element beneficiós per atreure turisme a aquestes localitats. Com actualment estem sota una situació sanitària molt complexa i molt vinculada al món digital, també es podria potenciar la història i cultura del Baix Maestrat amb les noves tecnologies lligades als passejos virtuals per les ermites, tal com s'ha fet a les ermites dels voltants de la ciutat de Castelló.⁵⁰¹

⁵⁰¹ SILLA, Carla. "Ya puedes pasear por las ermitas de Castelló sin salir de casa", El Periódico Mediterráneo, 2021. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/cultura/2021/04/23/puedes-pasear-ermitas-castello-salir-48571318.html> [en línia, darrera consulta 28/05/2021]

6. BIBLIOGRAFIA

6.1. BIBLIOGRAFIA GENERAL

ALBA PAGAN, Ester. *La pintura y los pintores valencianos durante la guerra de la independencia y el reinado de Fernando VII (1808-1833)*, Universitat de València- Tesis Doctorals en Xarxa, 2004.

CANTOS I ALDAZ, Francisco Javier; AGUILELLA I ARZO, Gustau. *Inventari d'Ermites, Ermitatges i Santuaris de l'Alt i Baix Maestrat (Castelló)*, Diputació de Castelló, 1996.

CARMONA MUELA, Juan. *Iconografía cristiana, Guía básica para estudiantes*, Akal España, 2016.

FRANCO, Josep. *Les ciutats valencianes: guia visual de les nostres terres*, Bancaixa, 1998.

PASCUAL MOLINER, Vicente. *Tresors amagats: Les Ermites de Castelló*, Diputació de Castelló, 1997.

RÉAU, Louis. *Iconografía del arte cristiano*, Ediciones del Serbal, 2008.

SÁEZ RIQUELME, Beatriz. *Las iglesias salón valencianas del siglo XVIII: levantamientos gráficos, análisis geométrico y constructivo, patología común*, Universitat Jaume I, 2013

6.2. BIBLIOGRAFIA ESPECÍFICA PER POBLES

ALCALÀ DE XIVERT

ARNAU I VALLINA, Joaquim; SANZ I SANCHO, Joan Vicent; ITURAT, Joaquim. *El patrimoni arquitectònic gaspatxer*, Associació d'Amics de Mainhardt, 2001.

Associació d'Amics de Mainhardt, *Temps de Record Alcalà de Xivert-Alcossebre-Capicorb*, Diputació de Castelló i Associació d'Amics de Mainhardt, 1995.

“Santa Llúcia 2009 Alcossebre”, *Mainhardt n° 65*, desembre del 2009.

OLIVER, Artur, “Campanya d’excavació en santa Llúcia- 2017”, *Mainhardt n° 87*, abril de 2017.

“Gent, costums, tradicions, historia i paisatges de terres castellonenques: Torre castellet de l’ermita de sant Benet i santa Llúcia (Alcossebre)”, *Mainhardt n° 71*, desembre del 2011.

BENICARLÓ

MESEGUER, Vicente. “Algunos aspectos de la religiosidad popular en Benicarló”, *C.E.M., butlletí n° 67*, Benicarló, 2002.

CÀLIG

QUEROL I ANGLÉS, Aureli, “L’art pictòric de l’ermita de Nostra Senyora dels Socors de la Vila de Càlig”, *C.E.M., butlletí n° 7*, Benicarló, 1984.

QUEROL I ANGLÉS, Aureli. “L’ermita de la Mare de Déu del Socors – segles XVI, XVII i XVIII-”, *C.E.M, butlletí n° 20*, Benicarló, 1987.

FERRERES I NOS, Joan. *Càlig Modern II. Urbanisme i cultura.*, Onada Edicions, 2015.

CANET LO ROIG

ESTEVE, Arturo. *Canet lo Roig, Un reto de futuro*, Ayuntamiento de Canet lo Roig, 2009.

FERRERES I NOS, Joan. *Canet modern (I), Territori i demografia*, Benicarló, 2013.

MESEGUER FOLCH, Vicente, SIMÓ CASTILLO, Juan B. *El patrimonio etnológico de Canet lo Roig*, Benicarló, 1997.

CASTELL DE CABRES

Diputació de Castelló, *Castell de Cabres*, Castelló, 2015.

ZARAGOZA CATALAN, Arturo. “La ermita de san Cristobal de Castell de Cabres”, *C.E.M. n° 26*, 1989.

CERVERA DEL MAESTRE

CERVERA SALVADOR, Daniel. *Cervera del Maestrat en temps de canvis. De la revolució en la Guerra Civil a la repressió franquista (1936-1952)*, Universitat Jaume I, 2015.

LA JANA

GARCIA LISON, M; ZARAGOZA CATALA, A. “La ermita-capilla de Ntra. Sra. De los Angeles de la Jana”, *C.E.M., butlletí n° 6*, Benicarló, 1984.

SIMÓ QUEROL, Encarna N. “Denominaciones de una devoción Ntra. Sra. De los Angeles -La Jana-” *C.E.M, butlletí n° 18*, Benicarló, 1987.

PENÍSCOLA

CODINA, Eduardo. “Iglesia de la Virgen Ermitana”, *Peñíscola*, 1957.

HERNÁNDEZ RUANO, Javier. *Peñíscola Inexpugnable*, 4Colors, 2014, p. 40-45.

MARIMÓN CRUCES, Isidro. “Patrimonio histórico-artístico de Peñíscola”, *Ariadna; cultura, educación y tecnología, vol. I, núm. 2*, 2013.

Revista Peníscola, *La Mare de Déu de l’Ermitana*, Diputació de Castelló, 2001.

LA POBLA DE BENIFASSÀ

MESEGUER FERRÉ, Núria. “El cycle festiu a la Tinença de Benifassà”, *Lo Senienc. Memòria, Natura i Llengua*, 2012-2013.

“Passejades culturals: El patrimoni del Ballestar”, *Generalitat Valenciana*, 2019.

ROSSELL

FERRERES I NOS, Joan. *Història documentada del Rossell Modern (segles XVI-XVII-XVIII)*, Benicarló, 2011.

GRAU VERGE, Ferran; PRADILLA, Miguel Àngel. *Rossell*, Benicarló, 2005.

GISBERT BEL, Montse. “Anàlisi Global. Valoració del Patrimoni Natural, Cultural, Material i Immaterial de Rossell”, *Pla de Dinamització Sociocultural i Turístic de Rossell*, Màster en Gestió del Patrimoni Cultural de la Universitat de Barcelona, 2018.

MAYO, Cinta; CABALLER, Vicent. *La cuina de Rossell*, Onada Edicions, 2008.

VERGE I CABALLER, Joan Antoni; CABALLER I DOMÉNECH, Vicent R. “Costums i Tradicions”, *Rossell 750 anys*, Rossell, 1990.

LA SALZADELLA

Acadèmia Valenciana de la Llengua, *Toponímia dels pobles valencians: La Salzadella el Baix Maestrat*, Ajuntament de la Salzadella, 2006.

MIRALLES, Josep. “La ermita de san José de la Villa de Salsadella”, *C.E.M., butlletí n° 30*, Benicarló, 1990.

MIRALLES SALES, Jose. *La villa de Salsadella*, Castellón de la Plana, 1974.

VIDAL, Carmen. *Salzadella, antropología de un municipio*, Universitat Jaume I, 2012.

SANT JORDI

FERRERES I NOS, Joan. *Història de l'urbanisme i edificis singulars de Sant Jordi*, Onada Edicions, 2020.

SANT MATEU

CONSTANTE, Juan Luis. *Arquitectura gòtica al Maestrat*, València, 1984.

DIAGO BETÍ, Josep M. *Sant Mateu de les Fonts del Maestrat de Montesa: Història, festes, costums, històries, vivències i anècdotes de la Capital del Maestrat*, Onada Edicions, 2016.

OLUCHA MONTINS, F. “Més dades per a la història del santuari de la Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu”, *Estudis Castellonencs, núm. 1*, 2015-2016.

VIDAL, J. Mateo. “La imagen de Nuestra Señora de los Angeles de San Mateo”, *C.E.M., butlletí n° 1*, 1983.

VIDAL ADELL, José Mateo. *La Mare de Déu dels Àngels: historia de la ermita en la tradición de un pueblo, Sant Mateu*, C.E.M., 2003.

TRAIGUERA

BELTRÁN COMPTE, Rosa A. “El Maestrazgo y la Guerra Carlista en Castellón (1874-1876)”, *C.E.M., butlletí n° 38*, 1992.

“Capelletes devocionals: La Mare de Déu de la Font de la Salut”, *Tossal Gros n° 119*, 2008.

FERRERES I NOS, J. “Madona Santa Maria de la Salut Traiguera”, *C.E.M., butlletí n° 38*, 1992.

FERRERES I NOS, Joan. “Anàlisi crítica i documentada de l’invent de la tradició de l’ermita de la Font de la Salut”, *C.E.M., butlletí n° 88*, 2012.

FERRERES I NOS, Joan. “El temple gòtic del reial santuari de la Font de la Salut de Traiguera”, *C.E.M., butlletí n° 71*, 2004.

FERRERES I NOS, Joan. *Font de la Salut: Real Santuario de Traiguera*, Vinaròs, 2001.

FERRERES I NOS, Joan; LLATJE I BASET, Daniel. *La Font de la Salut: Religiositat popular, historia del Reial Santuari de Traiguera*, Benicarló, 1992.

GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Concepción. “El Real santuari de la Virgen de la Fuente de Salud de Traiguera”, *Ariadna; cultura, educación y tecnología, vol.1, núm.2*, 2013.

GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Concepción. “El Real Santuario de la Virgen de la Fuente de Salud de Traiguera”, *Ariadna; cultura, educación y tecnología, vol.1, núm.2*, 2013.

GIL SAURA, Yolanda. “El lugar y la memoria: la pintura de milagros en los santuarios”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, Tomo 74*, 2003.

MESEGUER, V. “Romeria de Benicarló a la Font de la Salut”, *C.E.M., butlletí n° 63*, 2000.

SELMA CASTELL, Sergi. “Excavacions arqueològiques a l’església del Reial Santuari de la Mare de Déu de la Font de la Salut (Traiguera, Baix Maestrat)”, *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló, volum 35*, 2017.

VINARÒS

PLA ROS, Josep, “La ermita de san Gregorio de Vinaròs”, *C.E.M., butlletí n° 45-46*, Benicarló, 1994.

OLIVER FOIX, Arturo. “Las reformas de la ermita de Ntra. Sra. de la Misericordia y San Sebastian de Vinaròs como ejemplo de destrucción del patrimonio histórico”, *C.E.M., butlletí n° 41-42*, Benicarló, 1992.

XERT

MICÓ NAVARRO, Juan Antonio. “La romeria de san Marcos de la Barcella en termino de Chert. Una tradición que pervive”, *C.E.M., butlletí n° 45 i 46*, Benicarló, 1994.

SOLER, Abel. *Xert. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Xert, 2019.

ZARAGOZA CATALAN, Arturo. “San Marcos de la Barçella”, *C.E.M., butlletí n° 35*, Benicarló, 1991.

7. WEBGRAFIA

7.1. WEBGRAFIA GENERAL

Pàgina web de *Google Maps* per trobar les coordenades <https://www.mapcoordinates.net/es> [en línia]

Pàgina web de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. <http://www.ceice.gva.es/va/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl> [en línia]

7.2. WEBGRAFIA ESPECÍFICA

ALCALÀ DE XIVERT

“Alcalà inicia la restauración de la ermita de Sant Antoni”, *Levante, el mercantil valenciano*, 2011. <https://www.levante-emv.com/castello/2011/02/25/alcala-inicia-restauracion-ermita-sant-13079723.html> [en línia]

Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert https://www.alcossebre.org/wp-content/uploads/2018/02/Alcossebre_guia_2019.pdf [en línia]

“Alcalà inicia la restauración de la ermita de Sant Antoni”, *Levante, el mercantil valenciano*, 2011. <https://www.levante-emv.com/castello/2011/02/25/alcala-inicia-restauracion-ermita-sant-13079723.html> [en línia]

MARZAL, J.M. “Alcossebre da a conocer el retablo de Sant Antoni”, *El Periódico Mediterráneo*, 2011. https://www.elperiodicomediterraneo.com/noticias/comarcas/alcossebre-da-conocer-retablo-sant-antoni_705581.html?previewType=seccion [en línia]

“La Escuela Taller de Alcalà continúa con la restauración de la Ermita del Calvario”, *El periódico*, 2010. https://www.elperiodic.com/alcxivert/escuela-taller-alcala-continua-restauracion-ermita-calvario_83558 [en línia]

Pàgina web oficial de l'Ajuntament d'Alcalà de Xivert <https://www.alcossebre.org/ermita-del-calvario/> [en línia]

“La ermita de Santa Lucía de Alcossebre cuenta con un mirador panorámico”, *Cope Castellón*, 2018. https://www.cope.es/emisoras/comunidad-valenciana/castellon-provincia/castellon/noticias/ermita-santa-lucia-alcossebre-cuenta-con-mirador-panoramico-20180626_231771 [en línia]

SALES, Álvaro. “Grandes vistas en Santa Lluçia” *Levante, el Mercantil Valenciano*, 2017. <https://www.levante-emv.com/ocio/planes/2017/04/26/grandes-vistas-santa-llucia-12097479.html> [en línia]

“La nueva campaña de excavaciones en la ermita de Santa Lucía confirma la importancia del enclave en época musulmana”, *El Periódico*, 2017. <https://www.elperiodic.com/alcxivert/nueva->

[campana-excavaciones-ermita-santa-lucia-confirma-importancia-enclave-epoca-musulmana_513782](#) [en línia]

“Finaliza la campaña de excavaciones en el yacimiento de Santa Lúcia con excelentes resultados”, *El7Set*, 2017. <http://el7set.es/art/25010/finaliza-la-campana-de-excavaciones-en-el-yacimiento-de-santa-lucia-con-excelentes-resultados> [en línia]

“La campaña arqueológica en Santa Lucía descubre una vasija de la Edad de Hierro”, *Levante, el mercantil valenciano*, 2016. <https://www.levante-emv.com/castello/2016/07/02/campana-arqueologica-santa-lucia-descubre-12380394.html> [en línia]

BENICARLÓ

Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Benicarló
<https://www.ajuntamentdebenicarlo.org/mon/pmon-santgregori.php3> [en línia]

“Los recursos turísticos de Benicarló estrenan señalización”, *El Periòdic*, 2010. https://www.elperiodic.com/benicarlo/recursos-turisticos-benicarlo-estrenan-senalizacion_93701 [en línia]

MAURA, J. “El taller de empleo de Benicarló arregla la ermita de Sant Gregori para fiestas”, *Levante, el mercantil valenciano*, 2015. <https://www.levante-emv.com/castello/2015/05/08/taller-empleo-benicarlo-arregla-ermita-12582836.html> [en línia]

“Benicarló es prepara per a la festivitats de sant Gregori”, *elDiari Online*, 2018. <https://www.eldiari.online/benicarlo-es-prepara-per-a-la-festivitat-de-sant-gregori/> [en línia]

FERRER, Vicent. “Benicarló acudió en masa a la ermita de sant Gregori”, *Vinarós News*, 2019. <https://www.vinarosnews.net/benicarlo-acudio-en-masa-a-la-ermita-de-sant-gregori/> [en línia]

“Els músics de Sant Gregori”, *Banda de Música*, 2012. <https://www.bandadebenicarlo.com/index.php/noticias/els-musics-de-sant-gregori> [en línia]

OMS, Noemí. “Benicarló cumple con su patrón Sant Gregori”, *Levante, el mercantil valenciano*, 2014. <https://www.levante-emv.com/castello/2014/05/10/benicarlo-cumple-patron-sant-gregori-12758068.html> [en línia]

“25 años de devoción”, *El Periódico Mediterráneo*, 2005. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2005/05/10/25-anos-devocion-42945166.amp.html> [en línia]

SÁNCHEZ, M. José. “Benicarló reabrira en enero la ermita de Sant Gregori”, *El Periódico Mediterráneo*, 2017. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2017/12/19/benicarlo-reabrira-enero-ermita-sant-41422992.html> [en línia]

“Los vándalos dañan la ermita de la Virgen del Rocío”, *El Periódico Mediterráneo*, 2011. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2011/11/16/vandalos-danan-ermita-virgen-rocio-42200227.html> [en línia]

“Benicarló celebra la festividad de la Virgen del Rocío”, *El Periódico Mediterráneo*, 2012. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2012/07/08/benicarlo-celebra-festividad-virgen-rocio-42114990.html> [en línia]

“Santa Misa de Romeros, Ermita del Rocio de Benicarló”, *Diari del Maestrat*, 2018. <https://diaridelmaestrat.com/51206-2/> [en línia]

Pàgina web oficial de la Generalitat Valenciana http://participacio.gva.es/es/web/participacio/casa-regional-andalucia/-/asset_publisher/Mz4C1uI1bnWN/content/casa-de-andalucia-en-benicarlo [en línia]

“CASA DE ANDALUCÍA”, *News Vinarós*, 2007. http://news.vinaros.net/v10/ehhtml/p_benicarlo_160407.htm [en línia]

JUANVI G, “Bendición de la campana de la Ermita del Rocío de Benicarló”, *Diari del Maestrat*, 2019. <https://diaridelmaestrat.com/bendicion-de-la-campana-de-la-ermita-del-rocio-de-benicarlo/> [en línia]

CÀLIG

Pàgina web oficial de l’Ajuntament de Càlig <http://www.calig.es/patrimonio-y-turismo/localitzacio> [en línia]

“El ciclo de música barroca de la Diputación llega a la ermita Mare de Déu dels Socors de Càlig”, *Noticias Comunidad Valenciana*, 2015. <https://www.noticiascv.com/el-ciclo-de-musica-barroca-de-la-diputacion-llega-a-la-ermita-mare-de-deu-dels-socors-de-calig/> [en línia]

“Càlig mejora zonas del municipio gracias al Taller de Ocupación de la Taula del Sènia”, *Castellón Información*, 2018. <https://www.castelloninformacion.com/calig-mejora-zonas-del-municipio-gracias-al-taller-de-ocupacion-de-la-taula-de-la-senia/> [en línia]

“Reparen la cúpula de l’ermita dels Socors de Càlig”, *El Periòdic*, 2021. https://www.elperiodic.com/val/pcastellon/repren-cupula-lermita-socors-calig_734543 [en línia]

“Càlig celebrará el 6 de setembre el día de la patrona, la Mare de Déu del Socors”; *Canal 56*, 2019. <https://canal56.com/2019/08/calig-celebrara-el-6-de-setembre-el-dia-de-la-patrona-la-mare-de-deu-del-socors/> [en línia]

CANET LO ROIG

“Exitosas fiestas de Santa Isabel de Canet lo Roig”, *El Periòdic*, 2018. https://www.elperiodic.com/pcastellon/exitosas-fiestas-santa-isabel-canet-roig_566187 [en línia]

Pàgina web oficial de l’Ajuntament de Canet lo Roig <http://www.canetloroig.es/ca/content/reeixides-festes-de-santa-isabel-de-canet-lo-roig> [en línia]

CERVERA DEL MAESTRE

“Guía Turística de Cervera del Maestre”, Ajuntament Cervera del Maestre i Conselleria de Turisme de la Generalitat Valenciana, 2004, p. 3-4.
<https://web.archive.org/web/20110906150600/http://www.cerveradelmaestre.org/guia%20turistica/guia%20turistica.pdf> [en línia]

“Suplemento gráfico sobre la inauguración de la ermita de sant Sebastià el pasado 20 de enero de 2008”, *Butlletí d'Informació Municipal n° 10, Ajuntament de Cervera del Maestre*, 2007-2008, p. 12-15.
<https://web.archive.org/web/20100715035259/http://www.cerveradelmaestre.org/boletin/BIM10.pdf> [en línia]

Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Cervera del Maestre
<https://www.cerveradelmaestre.es/fiestas-locales/> [en línia]

“Jornades europees de patrimoni 2018: Cervera del Maestre”, *Patrimoni i territori: l'art de compartir*, Taula de la Mancomunitat del Sènia, 2018.
https://issuu.com/juanjoamela/docs/ilovepdf_merged [en línia]

LA JANA

“Toponímia dels pobles valencians: La Jana, el Baix Maestrat”, Ajuntament de la Jana, Acadèmia valenciana de la llengua, Institut Cartogràfic Valencià, 2014, p. 3.
http://www.avl.gva.es/documents/31987/58697/LA_JANA_TPV [en línia]

Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Jana <http://www.lajana.es/ca/content/ermita-de-santa-ana> [en línia]

BENITO, Juanjo, “La Jana remodela las calles del centro histórico gracias al Plan 135 de la Diputación”, *Castellón Información*, 2019. <https://www.castelloninformacion.com/la-jana-remodelacion-plan-diputacion/> [en línia]

“Acaba la primera fase de senyalització turística del patrimoni arquitectònic de la Jana”, *Diari del Maestrat*, 2018. <https://diaridelmaestrat.com/acaba-primera-fase-senyalitzacio-turistica-patrimoni-arquitectonic-jana/> [en línia]

“Patrimoni arquitectònic i natural de la Jana”, Ajuntament de la Jana i Conselleria de Turisme, 2018.
http://www.lajana.es/sites/L01120705/files/2018-02/LA%20JANA%20mapa%20DinA3_2%20.pdf [en línia]

Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Jana <http://www.lajana.es/ca/content/capella-de-la-mare-de-deu-dels-angels> [en línia]

“La ermita de la Jana”, *El Mundo*, 2017. <https://www.elmundo.es/comunidad-valenciana/castellon/2017/04/27/5901a2afca474162398b457c.html> [en línia]

“La Fundación Blasco de Alagón restaura pinturas, ermitas e imágenes de Teruel y Castellón”, *20 minutos*, 2014. <https://www.20minutos.es/noticia/2171028/0/?autoref=true> [en línia]

“Jornades europees de patrimoni 2018: Ermita de la Mare de Déu dels Àngels, La Jana”, *Patrimoni i territori: l'art de compartir*, Taula de la Mancomunitat del Sénia, 2018. https://issuu.com/juanjoamela/docs/ilovepdf_merged_2_a6a4d55fc674 [en línia]

Estudio del comportamiento estructural de la ermita de nuestra señora de los ángeles en la Jana, Castellón, Oficina de Arquitectura Francisco Jurado i Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1999, p. 2-6. <https://www.franciscojurado.es/VARIOS/Informe%20LA%20JANA.PDF> [en línia]

“Reconstrucción de la imagen de San Bartolomé i forro de la puerta de la capilla de la patrona en La Jana”, *Castellón Diario*, 2019. <https://castellondiario.com/reconstruccion-de-la-imagen-de-san-bartolome-y-forro-de-la-puerta-de-la-capilla-de-la-patrona-en-la-jana/> [en línia]

“Restauran la escultura de San Bartolomé de la Jana”, *El Periódico Mediterráneo*, 2019. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2019/08/31/restauran-escultura-san-bartolome-jana-41026235.html> [en línia]

Pàgina web oficial de l'Ajuntament de la Jana <http://www.lajana.es/ca/content/ermita-de-la-purissima> [en línia]

PENÍSCOLA

Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Peñíscola <https://www.peniscola.es/public/Attachment/2020/3/senderosirta.pdf> [en línia]

ROIG, Bartomeu. “Peñíscola prepara la romeria a la ermita de Sant Antoni”, *Vinaròs News*, 2019. <https://www.vinarosnews.net/peniscola-prepara-la-romeria-a-la-ermita-de-sant-antoni/> [en línia]

“Peñíscola adecenta la ermita de Sant Antoni”, *El Periódico Mediterráneo*, 2010. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2010/04/10/peniscola-adecenta-ermita-sant-antoni-42429796.html> [en línia]

“El Ayuntamiento de Peñíscola ultima los detalles en la Ermita de Sant Antoni para la romería”, *El Periòdic*, 2013. https://www.elperiodic.com/penyiscola/ayuntamiento-peniscola-ultima-detalles-ermita-sant-antoni-para-romeria_229473 [en línia]

J.M. “Peñíscola peregrina hasta la ermita de Sant Antoni tras las obras de mejora”, *Levante, el mercantil valenciano*, 2014. <https://www.levante-emv.com/castello/2014/04/27/peniscola-peregrina-ermita-sant-antoni-12764243.html> [en línia]

“Peñíscola presenta su nueva señalización orientada al turismo familiar”, Ajuntament de Peñíscola, 2019. <https://www.peniscola.es/peniscola-presenta-su-nueva-senalizacion-orientada-al-turismo-familiar> [en línia]

“Peñíscola rehabilitará la fachada y cubiertas de la ermita de la Ermitana”, *Castellón Información*, 2015. <https://www.castelloninformacion.com/peniscola-restauracion-de-la-ermita-andres-martinez-patrimonio/> [en línia]

“¿Qué origen tiene la Virgen de la Ermitana?”, *El Periódico Mediterráneo*, 2011. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/opinion/2011/09/08/origen-virgen-ermitana-42222577.html> [en línia]

“Origen e historia de las fiestas”, *Todopeñíscola*, 2019. <https://www.todopeniscola.com/fiestas-peniscola/origen-historia-fiestas> [en línia]

“Peñíscola rendeix honors a l’Ermitana en les seues festes més entrañables”, *El periòdic*, 2018. https://www.elperiodic.com/val/penyiscola/peniscola-rendeix-honors-ermitana-seues-festes-entranyables_583550 [en línia]

“Peñíscola formalitza la seua petició de BIC per a les festes de la Verge de l’Ermitana”, *Extra Castelló*, 2019. <https://castelloextra.com/comarcas/peniscola/peniscola-avanza-peticion-bic-fiestas-virgen-ermitana/> [en línia]

“Peñíscola ultima els preparatius per a les seues festes que tindran actes culturals, esportius i religiosos”, *Actualitat Diària*, 2019. <https://www.actualitatdiaria.com/peniscola-ultima-els-preparatius-per-a-les-seues-festes-patronals/> [en línia]

“Peñíscola celebra el octavo día del Novenario en honor a la Virgen de Ermitana”, *El Diari online*, 2018. <https://www.eldiari.online/peniscola-celebra-el-octavo-dia-del-novenario-en-honor-a-la-virgen-de-ermitana/> [en línia]

“Peñíscola celebra la ofrenda floral a la Virgen de Ermitana”, *Diari del Maestrat*, 2019. <https://diaridelmaestrat.com/peniscola-celebra-la-ofrenda-floral-a-la-virgen-de-ermitana/> [en línia]

“Segona desfilada de moros i cristians tancant les festes de Peñíscola”, *Vinaròs News*, 2019. <https://www.vinarosnews.net/segona-desfilada-de-moros-i-cristians-tancant-les-festes-de-peniscola/> [en línia]

“El Ayuntamiento de Peñíscola estudia la rehabilitación de la fachada y cubiertas de la ermita de Ntra Sra de la Ermitana”, Ajuntament de Peñíscola, 2015. <http://www.peniscola.org/ver/7228/El-Ayuntamiento-de-Pe%C3%B1%C3%ADscola-estudia-la-rehabilitaci%C3%B3n-de-la-fachada-y-cubiertas-de-la-ermita-de-Ntra-Sra-de-la-Ermitana.html> [en línia]

Ajuntament de Peñíscola, *Ciudad Antigua y Patrimonio*, Peñíscola, 2019, p. 17. <https://www.peniscola.es/public/Attachment/2019/12/folleto-ciudad-antigua-peniscola.pdf> [en línia]

LA POBLA DE BENIFASSÀ

La Poble de Benifassà, Guia de l’Arxiu Municipal, Organització i conservació del Patrimoni Documental Valencià, Generalitat Valenciana, 2000, p. 4-10. <http://ceice.gva.es/estatico/Archivos/SOCPDV/La%20Poble%20de%20Benifass%E0.%20Gu%E0.%20de%20l'Arxiu%20Municipal.pdf> [en línia]

Pàgina web oficial de l’Ajuntament de la Poble de Benifassà <http://www.lapobladebenifassa.es/ca/content/la-tinenca-de-benifassa> [en línia]

Memoria de Gestión 2011. Parc Natural de la Tinença de Benifassà, Generalitat Valenciana, p. 69. <http://parquesnaturales.gva.es/documentos/80306084/110066243/2011/32758f34-a9ad-4d41-8ba3-7db8bc67b949> [en línia]

Terres del Cruïlla, “Itinerari 15: Ruta pel Camí Vell del Monestir de Santa Maria de Benifassà”, *Itineraris per les Terres de Cruïlla*, 2015, p. 17. <http://news.vinaros.net/v10/especials/LLIBRET%20TERRES%20DE%20CRUILLA.pdf> [en línia]

ROSSELL

“Taula panoràmica Sant Marc”, Ajuntament de Rossell, 2018. <http://www.rossell.es/web/turisme/ruta-miradors> [en línia]

“Nova senyalització del casc urbà de Rossell, Bel i Les Cases del Riu”, Ajuntament de Rossell, 2015. <http://www.rossell.es/web/noticies/1717-nova-senyalitzacio-del-casc-urba-de-rossell-bel-i-les-cases-del-riu> [en línia]

“Rutes pel terme de Rossell”, Ajuntament de Rossell, 2020. <http://www.rossell.es/web/rutes> [en línia]

“El Club de Cazadores de Rossell celebran las fiestas en honor a “Sant Marc””, Federación de Caza Comunidad Valenciana, 2019. <https://federacioncazacv.com/prensa/el-club-de-cazadores-de-rossell-celebran-las-fiestas-en-honor-a-sant-marc/> [en línia,]

Pàgina web oficial de l’Ajuntament de Rossell <http://www.rossell.es/web/turisme/rossell> [en línia]

LA SALZADELLA

Pàgina web oficial de l’Ajuntament de la Salzadella <http://www.lasalzadella.es/content/ermita-de-santa-barbara> [en línia]

“La Salzadella: passejada per l’ermita de Santa Bàrbara i terme municipal”, *7 dies actualitat*, 2021. https://7diesactualitat.com/la-salzadella-passejada-per-lermita-de-santa-barbara-i-terme-municipal/?fbclid=IwAR3Y_4ZIRh7XcNooZBDdgYzpQuN1jy0NsSoYv7-NmVII_CFEcuYuwCuf10o [en línia]

Pàgina web oficial de l’Ajuntament de La Salzadella <http://www.lasalzadella.es/content/san-jose> [en línia]

SANT MATEU

“Las pistas y las sendas, limpias para prevenir los incendios”, *El Periódico Mediterráneo*, 2009. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2009/02/20/pistas-sendas-limpas-prevenir-incendios-42601731.html> [en línia]

“Sant Mateu mejora la señalización turística”, *El periòdic*, 2015. https://www.elperiodic.com/pcastellon/sant-mateu-mejora-senalizacion-turistica_405728 [en línia]

NEMESIO, “Ermitas enclavadas en el término municipal de Sant Mateu”, Patrimonio histórico, Sant Mateu, 2012. <http://mayores.uji.es/blogs/antopsantmateu/?p=689> [en línia]

Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Sant Mateu <http://turismosantmateu.es/wp-content/uploads/2020/02/TRIPTICO-SANT-MATEU-VAL.pdf> [en línia]

“Sant Mateu comença els treballs de desbrossament de l'ermita de la Mare de Déu”, *Castellón Información*, 2017. <https://www.castelloninformacion.com/sant-mateu-desbrossament-ermita/> [en línia]

“Los alumnos cierran la Escuela Taller local”, *El Periódico Mediterráneo*, 2006. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2006/12/12/alumnos-cierran-escuela-taller-local-42818815.html> [en línia]

“Amoraga estudia vías de colaboración sobre patrimonio cultural con el Ayuntamiento de Sant Mateu”, *Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana*, 2017. http://ceice.gva.es/es/inicio/area_de_prensa/not_detalle_area_prensa?id=724282 [en línia]

Diari oficial de la Generalitat Valenciana de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. Núm. 90005/ 26.01.2021 <https://dogv.gva.es/es/eli/es-vc/o/2021/01/20/3/dof/vci-spa/pdf> [en línia]

“Sant Mateu; Pujada a l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu 04-05-2019”, Canal 56, 2019. <https://canal56.com/2019/05/sant-mateu-pujada-a-lermita-de-la-mare-de-deu-dels-angels-de-sant-mateu-04-05-2019/> [en línia]

FRANCÉS, Josep Miquel. “Fe i Fets: La romeria a l'ermita de la Mare de Déu dels Àngels de Sant Mateu”, *Vinaròs News*, 2020. <https://www.vinarosnews.net/fe-i-fets-la-romeria-a-lermita-de-la-mare-de-deu-dels-angels-de-sant-mateu/> [en línia]

BORRULL, Don Francisco Xavier. Historia de la Sagrada Imagen de Nuestra Señora de los Ángeles venerada en la villa de San Mateo, Tortosa, 1832, p. 6-14. https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1006193 [en línia]

“Licitan el bar de la ermita de Sant Mateu”, *El Periódico Mediterráneo*, 2012. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2012/12/20/licitan-bar-ermita-sant-mateu-42051449.html> [en línia]

SANT RAFEL

Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Sant Rafael del Riu <http://www.sanrafaeldelriu.es/ca/visitantes/localitzacio> [en línia]

TRAIGUERA

“Traiguera y el oleoturismo, un tándem para el futuro”, *El Periódico Mediterráneo*, 2017. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/lo-ultimo/2017/01/19/traiguera-oleoturismo-tandem-futuro-41598339.html> [en línia]

“La escuela taller acabará de restaurar la hospedería”, *El Periódico Mediterráneo*, 2003. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2003/06/10/escuela-taller-acabara-restaurar-hospederia-43068158.html> [en línia]

“Restauran la iglesia por ‘La Luz de las imágenes’”, *El Periódico Mediterráneo*, 2004. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2004/02/11/restauran-iglesia-luz-imagenes-43025369.html> [en línia]

“Traiguera impulsa millores en el Reial Santuari Font de la Salut”, *Diari del Maestrat*, 2018. <https://diaridelmaestrat.com/traiguera-impulsa-millores-en-el-reial-santuari-font-de-la-salut/> [en línia]

“Jornades europees de patrimoni 2018: Traiguera”, *Patrimoni i territori: l’art de compartir*, Taula de la Mancomunitat del Sènia, 2018. https://issuu.com/juanjoamela/docs/ilovepdf_merged [en línia]

Pàgina web oficial de l’Ajuntament de Traiguera <https://turisme.traiguera.es/es/fiestas/romeria-de-septiembre/> [en línia]

Pàgina web oficial de l’Ajuntament de Traiguera <https://turisme.traiguera.es/es/fiestas/romeria-de-sant-vicent/> [en línia]

BLANCH, Ramon “Sant Jordi va a la Font de la Salut en romeria”, *El Periódico Mediterráneo*, 2014. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/comarcas/2014/05/01/sant-jordi-font-salut-romeria-41897247.html> [en línia]

Tradicional romeria benicarlanda a la Mare de Déu de la Font de la Salut”, *Diari del Maestrat*, 2019. <https://diaridelmaestrat.com/tradicional-romeria-benicarlanda-a-la-mare-de-deu-de-la-font-de-la-salut/> [en línia]

FABRA, Maria. “La memoria sagrada de El Maestrat”, *El País*, 2005. https://elpais.com/diario/2005/03/15/cvalenciana/1110917877_850215.html [en línia]

GIL, V. “Las arquitecturas fingidas de la Font de la Salut, a estudio”, *Las Provincias*, 2010. <https://www.lasprovincias.es/v/20100521/culturas/arquitecturas-fingidas-font-salut-20100521.html> [en línia]

“L’Ermita de la Font de la Salut de Traiguera recupera la creu”, *À Punt*, 2019. https://www.apuntmedia.es/noticies/cultura/l-ermita-font-salut-traiguera-recupera-creu_8_1368395.html [en línia]

“Traiguera inicia les obres de restauració de la Creu Coberta de la Font de la Salut”, *Vinarós News*, 2019. <https://www.vinarosnews.net/traiguera-inicia-les-obres-de-restauracio-de-la-creu-coberta-de-la-font-de-la-salut/> [en línia]

Pàgina web oficial de l’Ajuntament de Traiguera sobre la recuperació de la creu coberta <http://www.traiguera.es/ca/content/obres-de-restauracio-del-prigo-cobert> [en línia]

“Reforma en la Font de la Salut de Traiguera”, *El Periódico Mediterráneo*, 2003. <https://www.elperiodicomediterraneo.com/castello/2003/12/09/reforma-font-salut-traiguera-43035895.html> [en línia]

“Juste: ‘Con la apertura de esta nueva Tourist Info en Traiguera el Baix Maestrat cuenta ya con 15 oficinas’”, *El Periòdic*, 2010. https://www.elperiodic.com/pcastellon/juste-apertura-esta-nueva-tourist-info-traiguera-baix-maestrat-cuenta-oficinas_68435 [en línia]

VINARÒS

“Ermita de Sant Gregori”, *Turisme Vinaròs* <https://turisme.vinaros.es/va/quer/monuments/ermita-de-sant-gregori> [en línia]

FLORES, Javier. “Vinaròs habilita un nuevo camino hasta la ermita de Sant Gregori”, *El Periódico Mediterráneo*, 2014. https://www.elperiodicomediterraneo.com/noticias/comarcas/vinaros-habilita-nuevo-camino-ermita-sant-gregori_857043.html [en línia]

FONOLLOSA, Emili. “Un taller de empleo restaura la ermita de Sant Gregori de Vinaròs”, *Vinaròs News*, Setembre- Octubre 2003. http://news.vinaros.net/ehtml/p_reportatges_2993.htm#noti_01 [en línia]

FLORES, Javier. “La ermita de Sant Gregori de Vinaròs, lista de nuevo”, *El Periódico Mediterráneo*, 2013. https://www.elperiodicomediterraneo.com/noticias/comarcas/ermita-sant-gregori-vinaros-lista-nuevo_807386.html [en línia]

FONOLLOSA, Marian. “El Fortí: Ermita de Sant Gregori de Vinaròs (I)”, *Vinaròs News*, 2021. <https://www.vinarosnews.net/el-forti-ermita-de-sant-gregori-de-vinaros-i/> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

VILLARROYA ZAERA, Jesús Javier. “Los Gonel, un linaje de maestros de obras con raíces en Fortanete”, *Revista Ontejas de la Asociación Cultural de Fortanete n°30*, 2018. <http://www.ontejas.org/images/docs/Ontejas30-11.pdf> [en línia, darrera consulta 10/02/2021]

“Santuari de la misericòrdia”, *Turisme de Vinaròs* <https://turisme.vinaros.es/va/quer/monuments/santuari-de-la-misericordia> [en línia]

BENITO, J.J; BAS, E. “La recuperación de la Ermita de la Misericordia ha costado 500.000 euros” *Vinaròs News*, Desembre del 2006- Gener del 2007. http://news.vinaros.net/v7/ehtml/p_vinaros_251206.htm#noti_08 [en línia]

BENITO, J.J, “La ermita de Vinaròs: tres años y medio para recuperar el aspecto original de sus pinturas” *Vinaròs News*, Febrer del 2000. http://news.vinaros.net/v7/ehtml/p_reportatges_27026.htm#noti_09 [en línia]

ROIG SEGARRA, Ramón. *La restauración de las pinturas d'Oliet a l'Ermita de Vinaròs*, Associació Cultural d'Amics de Vinaròs, 2006. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:WbRrU4m6Z_IJ:www.amicsdevinaros.com/app/download/5791375715/10%2BLA%2BRESTAURACIO%2BDE%2BLES%2BPINTURES%2BD%2527OLIET%2BA%2BL%2527ERMITA%2BDE%2BVINAROS.pdf+%&cd=1&hl=ca&ct=clnk&gl=es [en línia]

FONOLLOSA, Emili. “Vinaròs peregrinó en masa a la ermita honrando a San Sebastián”, *Vinaròs News*, Gener del 2018. <https://www.vinarosnews.net/vinaros-peregrino-en-masa-a-la-ermita-honrando-a-su-patron-san-sebastian/> [en línia]

XERT

Pàgina web oficial de l'Ajuntament de Xert <http://www.xert.es/visitantes/localizacion> [en línia]

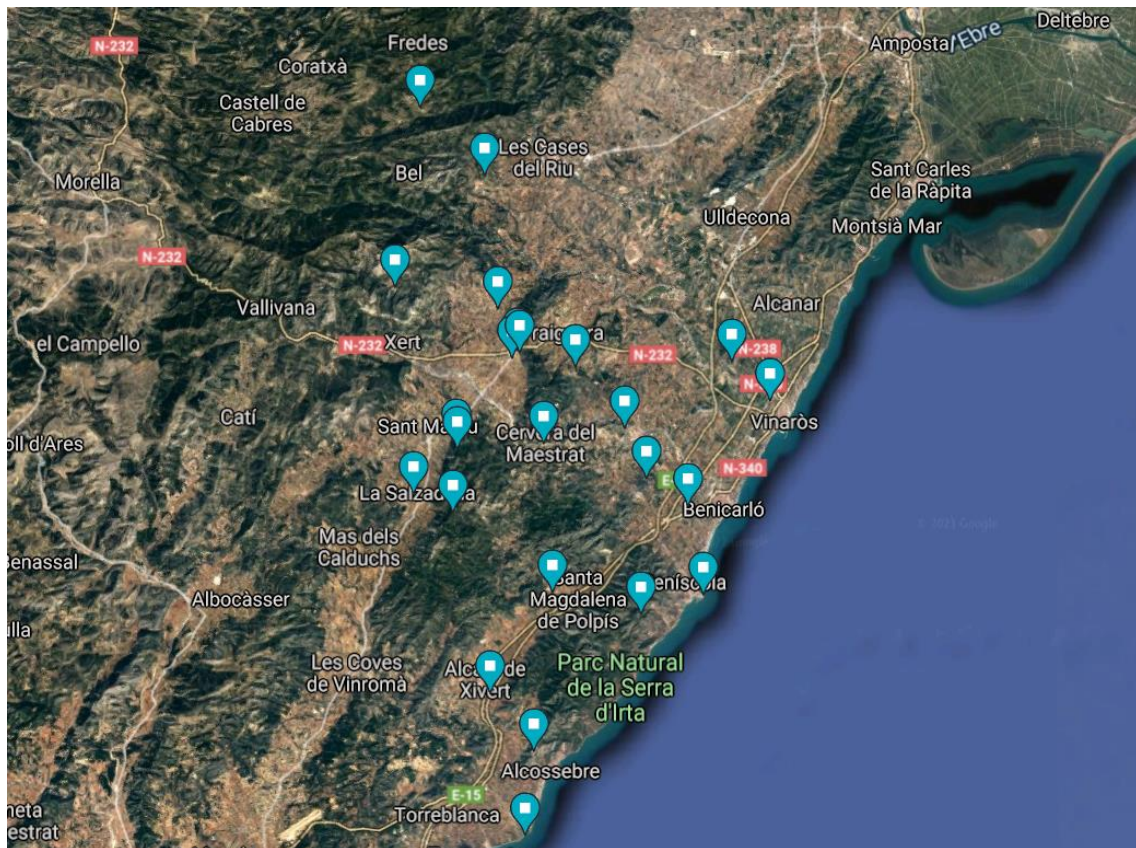
“Xert celebra este fin de semana la tradicional romería a la ermita de Sant Marc”, *Castellón Información Diario Digital de Castellón*, 2017. <http://www.castelloninformacion.com/xert-romeria-sant-marc> [en línia]

“La Fundación Blasco de Alagón destina 130.000 euros en 2011 para recuperar patrimonio en Castellón y Teruel”, *El7set*, 2012. <http://el7set.es/art/1012/la-fundacion-blasco-de-alagon-destina-130000-euros-en-2011-para-recuperar-patrimonio-en-castellon-y-teruel> [en línia]

“El retablo de Sant Marc de la Barcella de Xert recupera su aspecto”, *FBA- Saltapins*, 2012, pp. 6. <https://issuu.com/saltapins/docs/fba3> [en línia]

ANNEX

Localització de les ermites al Baix Maestrat

Font: imatge propia extreta del Google Maps

Ermita de sant Antoni de Pàdua, Alcalà de Xivert (Exterior i interior)

Font: <https://www.alcossebre.org/ermita-san-antonio/> [en línia]

Ermita del Calvari, Alcalà de Xivert (Exterior)

Font: <https://www.alcossebre.org/ermita-del-calvario/> [en línia]

Ermita de Sant Benet i Santa Llúcia, Alcalà de Xivert (Exterior i interior)

Font: <https://www.alcossebre.org/ermita-santa-lucia-y-san-benet/> [en línia]

Ermita de Sant Gregori, Benicarló (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita del Rocío, Benicarló (Exterior i interior)

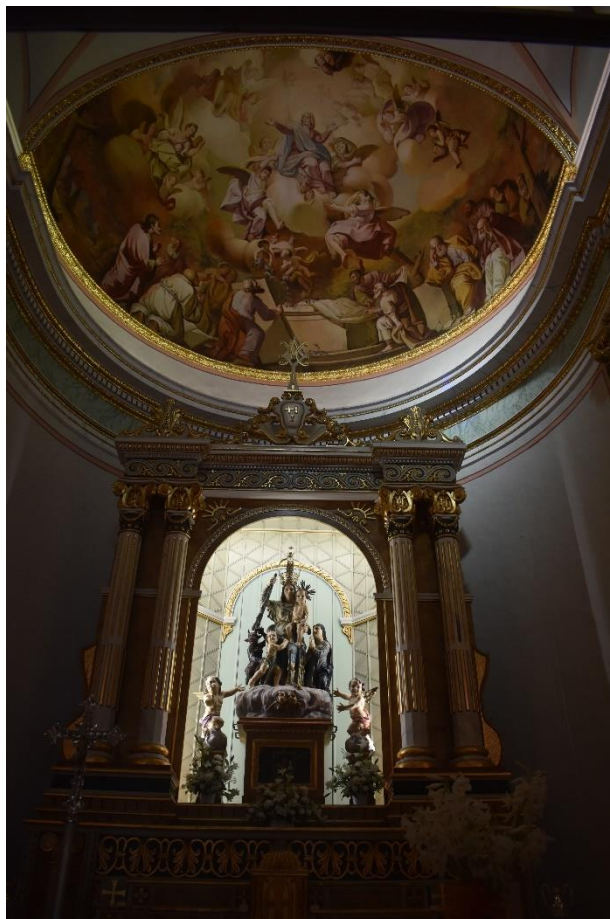

Font: imatge pròpia

Ermita de la Verge dels Socors, Càlig (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Santa Isabel, Canet lo roig (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermida de Sant Sebastià, Cervera del Maestre (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Santa Anna, La Jana (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de la Mare de Déu dels Àngels, La Jana (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de la Puríssima, La Jana (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Sant Antoni, Peníscola (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de la Verge de l'Ermitana (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de la Trinitat, la Pobla de Benifassà (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Sant Marc, Rossell (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Santa Bàrbara, la Salzadella (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Sant Josep, la Salzadella (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Sant Cristòfol, Sant Mateu (Exterior)

Font: imatge pròpia.

Ermita de la Mare de Déu dels Àngels, Sant Mateu (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Sant Vicent Ferrer, Santa Magdalena de Polpís (Exterior i interior)

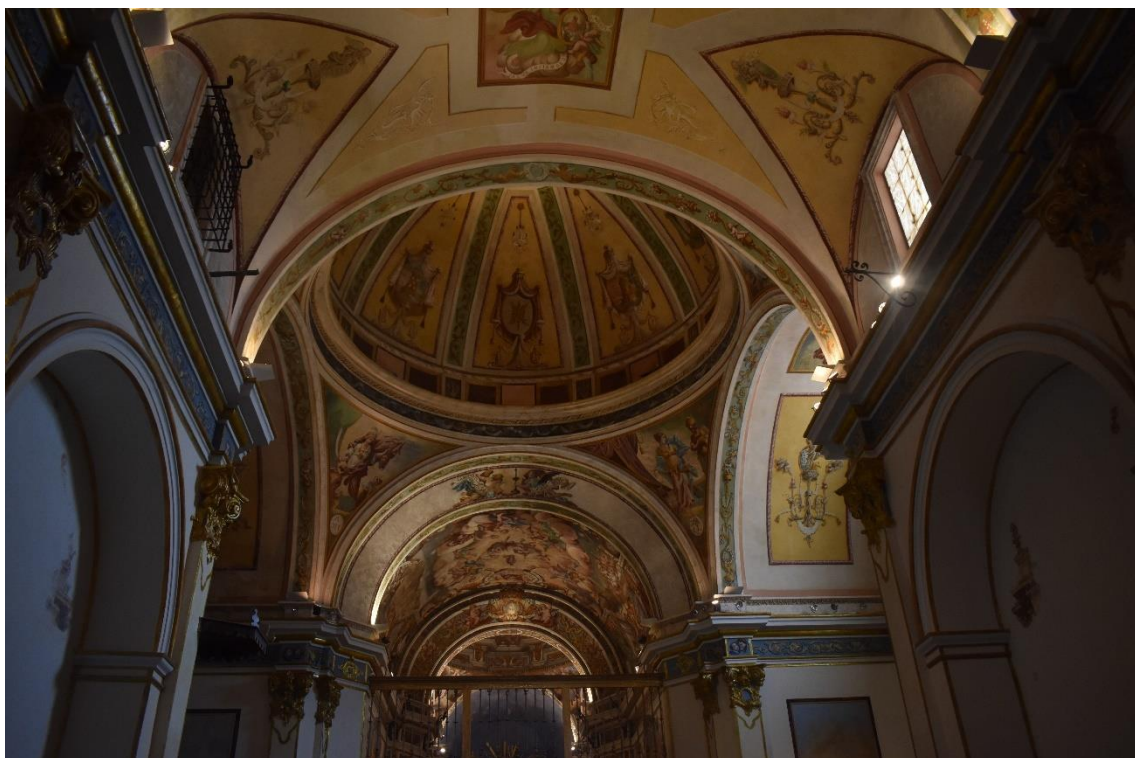

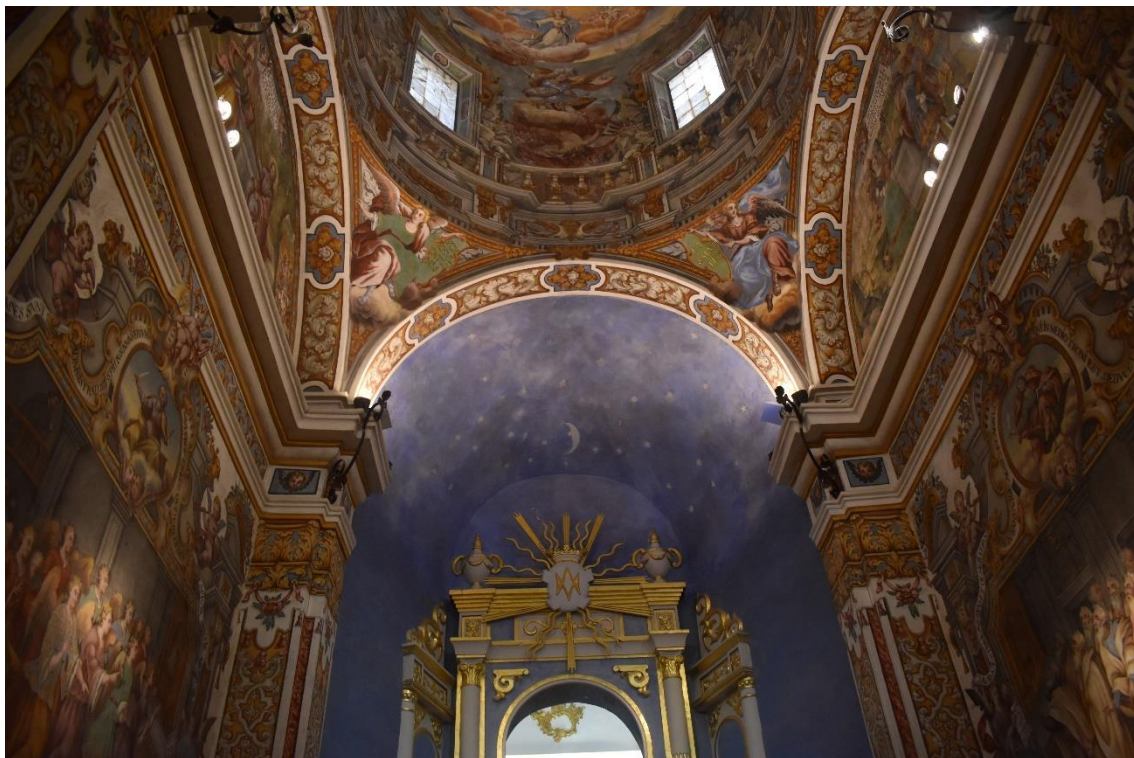

Font: imatge pròpia

Ermita de la Mare de Déu de la Font de la Salut, Traiguera (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Sant Gregori, Vinaròs (Exterior i interior)

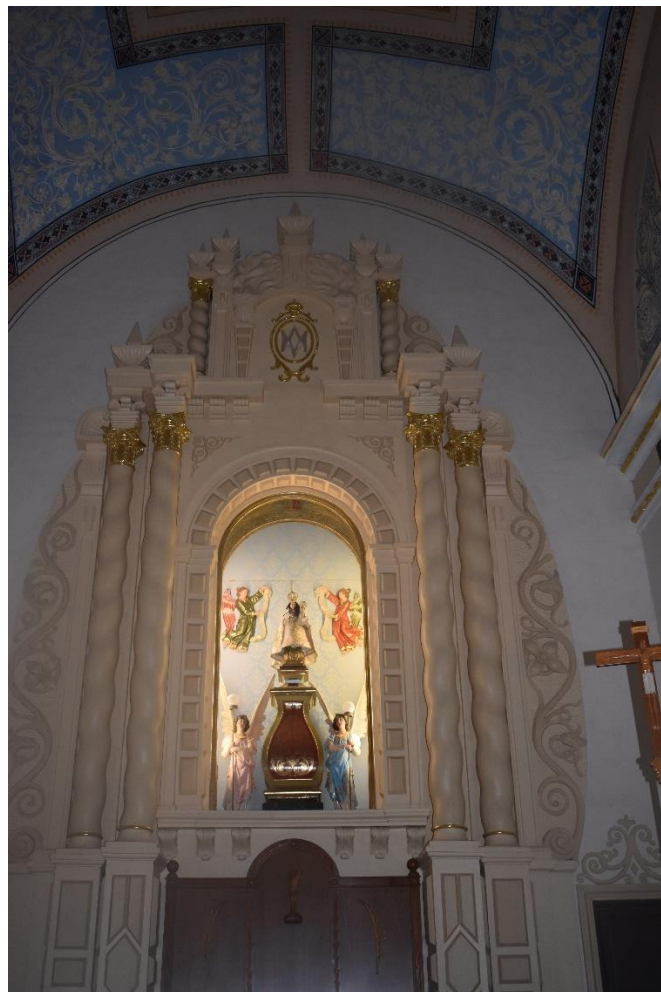

Font: imatge pròpia

Ermita de la Mare de Déu de la Misericòrdia i de Sant Sebastià, Vinaròs (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia

Ermita de Sant Marc, Xert (Exterior i interior)

Font: imatge pròpia